

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

**Οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές του αγροτικού τομέα
(1950-2010)**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Μιχαήλ Θ. Παπαηλίας

Τριμελής συμβουλευτική επιτροπή:

Καθηγητής Θ. Σακελλαρόπουλος

Καθηγητής Ν. Μαραβέγιας

Καθηγητής Ε. Τσοτσορός

Αθήνα, Μάιος, 2014

Copyright © Μιχαήλ Θ. Παπαηλίας, 2014

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διατριβής, εξ' ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διατριβής για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έκκριση διδακτορικής διατριβής από το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δε δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

*Στους γονείς μου,
Θεόδωρο και Αγγελική*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	13
Εισαγωγή: Αντικείμενο – Μεθοδολογία – Συνεισφορά της διατριβής – Επισκόπηση της βιβλιογραφίας	15
Κεφάλαιο 1	
Η κατάσταση πριν το 1950	
1.1 Γενικά	37
1.2 Η εξέλιξη της ελληνικής οικονομίας μεταξύ 1830-1950	38
1.3 Η ελληνική γεωργία στα έτη 1830-1950	42
1.4 Πολιτικές – κοινωνικές μεταβολές: μια σύνοψη	46
1.4.1 Κοινωνικές εξελίξεις σε συνθήκες πολιτικής στασιμότητας	48
Κεφάλαιο 2	
Η κατάσταση στη μετά το 1950 περίοδο	
2.1 Οι πολιτικές μεταβολές	55
2.2 Η ελληνική οικονομία από το 1950 μέχρι σήμερα	57
2.3 Οικονομικές εξελίξεις στον αγροτικό τομέα	62
2.3.1 Η ελληνική γεωργία κατά το 1950	62
2.3.2 Οι εξελίξεις στον αγροτικό τομέα στην τριακονταετία 1950-1980	65
2.3.3 Η ελληνική γεωργία μεταξύ 1981-2010	69
Κεφάλαιο 3	
Η μακροχρόνια κρίση του αγροτικού τομέα: Εκτιμήσεις οικονομικών αποτελεσμάτων	
3.1 Γενικά – Μεθοδολογία	79
3.2 Τα αποτελέσματα χρήσεως κατά περιφέρεια 1950-2000	83
3.2.1 Δεκαετία 1950	84
3.2.2 Δεκαετία 1960	91
3.2.3 Δεκαετία 1970	98
3.2.4 Δεκαετία 1980	106
3.2.5 Δεκαετία 1990	114

3.2.6 Δεκαετία 2000	122
3.3 Συμπεράσματα	129
Κεφάλαιο 4	
Κοινωνικές Μεταβολές του Αγροτικού Χώρου: Σχέδιο ερμηνείας	
4.1 Γενικά	137
4.2 Η ελληνική εμπειρία	138
4.2.1 Η περίοδος μέχρι το 1950	138
4.2.2 Η περίοδος μεταξύ 1950-2010	149
4.3 Ερμηνεία των κοινωνικών μεταβολών στον ελληνικό αγροτικό χώρο	152
Επίμετρο I	
Η εκπαίδευση των αγροτών, οι συνεταιρισμοί και το αγροτικό ζήτημα	
4.4 Η εκπαίδευση των αγροτών	163
4.4.1 Υπουργείο Παιδείας Διά Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων	163
4.4.2 Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων, Γενική Διεύθυνση Αγροτικής Εκπαίδευσης και Κατάρτισης	166
4.4.3 Η εκπαίδευση των αγροτών	168
4.5 Οι αγροτικοί συνεταιρισμοί	171
4.5.1 Γενικά	171
4.5.2 Οι πρώτοι συνεταιρισμοί	172
4.5.3 Το συνεταιριστικό κίνημα μεταξύ 1909 και 1922	173
4.5.4 Η ανάπτυξη των συνεταιρισμών 1923-1941	174
4.5.5 Η δράση των συνεταιρισμών και η στάση του κράτους	175
4.5.6 Το αγροτικό συνεταιριστικό κίνημα από την απελευθέρωση μέχρι σήμερα (1945-2010)	176
4.6 Η εκμηχάνιση της ελληνικής γεωργίας: Ένα σχόλιο	180
Επίμετρο II	
4.7 Οι τρέχουσες και μελλοντικές εξελίξεις του ελληνικού αγροτικού χώρου. Μία υπόθεση (περίοδος 2000-2020)	182
Κεφάλαιο 5	
Συμπεράσματα	203

Βιβλιογραφία	215
Παράρτημα	225

ΠΙΝΑΚΕΣ

Πίνακας 1.1 Βιομηχανικές επιχειρήσεις, απασχόληση, ιπποδυνάμεις (1920)	40
Πίνακας 1.2 Πληθυσμός κατά φύλο, επιφάνεια και πυκνότητα πληθυσμού 1821-1940	41
Πίνακας 1.3.1 Απασχόληση (1928)	44
Πίνακας 1.3.2 Μέσος όρος καλλιεργηθέντων εκτάσεων και συντελεσθείσης παραγωγής των τριετιών 1924-1926 και 1937-1939	45
Πίνακας 1.3.3 Αποτελέσματα Αγροτικής Μεταρρύθμισης	46
Πίνακας 2.2.1 Πληθυσμός κατά φύλο, επιφάνεια και πυκνότητα πληθυσμού 1951-2011	58
Πίνακας 2.2.2 Πληθυσμός της Ελλάδος κατά περιοχές (κριτήριο αστικότητας) ..	59
Πίνακας 2.2.3 Κατανομή της απασχόλησης κατά την περίοδο 1950-1980	60
Πίνακας 2.2.4 Διάθρωση Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος (ΑΕΠ) κατά τομείς	61
Πίνακας 2.3.1.1 Πάγιο Κεφάλαιο	63
Πίνακας 2.3.1.2 Σύνθεση Εθνικού Εισοδήματος	64
Πίνακας 2.3.3.1 Διάρθρωση βασικών κατηγοριών	73
Πίνακας 2.3.3.2 Συμβολή της γεωργίας στους ρυθμούς μεταβολής μεταβλητών που χαρακτήρισαν την οικονομική ανάπτυξη της μεταπολεμικής περιόδου. Μέσοι όροι	74
Πίνακας 2.3.3.3 Η γεωργία στην Ελλάδα και στις Χώρες-Μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Συγκριτικά στοιχεία	77
Πίνακας 3.2.1.1 Αποτελέσματα Χρήσεως 1950 – Αττικής	84
Πίνακας 3.2.1.2 Αποτελέσματα Χρήσεως 1950 – Στερεάς Ελλάδος	84
Πίνακας 3.2.1.3 Αποτελέσματα Χρήσεως 1950 – Πελοποννήσου	85
Πίνακας 3.2.1.4 Αποτελέσματα Χρήσεως 1950 – Δυτ. Ελλάδας	85
Πίνακας 3.2.1.5 Αποτελέσματα Χρήσεως 1950 – Ιονίων Νήσων	86
Πίνακας 3.2.1.6 Αποτελέσματα Χρήσεως 1950 – Ηπείρου	86
Πίνακας 3.2.1.7 Αποτελέσματα Χρήσεως 1950 – Θεσσαλίας	86
Πίνακας 3.2.1.8 Αποτελέσματα Χρήσεως 1950 – Δυτ. Μακεδονίας	87
Πίνακας 3.2.1.9 Αποτελέσματα Χρήσεως 1950 – Κεντρ. Μακεδονίας	87
Πίνακας 3.2.1.10 Αποτελέσματα Χρήσεως 1950 – Ανατ. Μακεδονίας – Θράκης	88
Πίνακας 3.2.1.11 Αποτελέσματα Χρήσεως 1950 – Νοτ. Αιγαίου	88

Πίνακας 3.2.2.12 Αποτελέσματα Χρήσεως 1960 – Βορ. Αιγαίου	89
Πίνακας 3.2.1.13 Αποτελέσματα Χρήσεως 1950 – Κρήτης	89
Πίνακας 3.2.1.14 Αποτελέσματα Χρήσεως 1950 – Σύνολο Ελλάδος	90
Πίνακας 3.2.2.1 Αποτελέσματα Χρήσεως 1960 – Αττικής	91
Πίνακας 3.2.2.2 Αποτελέσματα Χρήσεως 1960 – Στερεάς Ελλάδας	91
Πίνακας 3.2.2.3 Αποτελέσματα Χρήσεως 1960 – Πελοποννήσου	92
Πίνακας 3.2.2.4 Αποτελέσματα Χρήσεως 1960 – Δυτ. Ελλάδος	92
Πίνακας 3.2.2.5 Αποτελέσματα Χρήσεως 1960 – Ιονίων Νήσων	92
Πίνακας 3.2.2.6 Αποτελέσματα Χρήσεως 1960 – Ηπείρου	93
Πίνακας 3.2.2.7 Αποτελέσματα Χρήσεως 1960 – Θεσσαλίας	93
Πίνακας 3.2.2.8 Αποτελέσματα Χρήσεως 1960 – Δυτ. Μακεδονίας	94
Πίνακας 3.2.2.9 Αποτελέσματα Χρήσεως 1960 – Κεντρ. Μακεδονίας	94
Πίνακας 3.2.2.10 Αποτελέσματα Χρήσεως 1960 – Ανατ. Μακεδονίας και Θράκη	95
Πίνακας 3.2.2.11 Αποτελέσματα Χρήσεως 1960 – Νοτ. Αιγαίου	95
Πίνακας 3.2.2.12 Αποτελέσματα Χρήσεως 1960 – Βορ. Αιγαίου	96
Πίνακας 3.2.2.13 Αποτελέσματα Χρήσεως 1960 – Κρήτης	96
Πίνακας 3.2.2.14 Αποτελέσματα Χρήσεως 1960 – Σύνολο Ελλάδος	97
Πίνακας 3.2.3.1 Αποτελέσματα Χρήσεως 1970 – Αττικής	98
Πίνακας 3.2.3.2 Αποτελέσματα Χρήσεως 1970 – Στερεάς Ελλάδος	98
Πίνακας 3.2.3.3 Αποτελέσματα Χρήσεως 1970 – Πελοποννήσου	99
Πίνακας 3.2.3.4 Αποτελέσματα Χρήσεως 1970 – Δυτ. Ελλάδος	99
Πίνακας 3.2.3.5 Αποτελέσματα Χρήσεως 1970 – Ιονίων Νήσων	100
Πίνακας 3.2.3.6 Αποτελέσματα Χρήσεως 1970 – Ηπείρου	100
Πίνακας 3.2.3.7 Αποτελέσματα Χρήσεως 1970 – Θεσσαλίας	101
Πίνακας 3.2.3.8 Αποτελέσματα Χρήσεως 1970 – Δυτ. Μακεδονίας	101
Πίνακας 3.2.3.9 Αποτελέσματα Χρήσεως 1970 – Κεντρ. Μακεδονίας	102
Πίνακας 3.2.3.10 Αποτελέσματα Χρήσεως 1970 – Ανατ. Μακεδονίας	102
Πίνακας 3.2.3.11 Αποτελέσματα Χρήσεως 1970 – Νοτ. Αιγαίου	103
Πίνακας 3.2.3.12 Αποτελέσματα Χρήσεως 1970 – Βορ. Αιγαίου	103
Πίνακας 3.2.3.13 Αποτελέσματα Χρήσεως 1970 – Κρήτης	104
Πίνακας 3.2.3.14 Αποτελέσματα Χρήσεως 1970 – Σύνολο Ελλάδος	104
Πίνακας 3.2.4.1 Αποτελέσματα Χρήσεως 1980 – Αττικής	106

Πίνακας 3.2.4.2 Αποτελέσματα Χρήσεως 1980 – Στερεάς Ελλάδος	106
Πίνακας 3.2.4.3 Αποτελέσματα Χρήσεως 1980 – Πελοποννήσου	107
Πίνακας 3.2.4.4 Αποτελέσματα Χρήσεως 1980 – Δυτ. Ελλάδος	107
Πίνακας 3.2.4.5 Αποτελέσματα Χρήσεως 1980 – Ιονίων Νήσων	108
Πίνακας 3.2.4.6 Αποτελέσματα Χρήσεως 1980 – Ηπείρου	108
Πίνακας 3.2.4.7 Αποτελέσματα Χρήσεως 1980 – Θεσσαλίας	108
Πίνακας 3.2.4.8 Αποτελέσματα Χρήσεως 1980 – Δυτ. Μακεδονίας	109
Πίνακας 3.2.4.9 Αποτελέσματα Χρήσεως 1980 – Κεντρ. Μακεδονίας	109
Πίνακας 3.2.4.10 Αποτελέσματα Χρήσεως 1980 – Ανατ. Μακεδονίας	110
Πίνακας 3.2.4.11 Αποτελέσματα Χρήσεως 1980 – Νοτ. Αιγαίου	110
Πίνακας 3.2.4.12 Αποτελέσματα Χρήσεως 1980 – Βορ. Αιγαίου	111
Πίνακας 3.2.4.13 Αποτελέσματα Χρήσεως 1980 – Κρήτης	111
Πίνακας 3.2.4.14 Αποτελέσματα Χρήσεως 1980 – Σύνολο Ελλάδος	112
Πίνακας 3.2.5.1 Αποτελέσματα Χρήσεως 1990 – Αττικής	114
Πίνακας 3.2.5.2 Αποτελέσματα Χρήσεως 1990 – Στερεάς Ελλάδος	114
Πίνακας 3.2.5.3 Αποτελέσματα Χρήσεως 1990 – Πελοποννήσου	115
Πίνακας 3.2.5.4 Αποτελέσματα Χρήσεως 1990 – Δυτ. Ελλάδος	115
Πίνακας 3.2.5.5 Αποτελέσματα Χρήσεως 1990 – Ιονίων Νήσων	116
Πίνακας 3.2.5.6 Αποτελέσματα Χρήσεως 1990 – Ηπείρου	116
Πίνακας 3.2.5.7 Αποτελέσματα Χρήσεως 1990 – Θεσσαλίας	117
Πίνακας 3.2.5.8 Αποτελέσματα Χρήσεως 1990 – Δυτ. Μακεδονίας	117
Πίνακας 3.2.5.9 Αποτελέσματα Χρήσεως 1990 – Κεντρ. Μακεδονίας	118
Πίνακας 3.2.5.10 Αποτελέσματα Χρήσεως 1990 – Ανατ. Μακεδονίας	118
Πίνακας 3.2.5.11 Αποτελέσματα Χρήσεως 1990 – Νοτ. Αιγαίου	119
Πίνακας 3.2.5.12 Αποτελέσματα Χρήσεως 1990 – Βορ. Αιγαίου	119
Πίνακας 3.2.5.13 Αποτελέσματα Χρήσεως 1990 – Κρήτης	120
Πίνακας 3.2.5.14 Αποτελέσματα Χρήσεως 1990 – Σύνολο Ελλάδος.....	120
Πίνακας 3.2.6.1 Αποτελέσματα Χρήσεως 2000 – Αττικής	122
Πίνακας 3.2.6.2 Αποτελέσματα Χρήσεως 2000 – Στερεάς Ελλάδος	122
Πίνακας 3.2.6.3 Αποτελέσματα Χρήσεως 2000 – Πελοποννήσου	123
Πίνακας 3.2.6.4 Αποτελέσματα Χρήσεως 2000 – Δυτ. Ελλάδος	123
Πίνακας 3.2.6.5 Αποτελέσματα Χρήσεως 2000 – Ιονίων Νήσων	124

Πίνακας 3.2.6.6 Αποτελέσματα Χρήσεως 2000 – Ηπείρου	124
Πίνακας 3.2.6.7 Αποτελέσματα Χρήσεως 2000 – Θεσσαλίας	125
Πίνακας 3.2.6.8 Αποτελέσματα Χρήσεως 2000 – Δυτ. Μακεδονίας	125
Πίνακας 3.2.6.9 Αποτελέσματα Χρήσεως 2000 – Κεντρ. Μακεδονίας	126
Πίνακας 3.2.6.10 Αποτελέσματα Χρήσεως 2000 – Ανατ. Μακεδονίας	126
Πίνακας 3.2.6.11 Αποτελέσματα Χρήσεως 2000 – Νοτ. Αιγαίου	127
Πίνακας 3.2.6.12 Αποτελέσματα Χρήσεως 2000 – Βορ. Αιγαίου	127
Πίνακας 3.2.6.13 Αποτελέσματα Χρήσεως 2000 – Κρήτης	128
Πίνακας 3.2.6.14 Αποτελέσματα Χρήσεως 2000 – Σύνολο Ελλάδος	128
Πίνακας 3.3.1 Οικονομικά αποτελέσματα όλων των περιφερειών (συνοπτικά) ..	130
Πίνακας 4.1 Κατανομή των εκτάσεων στην αμέσως την επανάσταση περίοδο ..	140
Πίνακας 4.2 Κατανομή των γαιών στην προ της επανάστασης περίοδο	140
Πίνακας 4.4.1.1 Εκπαιδευτικές μονάδες ανά περιφέρεια (2011)	164
Πίνακας 4.5.1 Αριθμός Συνεταιρισμών (1915-22)	173
Πίνακας 4.5.2 Αριθμός Συνεταιρισμών (1923-31)	174
Πίνακας 4.5.6.1 Συνεταιρισμοί (1978-1985)	177
Πίνακας 4.5.6.2 Αριθμός αγροτικών συνεταιρισμών έτους 2011	178
Πίνακας 4.5.6.3 Εξέλιξη αριθμού και μελών αγροτικών συνεταιρισμών 1990/1978	179
Πίνακας 4.6 Αριθμός (τεμάχια) γεωργικών μηχανημάτων 1950-2000	182
Πίνακας 4.7.1 Εισόδημα αγροτών σε χιλ. ευρώ (έτος 2004)	185
Πίνακας 4.7.2 Γεωργικό εισόδημα	186
Πίνακας 4.7.3 Εξέλιξη αγροτικού εισοδήματος	188
Πίνακας 4.7.4 Διάρθρωση ηλικιών των γεωργών στην ΕΟΚ-12 (% του συνόλου)	190
Πίνακας 4.7.5 Πλεόνασμα στην ελληνική γεωργία (1991-2000) από τη χρήση αλλοδαπών	195
Πίνακας 4.7.6 Εκπαιδευτικό επίπεδο απασχολούμενων το 2008	198

Πρόλογος

Η παρούσα διδακτορική διατριβή εκπονήθηκε στο μεγαλύτερό της μέρος μεταξύ 2008-2011. Τα προβλήματα που αντιμετωπίστηκαν σχετίζονταν κυρίως με το αποδεικτικό υλικό. Ένα μέρος αυτού προήλθε από δευτερογενείς πηγές (έπειτα από εκτεταμένη έρευνα αρχείων), ενώ ένα άλλο, το σημαντικότερο, κατόπιν εκτιμήσεων, οι οποίες προέκυψαν ως συνέπεια συγκεκριμένων υποθέσεων. Στο Κεφάλαιο 3 παρατίθενται αναλυτικά οι τρόποι προσέγγισης των στοιχείων, τα οποία αποσκοπούσαν στον υπολογισμό των κερδών ή ζημιών των αγροτικών οικογενειών.

Στη σύγχρονη ελληνική βιβλιογραφία εκείνο που, κατά την αντίληψή μου, απουσιάζει δεν είναι τόσο η θεωρητική θεμελίωση, όσο η εξαντλητική «πρακτική» τεκμηρίωση του υποδείγματος ανάπτυξης της ελληνικής γεωργίας (της ενσωμάτωσής της στο όλο οικονομικό σύστημα) στην μετά το 1923 περίοδο. Συνήθως, οι απόψεις και θέσεις που έχουν μέχρι σήμερα υποστηριχθεί, στηρίζονται σε αποδεικτικό υλικό που *εμμέσως* (και συχνά εκ του αποτελέσματος) προέκυπταν από τρίτες πηγές.

Η *καινοτομία της διατριβής*, στο βαθμό φυσικά που κατάφερε να επιτύχει τον στόχο, εντοπίζεται σε δύο σημεία.

Πρώτον στο πρακτικό, αποδεικτικό μέρος, όπου παρουσιάζονται για πρώτη φορά τα οικονομικά αποτελέσματα λειτουργίας της μέσης αγροτικής εκμετάλλευσης στο διάστημα 1950-2000, που είναι και ο ορίζοντας διατριβής. Το ότι ο μέσος αγρότης (κάτοχος 10-50 στρεμμάτων) υφίστατο ζημιά έχει υποστηριχθεί από όλους σχεδόν τους ερευνητές, που ασχολήθηκαν με το ζήτημα. Με την παρούσα εργασία «φωτίζεται» από άλλη πλευρά το αποτέλεσμα αυτό, ενώ προσφέρεται αποδεικτικό υλικό.

Δεύτερον στο θεωρητικό μέρος, όπου αναφέρονται οι λόγοι για τους οποίους η μέση αγροτική εκμετάλλευση είναι ζημιογόνος (στο μετά το 1923 διάστημα), κάτι που και παλαιότερα θα πρέπει να ίσχυε, αφού οι συνθήκες δεν έχουν διαφοροποιηθεί ουσιωδώς. Το *παράδειγμα της ατομικής εκμετάλλευσης της γης* – για την ακρίβεια της μικρής οικογενειακής παραγωγής (και όχι των μεγάλων αγροκτημάτων κατά το Αμερικάνικο υπόδειγμα) – φαίνεται να είναι ζημιογόνο ή ορθότερα να μην επιτρέπει αξιόλογα κέρδη.

Για λόγους που θα παραθέσουμε στα επόμενα, η μικρή οικογενειακή εκμετάλλευση δεν κατάφερε να δημιουργήσει αξιόλογο αγροτικό κίνημα, ισχυρά αγροτικά κόμματα

και άλλους παρόμοιους μηχανισμούς στήριξης της. Τοιουτοτρόπως, η *οικονομική αναποτελεσματικότητα* του μικρού αγρότη (της οικογενειακής εκμετάλλευσης) σχετίσθηκε με την *κοινωνική και πολιτική του αδυναμία*.

Στους τρίτους φυσικά επαφίεται η άποψη για το εάν η ερμηνεία των κοινωνικών μεταβολών που προτείνεται είναι επαρκής.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον καθηγητή κ. Θεόδωρο Σακελλαρόπουλο, επιβλέποντα της διατριβής, διότι μου έδωσε τόσο τη δυνατότητα όσο και την κατεύθυνση και τις οδηγίες να διερευνήσω ένα θέμα, που αν και έχει συστηματικά αναλυθεί, έχει τύχει, κατά την άποψη μου, μερικής μόνο εμπειρικής θεμελίωσης.

Τέλος, οφείλω να ευχαριστήσω τους υπαλλήλους των γεωτεχνικών υπηρεσιών της πάλαι ποτέ Αγροτικής Τράπεζας (πρώην εργοδότη μου) για το ανέκδοτο υλικό που μου προσέφεραν.

Εισαγωγή

Αντικείμενο – Μεθοδολογία – Συνεισφορά της διατριβής – Επισκόπηση της βιβλιογραφίας

1. Γενικά

Η παρούσα διδακτορική διατριβή διερευνά τις οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές του αγροτικού τομέα στην νεότερη ελληνική περίοδο, με έμφαση στη μεταπολεμική εποχή.

Η εργασία επικεντρώνεται τόσο στην ανίχνευση της ύπαρξης κέρδους ή ζημιών στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις, και κατ' επέκταση στην εκτίμηση του πλεονάσματος που ιδιοποιείτο από τον αστικό τομέα στο τελευταίο ήμισυ του 20^{ου} αιώνα, όσο και στις συνέπειες της επικράτησης στη χώρα του υποδείγματος της οικογενειακής εκμετάλλευσης της γης μετά την αγροτική μεταρρύθμιση του 1920.

Η ανάλυση εστιάζεται στην επίδραση των οικονομικών διαφοροποιήσεων επί της κοινωνικής διάθρωσης και αμφίδρομα πως με τη σειρά τους οι μεταβολές στις κοινωνικές δομές προσδιόρισαν την οικονομική πορεία. Αν και οι μετασχηματισμοί αυτοί πραγματοποιούνται, κατά κύριο λόγο, από ενδογενή αίτια (παρ' όλο που η χώρα δεν ήταν αποκλεισμένη από τις διεθνείς αγορές), εντούτοις μετά το 1980 το εξωτερικό περιβάλλον θα παίζει αποφασιστικό ρόλο σε τέτοιο βαθμό που κατ' ουσίαν θα τροποποιήσει τις τάσεις¹.

Τοποθετώντας σε ένα γενικότερο πλαίσιο την προβληματική θα πρέπει να σημειωθούν τα ακόλουθα:

Οι Φυσιοκράτες (Quesnay F., Tableau économique) ήταν εκείνοι που τόνισαν ότι το ουσιώδες αντικείμενο της Πολιτικής Οικονομίας εντοπίζεται στον τρόπο διανομής του

¹ Έτσι, ενώ μεταξύ 1950 και 1980 ο αγροτικός τομέας λειτούργησε υπό το καθεστώς της διπλής αναπτυξιακής σύνθλιψης και το αγροτικό πλεόνασμα διοχετεύτηκε στον αστικό τομέα της οικονομίας, μετά το 1980 επήλθε ουσιώδης αλλαγή. Στην περίοδο 1980-2000 η Ευρωπαϊκή Ένωση με την Κοινή Αγροτική Πολιτική προσδιόριζε κατά μεγάλο μέρος τις μεταβολές. Μετά το 1990, λόγω της διεύρυνσης της παγκοσμιοποίησης και η ίδια η ΕΕ αναγκάστηκε να τροποποιήσει τις πολιτικές. Οι συνέπειες αυτής της ροπής ξεκίνησαν να ανιχνεύονται έπειτα από το 2000 και να καθίστανται περισσότερο ορατές μετά το 2005. Η πτώχευση της χώρας (υπαγωγή της στον μηχανισμό επιτήρησης της Ε.Ε, ΕΚΤ και ΔΝΤ - Μάιος 2010) οξύνει τις αδυναμίες τόσο της οικονομίας γενικώς όσο και του αγροτικού χώρου ειδικότερα

καθαρού προϊόντος (produit net). Υποστήριζαν ότι η τάξη των αγροτών το παρήγαγε και η τάξη των γαιοκτημόνων το ιδιοποιείτο. Αργότερα οι κλασικοί διεύρυναν την έννοιά του, ορίζοντας ως πλεόνασμα (surplus) το προϊόν κάθε παραγωγικής εργασίας (πέραν του κόστους αναπαραγωγής της). Για τον Μαρξ, συνεχιστή της παράδοσης αυτής, η αστική τάξη υπεξαιρεί την υπεραξία (mehrwert), την οποία όριζε ως την επιπρόσθετη απλήρωτη εργασία, που απομυζά ο κεφαλαιούχος. Ο Schumpeter θα ισχυρισθεί ότι το πλεόνασμα δημιουργείται από τον καινοτόμο επιχειρηματία (entrepreneur), ο οποίος είτε εισάγει νέα προϊόντα στην παραγωγή, είτε χρησιμοποιεί νέες μεθόδους παραγωγής, είτε διανοίγει νέες αγορές.

Η ευρεία συζήτηση που έλαβε χώρα στο πρώτο ήμισυ του 19^ο αιώνα περί διαφορικής ή απολύτου προσόδου φάνηκε να καταλαγιάζει μετά την επικράτηση της οριακής σχολής και την διατύπωση του Menger και του Wieser περί αμοιβής εκάστου συντελεστού παραγωγής ανάλογα με τη συμμετοχή του στο τελικό προϊόν. Γενικότερα, η εκβιομηχάνιση των χωρών της Δύσης έθεσε στο περιθώριο το αγροτικό ζήτημα και ο αγροτικός κόσμος, που κυριάρχησε από την πτώση της Ρώμης μέχρι τον 18^ο αιώνα, έχασε σε μεγάλο βαθμό τη σημασία του στο πολιτικό και κοινωνικό γίγνεσθαι.

Ωστόσο, το άλμα από τον φεουδαλισμό στον σοσιαλισμό που επιχειρήθηκε κατά το 1930 στην ΕΣΣΔ επανέφερε την προβληματική. Αντίστοιχα, η προσπάθεια ανάπτυξης του Τρίτου Κόσμου μετά το 1950 έκανε το αγροτικό ζήτημα επίκαιρο. Στην Ελλάδα, χώρα αγροτική από 1830 μέχρι το 1960, αναπόφευκτα το αγροτικό ζήτημα ετέθη επί τάπητος.

ii. Υποθέσεις εργασίας – Μεθοδολογία – Συνεισφορά της διατριβής

Ειδικότερα:

Έχοντας υπόψη την εξέλιξη της ελληνικής οικονομίας, ιδιαίτερα μετά τον πόλεμο (1950), η διδακτορική διατριβή εστιάζεται στο να απαντήσει στα επόμενα:

Πως λειτούργησε ο τρόπος ενσωμάτωσης της γεωργίας στον καπιταλισμό; Ποιες οι συνέπειες του τρόπου αυτού για την «μέση» αγροτική εκμετάλλευση και τον τυπικό, με την βεμπεριανή έννοια του όρου, Έλληνα αγρότη; Ποιες οι επιδράσεις της λειτουργίας του υποδείγματος της οικογενειακής εκμετάλλευσης της γης στο αγροτικό κίνημα και στην ιδεολογία του Έλληνα αγρότη;

Εν τέλει, γιατί ο μέγιστος αριθμός των αγροτών δεν δημιουργούσε κέρδη, τουλάχιστον στην προ του 1985 περίοδο; Περαιτέρω, είναι δυνατόν να εκτιμηθούν οι ζημιές ή τα όποια κέρδη στο διάστημα 1950-2000, που αποτελεί τον κύριο ορίζοντα της διατριβής;

Κατ' αρχάς, πριν από κάθε συζήτηση περί οικογενειακής εκμετάλλευσης, θα πρέπει να τονισθεί ότι τα βάρη που είχε η ιδιοκτησία της γης (κολληγικές σχέσεις, δικαιώματα εμφυτευτών, κλπ) απομακρύνθηκαν σε όλη την χώρα μετά το 1923. Η πλήρης επικράτηση του υποδείγματος της οικογενειακής εκμετάλλευσης πραγματοποιήθηκε, όταν τα δικαιώματα ιδιοκτησίας επί του εδάφους κατέστησαν απεριόριστα.

Σύμφωνα με τον Σακελλαρόπουλο «*Το ερώτημα λοιπόν που ορθώνεται στον ερευνητή είναι το πότε η γαιοκτησία μετατράπηκε σε αστική έγγεια ιδιοκτησία, δηλαδή πότε το έδαφος έγινε δεκτικό «κινητοποίησης», και συνεπώς πότε δημιουργήθηκε η δυνατότητα για ανάπτυξη καπιταλιστικών σχέσεων στην ελληνική γεωργία*». (Σακελλαρόπουλος, 2003, σελ. 257).

Σχηματοποιώντας τις σχέσεις της εξέλιξης του μεγέθους της γαιοκτησίας² σε σχέση με το χρόνο διεξαγωγής των αγροτικών μεταρρυθμίσεων, ο Σακελλαρόπουλος υποδεικνύει ότι η αγροτική μεταρρύθμιση πραγματοποιήθηκε στην Ελλάδα με υστέρηση 90-100 έτη από τον υπόλοιπο ανεπτυγμένο χώρο (συγκρίνει την περίπτωση της Γαλλίας και Γερμανίας στα έτη 1750-1950). Η τάση που ακολουθήθηκε στις χώρες αυτές, μετά από μια αρχικά μικρότερη ή μεγαλύτερη κατάτμηση της γης, οδήγησε τελικώς στην εκ νέου συγκεντροποίηση της. Με τις θέσεις αυτές, όπως θα δειχθεί και στα επόμενα, συμφωνεί και η παρούσα διατριβή.

Τα ερωτήματα, λοιπόν, στα οποία προσπάθησε να δώσει ερμηνεία η διατριβή συνδέονται τόσο με τον τρόπο ενσωμάτωσης της γεωργίας στο οικονομικό σύστημα όσο και με το κατά πόσο αυτός ήταν ο αποδοτικότερος για την ανάπτυξη των καπιταλιστικών σχέσεων, καθώς επίσης και στο να δείξει ποιες ήταν οι συνέπειες αυτής

² Υποστηρίζει ότι έχουν αγνοηθεί σε μεγάλο βαθμό οι όροι εμφάνισης της αστικής έγγειας ιδιοκτησίας. Συγκεκριμένα, οι πλείστοι των ερευνητών έχουν δεχθεί ότι μετά την απελευθέρωση της χώρας (1830) και την εισαγωγή του ρωμανογερμανικού δικαίου επικράτησε η ατομικιστική αντίληψη για την ιδιοκτησία και σε αυτή τη βάση διαμορφώθηκαν οι έγγειες σχέσεις. Εξετάζοντας τις εξελίξεις στο νομικό καθεστώς που επικρατούσε συμπεραίνει ότι η αστική έγγεια ιδιοκτησία σχηματίσθηκε σταδιακά μέσα σε μια περίοδο ενενήντα ετών (1830-1920). Στο διάστημα αυτό η γαιοκτησία απελευθερωνόταν βαθμιαία από τα διάφορα εμπράγματα βάρη υπέρ τρίτων, με συνέπεια τελικώς την επιβολή των απεριόριστων δικαιωμάτων εξουσίας και διάθεσης της γης υπέρ του προσώπου του ιδιοκτήτη (Σακελλαρόπουλος, 2003, σελ. 257-266)

της διαδικασίας για τους αγρότες πρωτίστως και για τους κατοίκους των πόλεων δευτερευόντως.

Το πλαίσιο, στο οποίο κινείται, είναι το ακόλουθο:

α) ο ορίζοντας της διατριβής εντοπίζεται στο μεταπολεμικό διάστημα κυρίως, όταν έχουν επέλθει όλες οι κοινωνικές ανακατατάξεις, όταν δηλαδή, ιδιαίτερα μετά το 1920, έχουν αρθεί όλα τα εμπράγματα βάρη επί του εδάφους, ενώ πλέον κυριαρχούσε η οικογενειακή ιδιοκτησία της γης

β) Γίνεται προσπάθεια μέσω της ανάλυσης των αποτελεσμάτων χρήσεως να αποδειχθεί ότι κατά το μεγαλύτερο μέρος του 20^ο αιώνα, και ιδιαίτερα στο δεύτερο ήμισυ αυτού, η μέση αγροτική εκμετάλλευση – με ορισμένες εξαιρέσεις – υπήρξε κατά το μεγαλύτερο διάστημα ζημιογόνος, αφού το οικονομικό πλεόνασμα, μέσω της πολιτικής της διπλής αναπτυξιακής σύνθλιψης, μεταφερόταν στον αστικό τομέα της οικονομίας

Συγκεκριμένα:

Ιστορικά, η ανάπτυξη του αστικού τομέα, και γενικότερα του καπιταλισμού, επετεύχθη με τρεις βασικούς τρόπους (μολονότι ο καθένας από αυτούς ήταν δυνατόν να διαφοροποιείται από χώρα σε χώρα).

Ο *πρώτος* υπήρξε ο κλασικός· ήταν αυτός με τον οποίο ανεπτύχθη η Αγγλία. Το υπόδειγμα αυτό στις περισσότερες περιοχές της δυτικής Ευρώπης διαφοροποιήθηκε από την ακραία αγγλική έκφραση (περιφράξεις).

Ο *δεύτερος* σχετίζεται κυρίως με την Ιαπωνία μετά την παλινόρθωση του καθεστώτος Meiji (1868) και πραγματοποιήθηκε μέσω βαρύτατης φορολογίας των αγροτών, τα έσοδα από την οποία διοχετεύθηκαν στην ανερχόμενη βιομηχανία (μέσω ευνοϊκών επιδοτήσεων κλπ).

Ο *τρίτος* είναι αυτός που ακολούθησε η Σοβιετική Ένωση και απετέλεσε μοντέλο για αρκετές χώρες (Κίνα, Βιετνάμ, κλπ). Το υπόδειγμα αυτό στηρίχθηκε στην κρατικοποίηση της γης και στις αναγκαστικές εισφορές, όπως προέκυπταν από τον κεντρικό σχεδιασμό.

Στην πραγματικότητα η βαθύτερη λογική, που διέπει και τα τρία υποδείγματα, παραμένει η ίδια, αφού οι πόροι για την ανάπτυξη αντλούνται από τον αγροτικό χώρο. Η Ελλάδα ακολούθησε το πρώτο υπόδειγμα, αυτό που ο Owen (1966) απεκάλεσε Mill-Marshall model. Η κατάτμηση της γης σε μικρούς κλήρους και η διανομή της σε

ακτήμονες ή «οριακούς» αγρότες ή πρόσφυγες δημιούργησε τη μάζα των μικροκαλλιεργητών. Η οικογενειακή εκμετάλλευση της γης διευκόλυνε τα μέγιστα την εφαρμογή του υποδείγματος, αφού ο «μέσος» αγρότης, τύποις ελεύθερος επιχειρηματίας, κατ' ουσίαν μετετράπη σε ένα είδος «οιονεί μισθωτού». Αύξανε τις επενδύσεις³ του αναμένοντας διόγκωση της παραγωγής.

Σε αυτό στηριζόταν από την συσταθείσα επί τούτου Αγροτική Τράπεζα (1929) αρχικά μέσω των χαμηλότοκων δανείων (σε σχέση με την διευρυμένη τοκογλυφία που επικρατούσε στο διάστημα 1830-1930) και αργότερα μέσω των επιδοτούμενων δανείων. Πραγματοποιήθηκε κατόπιν αυτών αύξηση του όγκου του προϊόντος μεν, χωρίς το εισόδημα να μεγαλώνει δε, εξαιτίας της χειροτέρευσης των εσωτερικών όρων εμπορίου. Οι τιμές των αγροτικών προϊόντων σε σχέση με εκείνες του αστικού τομέα αυξάνονταν με χαμηλότερο ρυθμό. Η ταχύτατη εκμηχάνιση, στα πλαίσια αυτού του εκσυγχρονισμού, διόγκωσε την υποαπασχόληση στη γεωργία. Το αποτέλεσμα ήταν η μετακίνηση του πληθυσμού από την αγροτική ενδοχώρα στις πόλεις και στη αλλοδαπή (1,5 εκατ. αγρότες μετανάστευσαν στο διάστημα 1951-1981).

Σύμφωνα με όσα έχουν αναφερθεί στην παρούσα διατριβή διατυπώθηκαν οι ακόλουθες υποθέσεις:

Στο μετά τον μεσοπόλεμο διάστημα είχε επικρατήσει, είχε γίνει αποδεκτό από όλο σχεδόν το πολιτικό φάσμα, το υπόδειγμα της οικογενειακής εκμετάλλευσης και τα δικαιώματα επί της γης ήταν απερίοριστα.⁴ Η οικονομική πολιτική είχε ως σταθερό προσανατολισμό την αυτάρκεια σε βασικά τρόφιμα και κυρίως εστρέφετο προς την εκβιομηχάνιση· ο αγροτικός τομέας θεωρήθηκε υποστηρικτικός αυτής της προσπάθειας.

Με βάση αυτά στην παρούσα διατριβή γίνεται προσπάθεια να αποδειχθεί ότι οι αγροτικές εκμεταλλεύσεις παρέμεναν ελλειμματικές, αφού μέσω του μηχανισμού της διπλής αναπτυξιακής σύνθλιψης το πλεόνασμα μεταφερόταν εκτός γεωργίας, ενώ οι κοινωνικές εξελίξεις προσαρμοσμένες στη μάζα της χωρικής οικογένειας παρέμεναν εν πολλοίς ελεγχόμενες από το πολιτικό σύστημα.

Προκειμένου να σχηματισθεί το αποδεικτικό υλικό πραγματοποιήθηκαν οι ακόλουθες εκτιμήσεις:

³ Στο διάστημα 1850-1950 κυριαρχούσαν οι αφανείς επενδύσεις. Αναλυτικά: Ευελπίδης (1953)

⁴ Οι τελευταίες ρυθμίσεις περί εμφυτευτών, αναδασμού, κλπ εμφανίζονται στο σύνταγμα του 1952 (άρθρα 17 και 104)

Πρώτον, υπολογίστηκε το εργατικό δυναμικό⁵ σε επίπεδο περιφέρειας για τα πενήντα έτη (1950-2000), κάτι το οποίο δεν υπήρχε στην ελληνική βιβλιογραφία (αφού οι επίσημες στατιστικές το προσεγγίζουν μόνο στα έτη των απογραφών (1951, 1961, 1971, 1981, 1991, 2001)).

Δεύτερον, εκτιμήθηκε ο ετήσιος συνολικός αριθμός ημερών απασχόλησης του εργατικού δυναμικού. Εκτίμησε τον αριθμό αυτόν με δυο εναλλακτικούς τρόπους. Στην πρώτη περίπτωση έγινε δεκτή η υπόθεση ότι ο «μέσος αγρότης» εργαζόταν 250 ημέρες κατ' έτος, ενώ στη δεύτερη 200. (Ας σημειωθεί ότι στον αστικό τομέα οι ημέρες απασχόλησης υπολογίζονται σε 300). Περαιτέρω, επανεκτίμησε τον αγροτικό πληθυσμό στην περίοδο 1950-1960, καθώς στην απογραφή του 1951 δεν είχαν ληφθεί υπόψη σε σημαντικό βαθμό τα συμβοηθούμενα μέλη. Οι εκτιμήσεις αυτές πραγματοποιήθηκαν σε επίπεδο περιφέρειας. Θεώρησε, όπως οι περισσότεροι⁶ (Παναγιωτόπουλος, Πεπελάσης⁷ κλπ) ότι το όριο των 250 ημερών ήταν πλησιέστερο προς την πραγματικότητα⁸.

Τρίτον, προσέγγισε το μέσο αγροτικό ημερομίσθιο στο επίπεδο της περιφέρειας στο αντίστοιχο διάστημα. Χρησιμοποίησε γι' αυτό τα δεδομένα της ΑΤΕ και του Υπουργείου Γεωργίας για το μέσο αγροτικό ημερομίσθιο. Συνήθως, τα στοιχεία, όσα ήταν διαθέσιμα, αναφέρονταν σε επίπεδο χώρας. Τα δεδομένα ποίκιλλαν και σχετίζονταν με το αν οι περιοχές ήταν ορεινές, ημιορεινές ή πεδινές, αν οι εκτάσεις ήταν αρδευόμενες, με το είδος των καλλιεργειών κλπ. Συστηματικές πληροφορίες τόσο η ΑΤΕ όσο και το Υπουργείο διέθετε μετά το 1974. Για τα προηγούμενα έτη πηγές υπήρξαν τα δελτία της Τράπεζας. Δεδομένου ότι στην περίοδο 1950-1974 αυτά αφορούσαν το σύνολο της χώρας, αντλώντας πληροφορίες από καταστήματα της ΑΤΕ και τις άλλοτε γεωτεχνικές επιθεωρήσεις, υπολογίσθηκαν τα μέσα ημερομίσθια σε επίπεδο περιφέρειας. Επειδή οι μισθοί, ως γνωστόν, ποικίλουν ανά εποχή, σε περιοχές που ήταν αδύνατη η προσέγγιση χρησιμοποιήθηκε ο μέσος όρος της χώρας.

⁵ Από την φυσική κίνηση του πληθυσμού (θάνατοι-γεννήσεις) και τον ρυθμό της μετανάστευσης

⁶ Εκτιμήσεις του αριθμού των ημερομισθίων έκανε σε επίπεδο χώρας ο Ευελπίδης (1957). Πάνω στα ευρήματά του, με ορισμένες προσαρμογές, στηρίχθηκαν οι Παναγιωτόπουλος – Πεπελάσης (1963) στον υπολογισμό της «προσφοράς» των αγροτικών χεριών. Οι λιγότερες ημέρες απασχόλησης (250) σε σχέση με τον αστικό τομέα σχετίζονται με τη φύση της αγροτικής εκμετάλλευσης

⁷ Πρέπει να σημειωθεί ότι και η ΑΤΕ χρησιμοποιούσε τις διακόσιες πενήντα μέρες (250) απασχόλησης για τον υπολογισμό του αγροτικού εισοδήματος

⁸ Σημειώνεται ότι σύμφωνα με εκτιμήσεις στην προεπαναστατική Ελλάδα (Beaujour, 1797) ο αγρεργάτης κέρδιζε τα προς το ζην σε ετήσια βάση με 80 ημερομίσθια

Συνεπώς, λαμβάνοντας υπ' όψιν τον αριθμό των απασχολουμένων, τις ετήσιες ημέρες εργασίας και το ύψος των ημερομισθίων προσεγγίσθηκε το *κόστος της εργασίας*. Στο Τρίτο Κεφάλαιο παρουσιάζονται τα αποτελέσματα χρήσεως επί τη βάσει της υπόθεσης των 250 ημερομισθίων κατ' έτος.

Τέταρτον, εκτίμησε τις αποσβέσεις του παγίου κεφαλαίου. Αποτίμησε τις αποσβέσεις χρησιμοποιώντας συντελεστές απόσβεσης για το δημόσιο και ιδιωτικό πάγιο κεφάλαιο.⁹ Για τα βάρη των τόκων τα δεδομένα της ΑΤΕ σε επίπεδο χώρας έδωσαν την λύση· αυτά κατανεμήθηκαν ανά περιφέρεια. Ως δείκτης στη διατριβή χρησιμοποιήθηκε το ύψος των δανείων, που χορηγήθηκε ανά περιφέρεια. Επειδή σε ορισμένα έτη, ιδιαίτερα στο διάστημα 1950-1970, οι πληροφορίες ήταν ελλιπείς, διατυπώθηκε η υπόθεση ότι η τάση συσσώρευσης κεφαλαίου ήταν περίπου η ίδια (άρα δεν διαφοροποιήθηκε αισθητά η δανειοδότηση της κάθε μιας περιφέρειας σε βραχύ χρονικό διάστημα).

Οι καλλιεργητικές δαπάνες προέκυψαν ως άθροισμα του κόστους εργασίας, των τόκων και των αποσβέσεων. Το κόστος των άλλων ενδιαμέσων εισροών είχε αφαιρεθεί από την ακαθάριστη αξία παραγωγής, από την οποία ελήφθη το ακαθάριστο αγροτικό προϊόν. Στοιχεία για το τελευταίο ελήφθησαν από το υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, το Υπουργείο Γεωργίας και την ΑΤΕ. Επειδή οι πηγές του κάθε φορέα ήταν διαφορετικές¹⁰ χρησιμοποιήθηκαν κατά κανόνα αυτά του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας. Τα δεδομένα του αγροτικού εισοδήματος προσφέρονταν στο επίπεδο περιφέρειας μετά το 1970. Στα προηγούμενα χρόνια η κατανομή ανά περιφέρεια προήλθε κατόπιν *εκτίμησης*. Χρησιμοποιήθηκαν προς τούτο ορισμένοι δείκτες, που αφορούσαν την αγροτική παραγωγή (καλλιεργούμενες εκτάσεις, μορφολογία εδάφους).

Αφαιρώντας από το ακαθάριστο αγροτικό προϊόν το κόστος παραγωγής προέκυψε το ετήσιο κέρδος ή η ζημιά του συνόλου των εκμεταλλεύσεων σε επίπεδο περιφέρειας.

Όπως θα δειχθεί στο Τρίτο Κεφάλαιο, που παρουσιάζονται τα ευρήματα, με την εξαίρεση ελαχίστων ετών, το μεγαλύτερο τμήμα των αγροτικών νοικοκυριών υφίστατο ζημιές. Οι περιοχές που εμφάνισαν και τις περισσότερες, ήταν αυτές που τροφοδότησαν το μεταναστευτικό κύμα στις πόλεις ή στην αλλοδαπή. Έτσι παρατηρήθηκε το εκ πρώτης όψεως «παράδοξο». Παρά την ταχεία εκμηχάνιση των αγροτικών

⁹ Οι συντελεστές για το πάγιο κεφάλαιο από δημόσιες επενδύσεις κυμάνθηκαν από 2,5% έως 6%, ενώ για εκείνο από ιδιωτικές μεταξύ 3% και 10% (ΑΤΕ, Υπουργείο Γεωργίας)

¹⁰ Της ΑΤΕ τα Καταστήματα της, του Υπουργείου Γεωργίας οι περιφερειακές του Διευθύνσεις και του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας τα κατά τόπους στατιστικά γραφεία με τους γραμματείς των Δήμων και κοινοτήτων

«επιχειρήσεων» και τη σημαντική άνοδο της παραγωγικότητας τα χρέη της αγροτικής οικογένειας πολλαπλασιάστηκαν. Αυτό σημαίνει ότι το αγροτικό πλεόνασμα αποσπάτο και μεταφερόταν στον αστικό τομέα¹¹.

Όμως το παράδειγμα της οικογενειακής εκμετάλλευσης του εδάφους είχε ως απόρροια, μαζί με τους κατάλληλους πολιτικούς ελιγμούς, να παραμείνει ο χώρος ανοργάνωτος ή σχετικά αδύναμος για πολιτική δράση. Η πληθώρα των συνεταιρισμών, με τα αλληλοσυγκρουόμενα συμφέροντα, διατήρησε την «αφωνία» του αγροτικού κόσμου.

Το παράδειγμα λοιπόν του πλήρους ανταγωνισμού (με τις πολλές μικρές μονάδες λόγω της κατάτμησης της γης), όπως είναι γνωστό στην Πολιτική Οικονομία, δεν εμφανίζει μακροχρονίως κέρδη. Μέρος των αγροτών συνεπώς αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την ύπαιθρο. Στην Ελλάδα επιπλέον σημαντικό ρόλο σε αυτή τη διαδικασία έπαιξε το άνοιγμα της αγοράς εργασίας στη Δυτική Ευρώπη, Αυστραλία και Βόρειο Αμερική. Οι διαρκώς ευρισκόμενοι στο όριο συντήρησης αγρότες υποχρεώθηκαν να μεταναστεύσουν, είτε στις πόλεις, είτε κυρίως στην αλλοδαπή. Κατ' αυτόν τον τρόπο η αγροτική έξοδος απέτελεσε μια βαλβίδα εκτόνωσης της πίεσης του αγροτικού πληθυσμού στο διάστημα 1951-1974. Η ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ (1981) αύξησε μέσω των επιδοτήσεων το αγροτικό εισόδημα, όμως αυτό δεν στράφηκε στην αναδιάρθρωση των καλλιεργειών και στον περαιτέρω εκσυγχρονισμό της (αυτό ήταν ως ένα σημείο αναμενόμενο, αφού στον αγροτικό χώρο παρέμειναν οι ηλικιωμένοι).

¹¹ Αυτή η μεταφορά πραγματοποιήθηκε μέσω της διπλής αναπτυξιακής σύνθλιψης ως εξής: Με στόχο την αύξηση της παραγωγής ο αγρότης δανειζόμενος από την ΑΤΕ, με επιδοτούμενα επιτόκιο, προχώρησε σε εκτεταμένες επενδύσεις. Εξ' άλλου η εργώδης προσπάθεια του κράτους (1955-85) – ιδιαίτερα σε επενδύσεις στα εγγειοβελτιωτικά – υποχρέωνε τους αγρότες προκειμένου να εκμεταλλευτούν αυτά τα έργα να προχωρήσουν σε παράγωγες επενδύσεις. Η ταχεία άνοδος του παγίου κεφαλαίου και η γρήγορη εκμηχάνιση (από τις ταχύτερες στην Ευρώπη) αύξησαν τον όγκο του προϊόντος. Όμως, μέσω του Υπουργείου Εμπορίου και τον καθορισμό και επιβολή συγκεκριμένου επιπέδου στις τιμές, το καθαρό εισόδημα δεν μεταβαλλόταν ουσιαδώς και το οικονομικό πλεόνασμα διέφευγε στον αστικό τομέα. Τοιοιτοτρόπως, οι χαμηλές τιμές στα τρόφιμα επέτρεπαν τη διατήρηση χαμηλών ημερομισθίων στον αστικό τομέα και άρα ευνοϊκό κλίμα ανάπτυξής του. Το αυταρχικό καθεστώς στα έτη 1950-1974 διατήρησε τους μισθούς σε χαμηλά ύψη. Έτσι, τα κέρδη του κεφαλαίου υπήρξαν σχετικά αξιόλογα και κάποια εκβιομηχάνιση, έστω και ανεπαρκής, στη χώρα πραγματοποιήθηκε. Για την ΕΣΣΔ βλέπε Baran (1954)

*iii. Σύντομη επισκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας επί των κοινωνικών μεταβολών*¹²

Σε μια συστηματική θεώρηση των υποδειγμάτων κοινωνικής συγκρότησης του αγροτικού χώρου, προχώρησε ο Καραβίδας (Αγροτικά, 1931), ενώ η οικονομική αναποτελεσματικότητα τού συνόλου του αγροτικού χώρου υπό το καθεστώς της ατομικής εκμετάλλευσης της γης πραγματοποιήθηκε από τον Ευελπίδη (1956, 1957)¹³. Μεταπολεμικά οι απόψεις που διετύπωσε ο Βεργόπουλος (1975) και ο Μουζέλης (1978) κυριάρχησαν.

Στην ευρύτατη συζήτηση που είχε ανακύψει, ιδιαίτερα στην περίοδο 1930-1990, ετέθη το θέμα μεταξύ άλλων για τη φύση της ελληνικής γεωργίας. Οι περισσότερες από τις πρόσφατες αναλύσεις κινήθηκαν στην μαρξιστική παράδοση και διερεύνησαν το αγροτικό θέμα σε σχέση με την ανάπτυξη της υπόλοιπης οικονομίας και τους μηχανισμούς ενσωμάτωσης του αγροτικού χώρου στο καπιταλιστικό σύστημα. Οι περισσότεροι ερευνητές συμφωνούν¹⁴ στο γεγονός ότι το νεοελληνικό κράτος στάθηκε εχθρικό, ή ορθότερα μη φιλικό, στη δημιουργία μεγάλων γαιοκτησιών. Η πολιτική τάξη μετά την Απελευθέρωση αρνήθηκε να προσφέρει τις γαίες που κάτεχαν οι Μωαμεθανοί στους προύχοντες. Μέρος των τελευταίων τις ήθελε ως αμοιβή για τον αγώνα τους κατά των Τούρκων. Το θέμα των *εθνικών γαιών* όπως αποκλήθηκαν αυτές ταλάνισε τον τόπο για σαράντα χρόνια.

Εν τέλει διανεμήθηκαν το 1871, αν και μέρος αυτών είχε καταπατηθεί, σε μικρά μερίδια γενικεύοντας τον θεσμό της οικογενειακής εκμετάλλευσης του εδάφους. Τσιφλίκια στην Παλαιά Ελλάδα υπήρχαν περιορισμένα και προέκυψαν κυρίως στην Φθιώτιδα και την Αττική, επειδή οι περιοχές αυτές ενσωματώθηκαν στο ελληνικό κράτος μετά τις συνθήκες ανεξαρτησίας και οι αποχωρήσαντες Τούρκοι τις πώλησαν¹⁵.

Η προσάρτηση της Θεσσαλίας και Άρτας το 1881 θα δημιουργήσει οξύ πολιτικό πρόβλημα, αφού μετά τη συνθήκη του Βερολίνου οι Μωαμεθανοί πώλησαν τις γαίες τους σε Έλληνες (αρκετούς των παροικιών). Το θέμα των τσιφλικιών θα γεννήσει έντονη αντιπαράθεση και οι όποιες προσπάθειες επίλυσής του μέχρι την μικρασιατική καταστροφή δεν τελεσφόρησαν.

¹² Αναλυτικά η βιβλιογραφική επισκόπηση επί των οικονομικών εξελίξεων παρατίθεται στο Δεύτερο Κεφάλαιο

¹³ Οι θέσεις του Καραβίδα παρουσιάζονται στο Τέταρτο Κεφάλαιο, ενώ οι εκτιμήσεις του Ευελπίδη κυρίως στο Τρίτο

¹⁴ Σίδερης, 1934, Στεφανίδης 1948, Ευελπίδης 1944, Βεργόπουλος 1975, Σακελλαρόπουλος 1991, κλπ

¹⁵ Βεργόπουλος, 1975, Μουζέλης, 1978, Τσουκαλάς 1977

Οι Βαλκανικοί πόλεμοι και ο Πρώτος Παγκόσμιος θα διευρύνουν τα όρια του κράτους. Στις περιοχές αυτές, στις Νέες Χώρες όπως αποκαλέστηκαν, επικρατούσαν εκτεταμένα τσιφλίκια. Η απαλλοτρίωση των τσιφλικιών κατέστη δυνατή για ποικίλους λόγους. Ο Βενιζέλος συστήνοντας κράτος στη Θεσσαλονίκη, κατά την περίοδο του διχασμού (μετά τη ρήξη με το στέμμα και τη «διχοτόμηση» της χώρας), είχε ανάγκη από πολιτική στήριξη. Έτσι εξήγγειλε τη θέση ότι θα υπάρξει σύντομα αναδασμός¹⁶. Θα πρέπει όμως να τονισθεί ότι τα τσιφλίκια ως μορφή οικονομικής οργάνωσης δεν φάνηκαν τα περισσότερα εξ αυτών να είναι ιδιαίτερα κερδοφόρα¹⁷.

Η ίδρυση του Υπουργείου Γεωργίας, της ΑΤΕ και πληθώρας Οργανισμών (Οργανισμός Βάμβακος, Καπνού, Αυτόνομος Σταφιδικός κλπ) ενίσχυσε αυτές τις τάσεις.

Αρχικά, στο μεγαλύτερο φάσμα των μελετητών κυριάρχησε η αντίληψη, η οποία επηρεάστηκε τόσο από τις εξελίξεις της αγγλικής εμπειρίας (περιφράξεις) και την αμερικανική πρακτική, όσο και από περιπτώσεις όπως της Πρωσίας, αλλά και από τις τάσεις που εμφανίσθηκαν κατά την Αρχαιότητα (λατιφούντια) και τον Μεσαίωνα (τιμάρια), ότι οι μεγαλογαιοκτησίες θα επιβάλλονταν σύντομα. Μετά την άνοδο των Μπολσεβίκων και την εφαρμογή της κολεκτιβοποίησης της σοβιετικής γεωργίας επί Στάλιν, φαινόταν στους περισσότερους ότι η ταχεία συγκέντρωση της γης θα ήταν αναπόφευκτη.

Ο Βεργόπουλος (1975) υποστήριξε αντιθέτως ότι ο καπιταλισμός μπορούσε να λειτουργήσει εξίσου αποτελεσματικά ενσωματώνοντας τις μικρές οικογενειακές εκμεταλλεύσεις. Για να το αποδείξει αυτό ξεκίνησε με το να εξηγήσει πως εξελίχθηκε ο θεσμός της οικογενειακής εκμετάλλευσης του εδάφους. Δέχθηκε την άποψη ότι τόσο στη Βυζαντινή περίοδο, όσο και στην Οθωμανική, τουλάχιστον μέχρι τον 17^ο αιώνα, δεν επικρατούσαν οι μεγάλες γαιοκτησίες και η δουλοπαροικία. Οι δομές που είχαν επικρατήσει στη Δύση, δεν βρήκαν εύφορο έδαφος στην Ανατολή. Η παρακμή του οθωμανικού κράτους σχετίζεται με την άνοδο των τσιφλικιών και μόνο μετά το Τανζιμάτ (1839) αυτά φάνηκαν να επιβάλλονται στο σώμα της αυτοκρατορίας.

¹⁶ Η Μικρασιατική καταστροφή, με το 1,5 εκατομμύριο πρόσφυγες από το ένα μέρος και η αποχώρηση περίπου 600 χιλιάδων Μωαμεθανών που κατοικούσαν στις νεοαποκτηθείσες περιοχές από το άλλο, επέτειναν το πρόβλημα που ανεδύθη μετά το 1881 και κατέστησε τη διανομή της γης σχεδόν μονόδρομο

¹⁷ Στεφανίδης (1948)

Ως ιστορικές προϋποθέσεις εμφάνισης των τσιφλικιών θεωρεί α) το τέλος των κατακτήσεων, β) τις διομολογήσεις προς τη Δύση, γ) τον πληθωρισμό και την αύξηση των φόρων, δ) την ερήμωση της υπαίθρου, ε) την άνοδο των αγροτικών κινημάτων (λόγω της διάβρωσης της αυτοκρατορίας από τα παραπάνω αίτια) και στ) τις λεηλασίες. Παρ' όλα αυτά τα τσιφλίκια θα καταλαμβάνουν λιγότερο του 15% του εδάφους στην Ελλάδα μέχρι την Επανάσταση.

Τα τσιφλίκια στη νεότερη ελληνική κοινωνία *«δεν προέρχονται από το οθωμανικό «προκαπιταλιστικό» παρελθόν, αλλά αντιθέτως προκύπτουν από την πλήρη εκκαθάριση αυτού του παρελθόντος»* (Βεργόπουλος, 1975, σελ. 161).

Με την προσάρτηση της Θεσσαλίας ενισχύεται η δασμολογική προστασία των σιτηρών (προϊόντος που παρήγαγαν τα τσιφλίκια). Συνεπώς, ο Βεργόπουλος υποστήριξε ότι τα τσιφλίκια εμπόδιζαν την εκβιομηχάνιση και την άνοδο του καπιταλισμού. Έτσι, *«η τιμή του ψωμιού δεν έπαυσε ν' ανεβαίνει, επιφέροντας μια συνεχή άνοδο των εργατικών μισθών. Η βιομηχανία υποχρεώθηκε, κατ' αυτόν τον τρόπο, να μειώσει σχετικά τα κέρδη και εν γένει τα εισοδήματα της υπέρ της εγγείου προσόδου των αστογαιοκτημόνων του Βορρά»* (Βεργόπουλος ε.α σελ. 162).

Η άποψη αυτή, που θυμίζει Ricardo και Marx, έτυχε κριτικής από πολλούς. Ο Μουζέλης λόγω χάριν αναφέρει ότι τα στατιστικά δεδομένα, άρα και η άποψη του Βεργόπουλου, θεμελιώνεται επί στατιστικού τεχνάσματος. *«Σε αντίθεση με το γενικό επιχείρημα του Βεργόπουλου, η καλλιέργεια σίτου παρέμεινε σταθερή μεταξύ 1910 και 1936»* (Μουζέλης, 1998, σελ.207). Αντίστοιχη επιχειρηματολογία προσφέρεται από τον Δερτιλή (1977).

Κατά τον Βεργόπουλο η γεωργική πολιτική του νεοελληνικού κράτους χαρακτηρίστηκε από τις ακόλουθες φάσεις:

α) μετά την απελευθέρωση το ελληνικό κράτος τάχθηκε υπέρ «της απελευθέρωσης της γης» και αναγνώρισε την πλήρη εξατομίκευση των εγγείων δικαιωμάτων

β) το κράτος εθνικοποιώντας τις γαίες των Τούρκων «εισήλθε» ως ιδιώτης στην κυριότητα των εκτάσεων

γ) οι υπερβολικές επιβαρύνσεις επί της αγροτικής παραγωγής, οδήγησαν το κράτος να αντιληφθεί πόσο συμφέρουσα για τον καπιταλισμό θα ήταν η διανομή των εθνικών γαιών. Έτσι υλοποιήθηκε η αγροτική μεταρρύθμιση το 1871

δ) ο Κουμουνδούρος στο διάστημα 1860-1880 αντιτασσόμενος σθεναρά στα μεγάλα κτήματα διευκόλυνε την εξέλιξη της καπιταλιστικής μηχανής

ε) ο Τρικούπης και οι οπαδοί του ακολούθησαν μέχρι το 1909 συμβιβαστική πολιτική

Ακολούθως, το 1917 πραγματοποιήθηκε η αγροτική μεταρρύθμιση, η οποία δεν επεβλήθη ούτε από λαϊκή επανάσταση, ούτε από ένα συγκεκριμένο διεκδικητικό κίνημα (Βεργόπουλος σελ.163-164).

Το σχέδιασμα αυτό αν και βρίσκει στις γενικές γραμμές πολλούς μελετητές σύμφωνους (Μουζέλης, 1978, σελ.34-35, Τσουκαλάς, 1977), υπέστη κριτική. Ιδιαίτερα ο Μουζέλης (ε.α. σελ.36) δέχεται την άποψη του Δερτιλή (1977) ότι μεγάλο μέρος του πλεονάσματος που αποσπάτο από τους χωρικούς μεταφερόταν συστηματικά στο εξωτερικό εξ' αιτίας του εμπορικού κεφαλαίου, σημαντικό τμήμα του οποίου ήταν ξένο, ή ανήκε στους Έλληνες της διασποράς. Ταυτόχρονα, η μακροχρόνια πολιτική της μοναρχίας του Όθωνα πέτυχε να εξουδετερώσει τις εξουσίες των διαφόρων τοπικών ολιγαρχικών δημιουργώντας κοινωνία μικροαγροτών.

Περαιτέρω, διατύπωσε εντονότερες αμφιβολίες. Υποστήριξε ότι ο Βεργόπουλος δεν απέφυγε την υπεργενίκευση. Θεωρεί ότι το υπόδειγμα που υποστηρίζει σχετίζεται περισσότερο με τη γεωργία των βορείων χωρών παρά με εκείνη της Ελλάδας (Μουζέλης 1978, σελ.195-6). Για να το αποδείξει αυτό στηρίζεται ανάμεσα στα άλλα στα στοιχεία περί παραγωγικότητας, που παραθέτει ο Βεργόπουλος. Εντούτοις, το επιχείρημα ότι η παραγωγικότητα της ελληνικής γεωργίας ήταν χαμηλή, το οποίο υποστηρίζει ο Μουζέλης, είναι ατυχές, τουλάχιστον κάτω από τις προϋποθέσεις που αυτός δέχεται. Προκειμένου να θεμελιώσει ότι δεν ευσταθεί ο ισχυρισμός ότι η οικογενειακή εκμετάλλευση της γης αυξάνει στο μέγιστο την επενδυτική δραστηριότητα του αγρότη, συγκρίνει την παραγωγικότητα της ελληνικής γεωργίας με αυτήν των ευρωπαϊκών χωρών (και τη βρίσκει φυσικά χαμηλή).

Στην πραγματικότητα φαίνεται να αντιπαραβάλει ανόμοια πράγματα¹⁸. Μολονότι κατηγορεί τον Βεργόπουλο¹⁹ ότι χρησιμοποιεί στατιστικό τέχνασμα, καταφεύγει

¹⁸ Ο Μουζέλης φαίνεται να μην αξιολογεί επαρκώς το γεγονός ότι η εκμηχάνιση της ελληνικής γεωργίας καθ' όλην τον 19^ο αιώνα υπήρξε υποτυπώδης (Καλλιβερεττάκης, 1990). Το σημείο εκκίνησης των Ελλήνων αγροτών ήταν εξαιρετικά χαμηλότερο από εκείνο των Δυτικοευρωπαίων

¹⁹ Η υποστήριξη του επιχειρήματος περί ταχείας βελτίωσης της παραγωγικότητας από τον Βεργόπουλο είναι σχετικά αδύναμη. Αυτό όμως δεν δικαιολογεί την κριτική του Μουζέλη που καταφεύγει σε αντίθετα, σχετικά, επιχειρήματα

τελικώς και αυτός στην ίδια μέθοδο. Ο Μουζέλης δεν ορίζει επακριβώς τι ορίζει ως παραγωγικότητα, δημιουργώντας κάποια σύγχυση. Παραγωγικότητα κατά στρέμμα; κατά απασχολούμενο; κατά μονάδα κεφαλαίου;

Ο Ευελπίδης ως γεωργοοικονομολόγος συγκρίνοντας τα διάφορα μεγέθη με εξαντλητικό τρόπο καταλήγει στα ακόλουθα: «*Συμπερασματικώς, όσον η έκτασις μιας γεωργικής εκμεταλλεύσεως είναι μεγαλύτερα τόσον ο γεωργός χρησιμοποιεί λυσιτελέστερα την εργασίαν και το κεφάλαιόν του, ώστε να επιτύχη μεγαλύτερον κέρδος. Ούτω το κατά κεφαλήν εργαζομένου καθαρόν εισόδημα υπελογίσθη δια τας ΗΠΑ, εις 164 δολλάρια εις τας πολύ μικράς εκμεταλλεύσεις και εις 1.311 δολλάρια εις τας μεγάλας. Δια τούτο η μεγάλη καλλιέργεια δίδει μεν συνήθως μεγαλύτεραν καθαράν πρόσοδον, που ενδιαφέρει τον γεωργόν επιχειρηματίαν, **αλλά πάντοτε σχεδόν μικροτέραν κατά στρέμμα γεωργικόν εισόδημα.** Και αυτό έχει μεγαλύτεραν σημασίαν όχι μόνον δια τον αυτοκαλλιεργητήν αγρότην, αλλά και δια την εθνικήν οικονομίαν²⁰.*» (Ευελπίδης, 1957, σελ.109).

Η συσσώρευση κεφαλαίου στην ελληνική γεωργία είχε ήδη από το 1980-85 οδηγηθεί σε σημεία κορεσμού. Το 1953 υπήρχαν στην χώρα 4,6 χιλιάδες ελκυστήρες και αντιστοιχούσαν σε δυο εκατομμύρια απασχολούμενους. Τριάντα χρόνια αργότερα οι μονοαξονικοί και διαξονικοί είχαν υπερβεί τις 280 χιλιάδες (σε εργατικό δυναμικό 1,2 εκατομμύρια). Αν αφαιρεθούν οι κτηνοτροφικές, δασικές και αλιευτικές εκμεταλλεύσεις, τότε το γεωργικό εργατικό δυναμικό το 1983 δεν ξεπερνούσε το ένα (1) εκατ.

Με βάση το μέγεθος της μέσης αγροτικής οικογένειας τεκμαίρεται ότι το 70% και πλέον των γεωργών το 1983 διέθετε μικρό ή μεγάλο ελκυστήρα. Αν ληφθεί υπ' όψιν το είδος των καλλιεργειών (κατά βάση οι αροτραίες χρειάζονται την εκμηχάνιση), τότε μικρός ήταν ο αριθμός των γεωργών εκείνων που δεν διέθεταν τρακτέρ, ενώ το είχαν ανάγκη. Στα ανωτέρω δεν έχει συνεκτιμηθεί ότι ο μικρός κλήρος ωθεί τους αγρότες των πολύ μικρών εκμεταλλεύσεων να προβούν επί ενοικίω ή επί μισθώματι σε χρήση ελκυστήρων από γείτονές τους και όχι σε αγορά αυτών (αφού η όποια αγορά κρίνεται αντισυμβατική).

Συνεπώς, μολοντί ο Μουζέλης προσπαθεί να αποφύγει τον φορμαλισμό, εντούτοις πέφτει θύμα παρόμοιων άστοχων συγκρίσεων. Με δεδομένο τον κατακερματισμό της

²⁰ Στην Ελλάδα δείχνει ότι οι το μεγαλύτερο εισόδημα δημιουργείται στις μικρές εκμεταλλεύσεις

ελληνικής γεωργίας (4-5 αγροτεμάχια η μέση εκμετάλλευση), το μέγεθος (30-50 στρέμματα), το ημιάγρο του εδάφους (λεπτά ξερικά χώματα της Μεσογείου σε αντίθεση με τα εύφορα της Ευρώπης), μπορεί βάσιμα να υποστηριχθεί ότι ο Έλληνας αγρότης πλησίασε το μέγιστο της συσσώρευσης κεφαλαίου, *ακριβώς χάρις στο σύστημα της οικογενειακής εκμετάλλευσης της γης*, την αποτελεσματικότητα της οποίας φαίνεται, εν μέρει, να μην αντιλαμβάνεται επαρκώς ο Μουζέλης. Ακόμα και αν η χώρα είχε κολεκτιβοποιηθεί, θα ήταν αμφισβητήσιμη η όποια βελτίωση της συσσώρευσης κεφαλαίου (μια σύγκριση με τις λοιπές χώρες του άλλοτε υπαρκτού σοσιαλισμού δεν εμφανίζει ουσιώδεις διαφορές).

Ομοίως, εάν επικρατούσαν στην χώρα οι μεγάλες εκμεταλλεύσεις, όπως στις ΗΠΑ, στην Δυτική Ευρώπη κλπ, δύσκολα μπορεί να υποστηρίξει κανείς ότι η όποια συσσώρευση θα ήταν μεγαλύτερη. Μάλιστα στις επόμενες δεκαετίες (1990, 2000) υπήρξε κατάχρηση της εκμηχάνισης από πλευράς όχι μόνον αριθμού ελκυστήρων αλλά κυρίως ισχύος αυτών. Ενώ δηλαδή για το μέγεθος της μέσης εκμετάλλευσης ένας ελκυστήρας 50-70 hp ήταν αρκετός, *για λόγους κοινωνικής προβολής* ο τυπικός Έλληνας αγρότης χρησιμοποιεί άνω των 90 και συχνά 130 hp ή πλέον.

Συνεπώς, παρόμοιες απόψεις, περί μικρής συσσώρευσης κεφαλαίου και χαμηλής «παραγωγικότητας» λόγω της οικογενειακής εκμετάλλευσης της γης, παραμένουν αλυσιτελείς.

Η ελληνική εμπειρία αποδεικνύει – όπως θα φανεί από το ύψος των αποσβέσεων, που αντανakλά το μέγεθος της συσσώρευσης (Κεφάλαιο Τρίτο της διατριβής) – ότι με το σύστημα της μικρής ατομικής εκμετάλλευσης επιτυγχάνεται ταχύτερη συσσώρευση κεφαλαίου και συνεπώς συνιστά την πλέον επωφελή λύση για τον καπιταλισμό.

Πρώτον, διότι απομακρύνει τον πληθυσμό από τις γαίες με *πιο αργό ρυθμό* από ότι αν επικρατούσε η μεγάλη εκμετάλλευση (συνεπώς συρρικνώνει την κοινωνική πίεση).

Δεύτερον, μετατρέπει τον αγρότη σε έναν «οιονεί» *επιχειρηματία*, τον τοποθετεί σε *ένα τμήμα της μεσαίας τάξης*, αφού του δίνει την ψευδαίσθηση ότι ο αυξανόμενος όγκος παραγωγής θα μεγαλώσει την πρόσοδό του. Όμως, ενώ ο όγκος παραγωγής στο διάστημα 1950- 1980 *υπερπενταπλασιάστηκε*, το ακαθάριστο εισόδημα διογκώθηκε *τρεις φορές*. Επιπλέον οι τιμές των αγροτικών προϊόντων αυξήθηκαν στα έτη 1950-1980 με μικρότερο ρυθμό από ότι εκείνες των βιομηχανικών. Ως εκ τούτου το πλεόνασμα το καρπώθηκε ο αστικός τομέας.

Τρίτον, για χώρες που εκβιομηχανίζονται (και όπου φυσικά δεν υπάρχει κολεκτιβοποίηση) ο πλέον αποτελεσματικός τρόπος οικονομικής στήριξης του αστικού τομέα (βιομηχανίας, εμπορίου κλπ) είναι η κατάτμηση της γης. Ο μέσος αγρότης λόγω του οξύτατου ανταγωνισμού συχνά υποαμείβει την εργασία του. Η εσωτερική ή εξωτερική μετανάστευση θα ξεκινήσει (με εντατικό ρυθμό), όταν η συσσώρευση κεφαλαίου οδηγηθεί σε τέτοιο σημείο που τα αρνητικά της αποτελέσματα είναι απτά.

Στο διάστημα 1923-53 μια μεγάλη μάζα αγροτών υποαπασχολείται στην γεωργία (Ευελπίδης 1957). Σύμφωνα με την κλασική θεωρία (Lewis, 1954) θα μπορούσε να μεταφερθεί χωρίς απώλεια του προϊόντος. Ωστόσο, οι δυσμενείς συνθήκες στην πόλη (η αδυναμία εύρεσης εργασίας) την συγκρατούν στην ύπαιθρο. Η προσπάθεια για βελτίωση της παραγωγικότητας μέσω εκσυγχρονισμού (χρήση λιπασμάτων, φυτοφαρμάκων, εγγείων βελτιώσεων, εκμηχάνισης) έχει ως συνέπεια το «πλεονάζον» εργατικό δυναμικό να αναγκάζεται να μεταναστεύει στις πόλεις συγκρατώντας τους μισθούς.

Αρα, η οικογενειακή εκμετάλλευση στην Ελλάδα λειτούργησε *διπλώς*. Από το ένα μέρος εξαναγκάζει, λόγω ανταγωνισμού, τον μέσο αγρότη να εκσυγχρονισθεί ταχύτατα προκειμένου να αυξήσει το εισόδημά του, από το άλλο ο μεν όγκος παραγωγής αυξάνεται (άρα και η επάρκεια στα τρόφιμα), ενώ σταδιακά διώχνονται μάζες προς τις πόλεις στις οποίες προσφέρεται φτηνό εργατικό δυναμικό. *Τουτέστιν λειτουργεί ως ένα είδος «οιονεί περιφράξεων», υπόδειγμα που λειτούργησε με βίαιο τρόπο στην Αγγλία του 17ου και 18ου αιώνα.*

Στο σχέδιασμα που προτείνεται στην παρούσα διατριβή, επειδή κινείται σε μεγάλη περίοδο, εμφανίζονται ορισμένες εξελίξεις «στρογγυλεμένες». Έτσι, η επανααγροτοποίηση της ελληνικής οικονομίας στην περίοδο 1923-30 δεν τονίζεται. Κατά τον Σακελλαρόπουλο (1991) παρουσιάστηκε μια διπλή κίνηση με την είσοδο των προσφύγων: εξαγροτισμού (με την έννοια της ενίσχυσης της γεωργίας) και εκβιομηχάνισης (φτηνό εργατικό δυναμικό, δημιουργία νέων επιχειρήσεων μέσω μεταφοράς κεφαλαίων, τεχνογνωσίας κλπ). Πέντε δείκτες, κατά τον Σακελλαρόπουλο σκιαγραφούν την επανααγροτοποίηση: Η αύξηση του καλλιεργήσιμου, γεωργικού χώρου και της γεωργικής παραγωγής, η απόλυτη και σχετική ενίσχυση του γεωργικού πληθυσμού, η επέκταση της γεωργίας σε βάρος της κτηνοτροφίας και η εμφάνιση νέων,

δυναμικών καλλιεργειών, που ανανέωσαν κυριολεκτικά το προφίλ της ελληνικής γεωργίας (Σακελλαρόπουλος, 1991 σελ. 20).

Η ασκηθείσα αγροτική πολιτική και οι διεθνείς εξελίξεις τονίσθηκαν από τον Ευελπίδη. Ο τελευταίος τόνιζε ότι η παγκόσμια κρίση (1929-32) που έπληξε σημαντικά την Ελλάδα (Ευελπίδης 1953, Ευελπίδης 1956) άφησε στη θέση της μια *χρονία κρίση*. Η αδυναμία χάραξη μακροχρόνιας αγροτικής πολιτικής είχε ως συνέπεια η χώρα να εξαρτάται από ελάχιστα προϊόντα (σταφίδες, ελιές, καπνός) με συνέπεια να ευρίσκεται η αγροτική οικονομία (και άρα η υπόλοιπη) στο έλεος της διεθνούς ζήτησης. Εξ' άλλου η μεγάλη πυκνότητα πληθυσμού (Ευελπίδης, 1944) είχε ως συνέπεια εκτεταμένη υποαπασχόληση.

Οι συνέπειες ήταν προφανείς. Η υπερχρέωση του πληθυσμού και οι κακές συνθήκες διαβίωσης. Γενικότερα: κλειστή οικονομία, κοινωνία σε κατάσταση εμφυλίου πολέμου και έντονα παρεμβατικό κράτος είναι οι τρεις άξονες που προσδιορίζουν το στίγμα της Ελλάδος²¹ του Μεσοπολέμου (Σακελλαρόπουλος, 1991 σελ.123).

Στην μεταπολεμική περίοδο με την επικράτηση της Δεξιάς παράταξης, επιφανειακά τουλάχιστον, η πολιτική κατάσταση φάνηκε να ηρεμεί και το υπόδειγμα που αναφέρθηκε (διπλή αναπτυξιακή σύνθλιψη) εφαρμόστηκε σχετικά απρόσκοπτα.

Ως απόρροια της κυριαρχίας της οικογενειακής εκμετάλλευσης της γης μεσουράνησε ένας έντονος ατομικισμός στις κοινωνικές σχέσεις. Μέσω της ίδρυσης απειράριθμων συνεταιρισμών το κράτος (ή ορθότερα η καθεστηκυία τάξη) φαλκίδευσε τις προσπάθειες για συνεργατισμό με συνέπεια να κυριαρχήσει το ατομοκεντρικό μοντέλο.

Το γενικό περίγραμμα, με όσα αναφέρθηκαν στα προηγούμενα, στο οποίο κινείται η διατριβή είναι η διερεύνηση των μηχανισμών ενσωμάτωσης της γεωργίας στο όλο οικονομικό σύστημα μέσω της ανάπτυξης της μικροϊδιοκτησίας, προϊόν κυρίως της διανομής των *Εθνικών Γαιών* το 1871 και της μεταρρύθμισης το 1920.

²¹ Η κρατική πολιτική υπήρξε αρκετά φιλελεύθερη προς τον αγροτικό τομέα και αρκετά προστατευτική έναντι της βιομηχανίας (Σακελλαρόπουλος, 2004 σελ. 64). Αυτή η διττή πολιτική στηρίχθηκε στην ύπαρξη μεγάλων γαιοκτησιών προ της μεταρρύθμισης (η οποία ολοκληρώθηκε τις παραμονές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου). Έτσι ο αγρότης έμενε ικανοποιημένος με το ότι είχε ένα δικό του κτήμα, ασχέτως αν η καλλιέργειά του δεν του απέδιδε κέρδος και επιβίωνε σε καθεστώς ορίου συντήρησης. Τοιουτοτρόπως, αποδεχόταν την κυβερνητική πολιτική, η οποία ήταν εναντίων των συμφερόντων του

Την προβληματική αυτή ο Σακελλαρόπουλος τη θέτει ευρύτερα, από πλευράς Πολιτικής Οικονομίας, αναφέροντας τις δύο κυρίαρχες τάσεις που επικράτησαν στην Ελλάδα.

Η πρώτη που σχετίζεται με την «κλασική» μαρξιστική παράδοση υποστηρίζει ότι «Το κεφάλαιο θέλει, επιδιώκει και υποστηρίζει τη μεγάλη καπιταλιστική επιχείρηση».²² Η απόσπαση του αγροτικού υπερπροϊόντος είναι αποτέλεσμα της δράσης των αγροτικών καπιταλιστών στη σφαίρα της παραγωγής και της εκμετάλλευσης των αγροτικών εργατών ακριβώς όπως στη βιομηχανία.

Σύμφωνα με τη δεύτερη άποψη (Βεργόπουλος, 1975) υποστηρίζεται ότι η αγροτική οικονομία ενσωματώνεται στην καπιταλιστική παραγωγή μέσω της οικογενειακής εκμετάλλευσης και όχι μέσω των άμεσων επενδύσεων κεφαλαίου στη γεωργία. Σημαντικό ρόλο παίζει εδώ το κράτος, που μέσα από διάφορα κανάλια υποβοηθεί την απορρόφηση και ιδιοποίηση του αγροτικού πλεονάσματος (Σακελλαρόπουλος 2004, σελ.196).

Ο Σακελλαρόπουλος λαμβάνει μια ενδιαμέση θέση²³. Προσπαθεί να επιβεβαιώσει την υπόθεση ότι μετά το 1922 το μικρό αγροτικό νοικοκυριό απετέλεσε το βασικό δομικό στοιχείο της αγροτικής οικονομίας στην Ελλάδα. Το αγροτικό υπερπροϊόν συλλαμβάνονταν κυρίως στη σφαίρα κυκλοφορίας με την αναντικατάστατη παρεμβολή του κράτους. Όμως η εκβιομηχάνιση στη δεκαετία του '60 και η διείσδυση καπιταλιστικών σχέσεων στον αγροτικό χώρο οδήγησαν στην κρίση του συστήματος κρατικής παρέμβασης και στην ανάγκη αλλαγής του. Στο διάστημα 1920-1970 το κράτος επιδίωξε τους εξής σκοπούς:

- α) ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της γεωργίας
- β) εφοδιασμό του αγροτικού πληθυσμού με φτηνά τρόφιμα και φτηνές πρώτες ύλες τη βιομηχανία

²² Παντισίδης (1984)

²³ «Στην ουσία η σύγκρουση των δυο θεωριών προέρχεται από την απολυτοποίηση του επιστημονικού επιπέδου αφαίρεσης. Είναι σύγκρουση της λογικής με την ιστορική μέθοδο, σύγκρουση της Πολιτικής Οικονομίας με την Οικονομική Ιστορία, σύγκρουση του στοιχείου «ανάπτυξη, τάση» με το στοιχείο «δομή». Είναι σύγκρουση, τέλος, της εμπειρίας των αναπτυγμένων καπιταλιστικών κρατών με την εμπειρία της αργής και βασανιστικής ανάπτυξης των κρατών της περιφέρειας. Η παράμετρος «χρόνος» μηδενίζεται στην πρώτη περίπτωση, για να προβάλει σ' όλη της τη μεγαλοπρέπεια στη δεύτερη. Συνέπεια όλων αυτών είναι η αδυναμία της πρώτης θεωρίας να δώσει ικανά εργαλεία ερμηνείας του παρελθόντος, ενώ της δεύτερης να αντιληφθεί τις αλλαγές που σκιαγραφούν το μέλλον» (Σακελλαρόπουλος, 2004, σελ. 197)

γ) στήριξη του αγροτικού εισοδήματος και άσκηση κοινωνικής πολιτικής για τους αγρότες

δ) καταπολέμηση των αγροτικών κρίσεων υπερπαραγωγής

Η θεωρία της «μη καπιταλιστικής ανάπτυξης», που υποστηρίζει ο Βεργόπουλος, εμφανίζει κατά τον Σακελλαρόπουλο δύο τουλάχιστον ανεπάρκειες:

ι) στην ερμηνευτική υπόθεση σχετικά με τις αιτίες ανάπτυξης του μοντέλου ενσωμάτωσης της αγροτικής οικονομίας και

ιι) στις αντιθέσεις που κινούν το μοντέλο, στα όρια και τις προοπτικές του

Η πρώτη υπόθεση είναι ανεπαρκής, διότι εμφανίζει το κράτος (ως όργανο των αστών όταν δεν έχει διαμορφωθεί η αστική τάξη) να δρα με στόχο τον παραμερισμό των τσιφλικούχων και των αγροτών κεφαλαιοκρατών. Κατά τον Σακελλαρόπουλο συνέβη το αντίστροφο. Η μικροϊδιοκτησία γέννησε την κρατική παρέμβαση και όχι το αντίθετο. Κατά τον Βεργόπουλο το κεφάλαιο και το κράτος μετατρέπονται σε αυτόνομα ιστορικά αντικείμενα. Επιπλέον, υποστηρίζει ο Σακελλαρόπουλος ότι η άποψη περί πλεονάζοντος κεφαλαίου στην οικονομία, το οποίο αποτρέπεται σε επένδυση του στη γεωργία λόγω της πολιτικής του κράτους με στόχο τη διατήρηση χαμηλών τιμών, δεν ευσταθεί.

Χωρίς να αρνούμεθα την κριτική του Σακελλαρόπουλου, με την οποία συμφωνούμε, υποστηρίζουμε ότι η κυριαρχία της μικροϊδιοκτησίας στην Ελλάδα έχει βαθύτερα αίτια εμφάνισης.

Συνοπτικά, το σχέδιασμα που προτείνεται με την παρούσα εργασία σχετίζεται με ένα σύνολο γεωγραφικών περιορισμών και συγκεκριμένης ιστορικής εξέλιξης. Ειδικότερα η χώρα, από πλευράς εδάφους και κλίματος, διαφέρει ουσιωδώς από το μεγαλύτερο μέρος της υπόλοιπης Ευρώπης.

Οι μικρές ημιάγονες πεδιάδες της νοτίου Ελλάδος δεν επέτρεπαν εκτεταμένες καλλιέργειες και άρα τη δημιουργία μεγάλων προσόδων, εξ ου και στην Αρχαιότητα η άνοδος των πόλεων-κρατών, σε σχέση με τα συμβαίνοντα (διευρυμένα κράτη, αυτοκρατορίες) στην Άπω Ανατολή, στη Μέση Ανατολή, στην Αίγυπτο, ή ακόμη και στη Μακεδονία ή στη Θράκη.

Ιδιαίτερα, μετά το τέλος της πρώτης φάσης των Μεταναστεύσεων των Λαών στον 5^ο αιώνα, η χώρα κατέστη «έρημη γη». Έτσι, στην επόμενη φάση που περιελάμβανε την

κάθοδο των Σλάβων τον 6^ο-7^ο αιώνα, η Ελλάς κατελήφθη κατά μεγάλο μέρος σχεδόν ειρηνικά.

Αντίστοιχα, τόσο λόγω της ολιγανθρωπίας όσο και της μορφολογίας του εδάφους, δεν αναπτύχθηκε (στις ίδιες περιοχές) σε εκτεταμένη μορφή ο θεσμός του *τσιφλικιού*. Τα τσιφλίκια δεν άφηναν, παρά τις αρχικές προσδοκίες, κέρδη ανάλογα με την επένδυση στον μη αγροτικό τομέα (π.χ. εμπόριο). Απαλλοτριώθηκαν στις αρχές του 20^{ου} για οικονομικούς λόγους, καθ' όση η διατήρησή τους όπως είχαν δείξει ήδη πολλοί (Ricardo κλπ) ανέκοπτε αφ' ενός την ανάπτυξη του καπιταλισμού, αφ' ετέρου οικονομικά ήταν μια μη κερδοφόρος για τους γαιοκτήμονες-κεφαλαιούχους τοποθέτηση χρημάτων.

Η κυρίως χώρα δηλαδή (εκτός των νησιωτικών συμπλεγμάτων), αδυνατούσε να συντηρήσει οποιαδήποτε από τις υπάρχουσες, στην υπόλοιπη Ευρώπη, αγροτικές μορφές παραγωγής σε *βάθος χρόνου*. Τοιουτοτρόπως, κυριάρχησε σχεδόν αναπόφευκτα η ατομική (οικογενειακή) εκμετάλλευση της γης.

Ως γνωστόν, σε αυτή τη μορφή οργάνωσης παραγωγής δεν προκύπτουν μακροχρονίως κέρδη. Αν επιπλέον προστεθούν οι διάφορες επιβαρύνσεις, που υφίστατο ο αγρότης, τότε καθίσταται σαφές ότι αυτός ζούσε κάτω του κοινωνικώς αποδεκτού ορίου διαβίωσης. Αυτό είχε ως συνέπεια η μορφή αυτή να παραμένει στον ελληνικό χώρο *ως εξ' υπολοίπου* (επειδή δεν μπορούσαν μακροχρόνια να διατηρούνται οι άλλες μορφές οργάνωσης και παραγωγής).

Δεν είναι τυχαίο ότι ο αριθμός των Τούρκων στη νότιο Ελλάδα ήταν πολύ μικρός και εμφανίσθηκε μετά τους τελευταίους *βενετοτουρκικούς πολέμους* και τη *συνθήκη του Πασάροβιτς*. Συνεπώς, ήδη προ της Ανεξαρτησίας είχε κερδίσει έδαφος ως ιδεολογία αλλά και ως δυνητικός τρόπος παραγωγής ο *αρχέτυπος*, το παράδειγμα της οικογενειακής (ατομικής) εκμετάλλευσης του εδάφους.

Υπό αυτές τις οικονομικές προϋποθέσεις οι μετέπειτα εξελίξεις είναι αναμενόμενες και σε μεγάλο βαθμό δύσκολα αναστρέψιμες. Αφού η ατομική εκμετάλλευση δεν επιτρέπει κέρδη, η μετανάστευση (η «αραίωση» του πληθυσμού) είναι αναγκαία. Δεν είναι τυχαία η τεράστια ανάπτυξη, μεταξύ όλων των βαλκανικών λαών, του παροικιακού φαινομένου των Ελλήνων, ή η προαιώνια ενασχόλησή τους με το εμπόριο και τη ναυτιλία. Αυτά τα *εξωγεωργικά* εισοδήματα (όπως και η *υπερεργασία δι' ίδιον οφέλους*) θα συντηρούν συχνά τους εναπομείναντες από τον Μεσαίωνα μέχρι σήμερα.

Το ενδογενές αυτό αίτιο, της σχεδόν αναπόφευκτης ανάπτυξης της οικογενειακής εκμετάλλευσης της γης, θα δημιουργήσει την ατομική αντίληψη των πραγμάτων, την ενδυνάμωση της ιδεολογίας του ατομικισμού, με απόρροια οι συνεταιρισμοί και γενικότερα οι συνεργασίες, να παραμένουν στον ελληνικό χώρο αδύναμοι και ανίσχυροι σχηματισμοί.

Η σταδιακή ολοκλήρωση της χώρας θα επιτρέψει στην πολιτική τάξη που κυριαρχεί – με μία σχεδόν προβλεπόμενη χαοτική ιδεολογική και κοινωνική συγκρότηση – να φαλκιδεύει τις όποιες προσπάθειες για ανάπτυξη αγροτικού κινήματος ή αγροτικών κομμάτων στη χώρα. Όταν τέλος η εθνική ολοκλήρωση επετεύχθη (μετά το 1922), η κατάσταση είχε αλλάξει. Οι πάντες συνδέουν την ανάπτυξη με την εκβιομηχάνιση και ο αγροτικός χώρος θα υποστεί εκτεταμένη ιδιοποίηση του αγροτικού πλεονάσματος, πολύ μεγαλύτερης έντασης από οποιαδήποτε άλλη περίοδο (Τουρκοκρατία, Ενετοκρατία).

Όπως αποδεικνύεται καθ' όλη την περίοδο 1950-2000 *τα αποτελέσματα χρήσεως για τον μέγιστο αριθμό των εκμεταλλεύσεων είναι αρνητικά*. Υπ' αυτές τις συνθήκες – η γεωργία υποτάσσεται στη βιομηχανία, βιοτεχνία κλπ – και ο αγρότης βρίσκεται σε υποδεέστερη θέση κοινωνικώς από τον άνθρωπο των πόλεων.

Τα πολιτικά γεγονότα της περιόδου 1946-1974 δεν επέτρεπαν αγροτικές διεκδικήσεις και μία τεράστια μάζα θα μετακινηθεί προς τα αστικά κέντρα ή την αλλοδαπή. Άρα, επανερχόμαστε στο αρχικό. Όπως και στην Αρχαιότητα ή στον Μεσαίωνα ο αγροτικός χώρος δεν επιτρέπει επιβίωση παρά σε ελάχιστους. Έτσι η ύπαιθρος για άλλη μια φορά, ξαναγίνεται «έρημη γη».

Η ένταξη της χώρας στην ΕΕ θα αποσθάρσει περαιτέρω πρώτα τον αγροτικό χώρο και ύστερα, σταδιακά, θα υποσκάψει τη θέση του αγρότη. Ο τελευταίος, μέχρι σήμερα, συνεχίζει να αντλεί πόρους από τις επιδοτήσεις. Όμως, η επιδότηση συνιστά περισσότερο κατανάλωση και διαφέρει ουσιαστικά της επένδυσης. Τοιουτοτρόπως, η κατάργησή τους ή τουλάχιστον η ελαχιστοποίηση τους (προσεχώς) θα επιφέρει περαιτέρω καθίζηση, αφού η συσσώρευση κεφαλαίου μετά το 1980 περιορίστηκε δραστικά.

Η μαζική, απότομη εγκατάλειψη της γεωργίας στο εξεταζόμενο διάστημα γέννησε ριζικές δημογραφικές ανατροπές, με επακόλουθο η ύπαιθρος να αδυνατεί να εμφανίσει στοιχειώδη κοινωνική και πολιτική δυναμική. Τα αίτια αδυναμίας δικαίωσης του

αγροτικού ζητήματος ποικίλουν κατά περιόδους. Ωστόσο, ο πυρήνας της αδυναμίας εντοπίζεται στην ατομική εκμετάλλευση της γης, μεθόδου άκρως προβληματικής από πλευράς κερδοφορίας, αλλά και πιθανότατα της μοναδικής που μπορεί να επιβιώσει μακροχρόνια στον ελληνικό χώρο.

Σύμφωνα με τις προβλέψεις, που παρουσιάζονται στο Τέταρτο Κεφάλαιο, το 2030 ο αγροτικός χώρος θα αποτελείται από 300 χιλιάδες περίπου άτομα έναντι δύο εκατομμυρίων το 1950. Ένα τμήμα των αγροτών θα επιβιώνει αποκτώντας εξωγεωργικά εισοδήματα (τουρισμός κλπ), ενώ ένα μέρος του αστικού πληθυσμού θα έχει δευτερεύουσα απασχόληση τη γεωργία (εξ ου και η αύξηση των δενδρώνων). Το αλλοδαπό εργατικό δυναμικό θα αποτελεί στις μεγάλες εκμεταλλεύσεις τον αγρεργάτη. Σε κάθε περίπτωση η *συγκέντρωση της γης θα επιταχυνθεί* μέχρις ότου ένας νέος κύκλος ακολουθήσει²⁴.

Το καινοτόμο, συνεπώς, της παρούσας διατριβής εντοπίζεται σε δύο άξονες.

Πρώτον στην εκτίμηση των *αποτελεσμάτων χρήσεων* κατά περιφέρεια στην μετά το 1950 περίοδο. Με βάση αυτά αποδεικνύεται η προβληματικότητα της μέσης αγροτικής εκμετάλλευσης με τις αναπόφευκτες κοινωνικές συνέπειες.

Δεύτερον στη συσχέτιση των οικονομικών αλλαγών που επήλθαν, και συνεπώς στο αγροτικό εισόδημα, με τις πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις στον χώρο.

Παράλληλα, η ιστορική ανάλυση εξηγεί ορισμένες ιδιαιτερότητες που εμφανίστηκαν στην ελληνική ύπαιθρο. Αυτές ενισχύθηκαν από τις πολιτικές εξελίξεις, διευρύνοντας περαιτέρω την απόκλιση του *ελληνικού παραδείγματος* από τα αντίστοιχα Ευρωπαϊκά και Βαλκανικά.

Δομή εργασίας

Η διατριβή αποτελείται από πέντε κεφάλαια. Στο *Πρώτο Κεφάλαιο* εκτίθεται σε αδρές γραμμές το οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο πριν το 1950. Συνιστά συνεπώς μία εισαγωγή για την κατανόηση των μετέπειτα αλλαγών.

Στο *Δεύτερο* παρουσιάζεται η οικονομική, κοινωνική και πολιτική κατάσταση στην περίοδο 1950-2000. Παρατίθεται ικανό τμήμα της σχετικής βιβλιογραφίας και αξιολογούνται τα δεδομένα.

²⁴ Για τις ευρωπαϊκές εξελίξεις: Σακελλαρόπουλος (2003), σελ.268-269

Στο *Τρίτο* που αποτελεί και τη συνεισφορά της διατριβής, εμφανίζονται τα ευρήματα που αφορούν στα οικονομικά αποτελέσματα των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων στο διάστημα 1950-2000 κατά δεκαετία τόσο στο επίπεδο της χώρας, όσο και σε αυτό της περιφέρειας.

Στο *Τέταρτο Κεφάλαιο* αποτυπώνεται ένα σχεδιάσμα ερμηνείας, το οποίο, κατά την άποψη μας, δικαιολογεί τόσο τη διαχρονική σταθερότητα του θεσμού της ατομικής εκμετάλλευσης της γης, όσο και τις κοινωνικές εξελίξεις στον αγροτικό χώρο. Προτείνεται μία εξήγηση της αδυναμίας εμφάνισης στην Ελλάδα αξιόλογου αγροτικού κινήματος ή αγροτικών κομμάτων. Το συνοπτικό ιχνογράφημα για τα επόμενα έτη 2000-2020 ολοκληρώνει την εικόνα των κοινωνικών αλλαγών, που συνέβησαν ή εκτιμάται ότι θα συμβούν στο εγγύς μέλλον επί τη βάση της προηγηθείσας ανάλυσης.

Τέλος στο *Πέμπτο Κεφάλαιο* γίνεται προσπάθεια συγκέντρωσης και επεξήγησης των ευρημάτων της παρούσας έρευνας.

Ακολουθεί η *Βιβλιογραφία* και το *Παράρτημα*.

Κεφάλαιο 1

Η κατάσταση πριν το 1950

1.1 Γενικά

Ενώ κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα, ιδιαίτερα στην περίοδο 800-1500μ.Χ., κυριαρχούσαν οι μεγάλες ιδιοκτησίες σταδιακά, ήδη από τον 13ο αιώνα, άρχισε η δουλοπαροικία να υποχωρεί και κατά τον 16ο αιώνα να εξαφανίζεται από το μεγαλύτερο μέρος της Δυτικής Ευρώπης (αντίστροφη πορεία καταγράφηκε στην Ανατολική Ευρώπη).

Η μάζα των μικροκαλλιεργητών ανέλαβε έναντι μισθώματος (προσόδου) να καλλιεργεί τις γαίες των ευγενών. Η άνοδος των πόλεων, ορατή από τον 11ο αιώνα και εντεύθεν, και μια σειρά πληθώρα παραγόντων (όπως η χρήση πυροβόλων όπλων, η ανακάλυψη του Νέου Κόσμου, η άνοδος του εθνικού κράτους) είχε ως συνέπεια να περιορισθεί η φεουδαρχία και μεταξύ 16ου και 18ου αιώνα να επικρατήσει ο εμπορικός καπιταλισμός. Η πρωταρχική συσσώρευση πάνω στην οποία θα στηριχθεί η μετέπειτα βιομηχανική επανάσταση ξεκίνησε στα χρόνια αυτά. Κατά τον Smith²⁵ αυτή προήλθε από τα αποταμιεύματα των εμπόρων και των βιοτεχνών, ενώ κατά τον Marx²⁶ ήταν απότοκος των περιφράξεων. Κατά τον Weber²⁷ σε μεγάλο βαθμό η προτεσταντική ηθική θα αποτελέσει την κινητήρια δύναμη (δημιουργώντας την ιδεολογία της συσσώρευσης).

Σε κάθε περίπτωση η αστικοποίηση θα είναι το τελικό αποτέλεσμα, αφού διαρκώς η ύπαιθρος θα αποψιλώνεται από τους κατοίκους της. Η εγκατάλειψη της υπαίθρου θα οδηγήσει στις μεγάλες έγγειες ιδιοκτησίες στη Βρετανία. Η τάση για συγκέντρωση της γης θα κυριαρχήσει και στις ΗΠΑ²⁸.

²⁵ Smith (1776), *The primitive accumulation*, ιδιαίτερα το Βιβλίο Δεύτερο, Κεφάλαιο III

²⁶ Marx (1867), η επονομαζόμενη πρωταρχική συσσώρευση, Τόμος Α, Κεφάλαιο 24

²⁷ Βλέπε την κριτική του Shumpeter (1942), Κεφάλαιο 2

²⁸ Ο George (1879) θα συσχετίσει την επέκταση των πόλεων με την πρόσοδο που δημιουργείτο, αφού οι άλλοτε αγροτικές γαίες μετατρέπονταν σε οικισμούς με συνέπεια την άνοδο της τιμής του εδάφους

Αντιθέτως στα Βαλκάνια και στην Ανατολική Ευρώπη μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο θα κυριαρχήσει η λογική του αναδασμού. Στην Ελλάδα η αγροτική μεταρρύθμιση του 1917 θα επιταχυνθεί έπειτα από το 1923 αναδεικνύοντας το παράδειγμα²⁹ της οικογενειακής εκμετάλλευσης του εδάφους.

1.2 Η εξέλιξη της ελληνικής οικονομίας μεταξύ 1830-1950

Η σχεδόν από μηδενική βάση λειτουργία της οικονομίας μετά την Ανεξαρτησία προσέκρουσε για πενήντα περίπου έτη (1828-1880) σε ουσιώδη προβλήματα. Τα έσοδα του κράτους από τους φόρους και τα λοιπά τέλη προκειμένου να καλύψουν τις ανάγκες του ήταν περιορισμένα. Περαιτέρω, τα δάνεια της ανεξαρτησίας ταλαιπωρούσαν τη χώρα³⁰. Οι κοινωνικές δομές ήταν έντονα επηρεασμένες από την οθωμανική αντίληψη. Στην αγροτική οικονομία, λόγω του μικρού κλήρου και της υποτυπώδους συσσώρευσης κεφαλαίου (καλλιεργητικών μέσων), διατηρούνταν το αγροτικό εισόδημα σε πενιχρά επίπεδα και σε ορισμένες περιοχές στα όρια της εξαθλίωσης.

Σταδιακώς η υποδομή άρχισε να βελτιώνεται³¹. Η στήριξη των Ελλήνων της διασποράς και η προσπάθεια επανασύνδεσης με το παρελθόν στήριξαν τη δημιουργία εκπαιδευτικού συστήματος (αν και στραμμένο στον κλασικισμό). Το άγονο και η αδυναμία αποτελεσματικής εκμετάλλευσης του εδάφους καθώς και ο νησιωτικός χαρακτήρας της χώρας έσπρωξαν τμήμα του πληθυσμού στη ναυτιλία³², ενώ η ταχεία ανάπτυξη του εμπορίου διαχώρισε αισθητώς την περιοχή (ιδιαίτερα από το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνας) από την υπόλοιπη Βαλκανική, όπου κυριαρχούσαν ημιφεουδαλικές και παραδοσιακές σχέσεις παραγωγής, τουλάχιστον μέχρι τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο³³.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι αρκετοί ξένοι επισκέπτες ή γενικότερα οι συγγράψαντες περί Ελλάδος μετά την επανάσταση συνέκριναν την κατάσταση της χώρας με την αντίστοιχη της Ευρώπης. Συνεπώς, και οι ακολουθούντες αυτούς, ως πηγή,

²⁹ Με την έννοια του Kuhn (1962)

³⁰ Μια ανασκόπηση των δανείων: Ανδρεάδης (1939)

³¹ Αμαξιτή οδός δεν υπήρχε στη χώρα και ο Καποδίστριας προσπάθησε να εκμεταλλευτεί το γαλλικό εκστρατευτικό σώμα του Maison για να βελτιώσει στοιχειωδώς κάποιες υποδομές στην Πελοπόννησο

³² Με εξαίρεση την ναυπηγική και τις χειροτεχνίες παραγωγής ενδυμάτων ελάχιστα παράγονταν στη χώρα· οι εξαγωγές ήταν σχεδόν μηδαμινές (Thiersch, 1833)

³³ Για τη βαλκανική βλέπε: Stavrinos, (1958), Μουζέλης (1978), (1987)

επαναλαμβάνουν τις απόψεις τους, υποστηρίζοντας ότι η εκβιομηχάνιση και γενικότερα η ανάκαμψη της Ελλάδος συνέβη μόνο μετά την είσοδο των προσφύγων (1922).

Εντούτοις, παρόμοια άποψη παραβλέπει ότι το οικονομικό και θεσμικό πλαίσιο είχε σε γενικές γραμμές διαμορφωθεί στη χώρα. Ήδη προεπαναστατικά υπήρχε και επανήλθε – λόγω των καταστροφών του πολέμου – στα τέλη της δεκαετίας 1830 στα προηγούμενα επίπεδα, ικανός αριθμός οικοτεχνιών.

Η χώρα εισερχόταν στο στάδιο που ο Bücher αποκαλούσε *αστική οικονομία*. Εντοπιζέτο δηλαδή στην επικράτεια της παλαιάς Ελλάδας οικοτεχνία, ενώ ένα τμήμα αυτής ήδη μετασχηματιζόταν σε χειροτεχνία. Στο διάστημα 1830-1880 η ενίσχυση της χειροτεχνίας ήταν σημαντική (παράλληλα η οικοτεχνία έχανε σταθερά έδαφος και παρέμενε μόνο σε απομονωμένες περιοχές – ορεινοί όγκοι κλπ). Από το 1860 δε, επί Όθωνος, ξεκίνησε να αναπτύσσεται και να διευρύνεται η βιοτεχνία. Αιτία³⁴ ήταν η σταδιακή αστικοποίηση και η πρόοδος που στο μεταξύ σημειώθηκε, έπειτα από τις προσπάθειες που ανελήφθησαν (βλέπε Μανσόλας, 1876).

Μετά το 1880 η σημαντική βελτίωση των υποδομών (κυρίως επί Τρικούπη), η επέκταση του τραπεζικού συστήματος και η εισροή χρήματος από τις ισχυρές παροικίες είχαν ως απόρροια την τμηματική μετάλλαξη πολλών βιοτεχνιών σε μικρές βιομηχανίες. Μία σειρά από εμπόδια, όπως μεταξύ άλλων η έλλειψη καινοτόμων επιχειρηματιών, το μέγεθος της αγοράς, το ανεπαρκές ακόμη τραπεζικό σύστημα, η πολιτική καθυστέρηση, δεν επέτρεπαν εκτεταμένη βιομηχανική ανάπτυξη³⁵. Η πτώχευση το 1893 επέτεινε το πρόβλημα. Παρά τις «ευνοϊκές» συνθήκες (χαμηλά ημερομίσθια, σχετική ανυπαρξία συνδικάτων, δέκα ή και πλέον ώρες εργασίας ανά ημέρα κλπ) δεν κατέστη δυνατόν να επιτευχθεί ταχεία εκβιομηχάνιση με την κλασική έννοια του όρου. Μεγάλος αριθμός υποαπασχολούμενων ή φτωχών χωρικών μετανάστευσε κυρίως προς τις ΗΠΑ.

Η πτώχευση της χώρας καθυστέρησε εμφανώς για πλέον των δέκα ετών την οικονομική εξέλιξη³⁶. Πάντως, προ των Βαλκανικών Πολέμων η κατάσταση είχε ως

³⁴ Αλλά ταυτόχρονα ανέκυψε και ως αποτέλεσμα, σε ύστερα στάδια, αυτής της διαδικασίας

³⁵ Σημαντικός υπήρξε ο ρόλος της διολίσθησης της δραχμής στην περίοδο 1885-1895 (Τρικούπικη περίοδος). Ακολούθως μετά την πτώχευση και τον ελληνοτουρκικό πόλεμο (1897) αντεστράφη η πολιτική αυτή, επηρεάζοντας σημαντικά τις ελληνικές εξαγωγές. Το 1910 η ισοτιμία είχε επανέλθει στα προ του 1880 επίπεδα (Ζολώτας, 1926)

³⁶ Κατά τον Ζολώτα οι κυριότεροι παράγοντες ήταν: 1) η έλλειψη τεχνικής μόρφωσης των επιχειρηματιών και εργατών, 2) η μεγάλη στενότητα κεφαλαίων, 3) η έλλειψη καλής καυσίμου ύλης εν

ένα βαθμό αποκατασταθεί από το πλήγμα της πτώχευσης. Οι συνθήκες είχαν σχετικώς ωριμάσει. Ο διπλασιασμός της χώρας, η αύξηση του πληθυσμού και η είσοδος των προσφύγων ιδιαίτερα μετά το 1922 θα επιταχύνουν τις εξελίξεις, οι οποίες φαινόταν ήδη κατάλληλες από το 1910.

Όπως επισημαίνει ο Ζολώτας, από το 1860 και εντεύθεν, ενώ το ελληνικό κεφάλαιο (κυρίως λόγω τεχνογνωσίας) στρέφεται στη μεταποίηση και στην παραγωγή κυρίως καταναλωτικών προϊόντων³⁷, το ξένο οδηγείται στα ορυχεία-μεταλλεία και σε αυτό που ονομάστηκε αργότερα «βαριά βιομηχανία»³⁸.

Σύμφωνα με τον Πίνακα 1.1 η κατάσταση το 1920 (αφορούσε κυρίως την Παλαιά Ελλάδα) ήταν μετρίως ικανοποιητική.

Πίνακας 1.1

Βιομηχανικές επιχειρήσεις, απασχόληση, υποδύναμη (1920)

	Επιχειρήσεις	Εργάτες	Υπάλληλοι	Δύναμη ίππων
Μικρές (1-5 εργάτες)	31.987	84.816	-	38.616
Μεσαίες (6-25 εργάτες)	2.413	22.463	6.145	16.689
Μεγάλες (26 και άνω)	492	37.846	4.712	43.658
Σύνολο	34.892	144.765	10.317	98.963

Πηγή: Ζολώτας (1926). Ο συνολικός αριθμός των εργατών και υπαλλήλων αποκλίνει λίγο εάν γίνει άθροιση (144.125 και 10.857 αντίστοιχα)

Κατ' ουσίαν μέχρι σήμερα (2013) δεν έχει αλλάξει ουσιωδώς η μορφολογία της ελληνικής βιομηχανίας (η συμμετοχή μικρών επιχειρήσεων στο σύνολο).

Ο πληθυσμός στο διάστημα 1820-1860 – Πίνακας 1.2 – παρέμεινε στάσιμος και μόλις μετά την ένωση της Επτανήσου (1864) ξεκίνησε να σημειώνει άνοδο, δείγμα των

τη χώρα (Ζολώτας, 1926, σελ. 28-29). Μολαταύτα και το 1920 που εντάθηκε η εκβιομηχάνιση δεν είχαν λυθεί τα προβλήματα αυτά

³⁷ Ένα σημαντικό πρόβλημα, που προκύπτει, είναι η έλλειψη δεδομένων στο μεγαλύτερο μέρος του 19ου αιώνα. Συνοπτική παρακολούθηση των στοιχείων γίνεται από τον Γκεβέτσης (1972). Βλέπε επίσης Τσοτσόρος (2008). Γενικά εκτός του κλασικού βιβλίου του Μανσόλα (1876) δεν υφίστανται αξιόλογες πηγές. Βλέπε επίσης Αναστασόπουλος (1946). Χρήσιμες πληροφορίες, αν και αμφισβητούμενες, δίδουν ο Ritter von Zentner (1860) και ο Strong (1842)

³⁸ Ο Δεμάθας (1877) αναφέρει «... από εικοσαετίας η βιομηχανία προσέλαβε χαρακτήρα σπουδαίων, αφετηρία γενομένη και της αναπτύξεως του εμπορίου. Νυν η Ελλάς ου μόνον υπερτερεί πάντων των εν τη Ανατολή κρατών, αλλά και τίνων της Δύσεως, οίον της Δανίας, Πορτογαλίας, Ισπανίας, καίτοι τούτων όντων σχετικώς πολυπληθεστέρων, μειζόνων κατά την έκτασιν, ανθηροτέρων κατά την οικονομικήν κατάστασιν της Ελλάδος και αριθμούντων αιώνων ελεύθερον βίον. Υπάρχουν ήδη εν Ελλάδι, 150 περίπου ατμοκίνητα εργοστάσια, πλην άλλων 700 περίπου, επίσης σπουδαίων, αλλά μη ατμοκινήτων», αναφέρεται στον Γκεβέτσης (1972)

συνθηκών διαβίωσης κυρίως στην ύπαιθρο. Το 1890 έχει ήδη διπλασιαστεί, ενώ το 1907 τριπλασιασθεί σε σχέση με το 1820 (αυτό διότι πλην της Επτανήσου είχε προσαρτηθεί η Θεσσαλία και η Άρτα). Όπως θα δειχθεί στα επόμενα παρέμενε κατά το μεγαλύτερο μέρος σε κοινότητες (χωριά) και πολύ λίγο στις πόλεις, ενώ κατά πλειοψηφία ήταν γεωργικός.

Πίνακας 1.2

Πληθυσμός κατά φύλο, επιφάνεια και πυκνότητα πληθυσμού 1821-1940

Έτος απογραφής	Σύνολο	Άρρενες	Θήλεις	Επιφάνεια σε τ.χ	Κάτοικοι ανά τ.χ.
1821	938.765	-	-	47.516	19,76
1828	753.400	-	-	47.516	15,86
1844	930.295	-	-	47.516	19,58
1853	1.035.527	-	-	47.516	21,79
1861	1.096.810	567.334	529.476	47.516	23,08
1870	1.457.894	754.176	703.718	50.211	29,04
1879	1.679.470	880.952	798.518	50.211	33,45
1889	2.187.208	1.133.625	1.053.583	63.606	34,39
1896	2.433.806	1.266.816	1.166.816	63.606	38,26
1907	2.631.952	1.324.942	1.307.010	63.211	41,64
1920	5.016.889	2.495.316	2.521.573	127.000	39,50
1928	6.204.684	3.076.235	3.128.449	129.281	47,99
1940	7.344.860	3.658.393	3.686.467	129.281	56,81

Πηγή: ΕΣΥΕ

Παρατηρήσεις:

1870, Προσάρτηση Ιονίων Νήσων το 1864

1889, Προσάρτηση της Θεσσαλίας και Άρτας το 1881

1920, Βαλκανικοί πόλεμοι και Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος

1928, Πρόσφυγες – Μικρά Ασία 1922-1923

Σε κάθε περίπτωση έπειτα από το 1923 (μετά έναν αιώνα επώασης) ξεκίνησε εντατικότερα η προσπάθεια ανάπτυξης. Σύμφωνα με το Ανώτατο Οικονομικό Συμβούλιο (ΑΟΣ³⁹) με βάση το 1928=100 η βιομηχανική παραγωγή έφθασε το 1939 στο 180,1. Ωστόσο, όπως επισημαίνεται (Τράπεζα Ελλάδος, 1978, σελ. 143) ο δείκτης εισαγωγής σιδήρου και μηχανημάτων, ο οποίος αποτελεί ένδειξη για την εξέλιξη των επενδύσεων καθ' όλη την περίοδο, ήταν χαμηλός και το 1939 ανήλθε στο 88,3 (με 1928=100). Ο υψηλός δανεισμός και η παγκόσμια οικονομική κρίση (1922-1933) θα δημιουργήσουν εκ νέου νέα πτώχευση το 1932.⁴⁰

Οι πολεμικές καταστροφές και η τριπλή κατοχή (1941-1944) κατέστρεψαν σε σημαντικό βαθμό την οικονομία. Το εισόδημα το 1946 αντιστοιχούσε στο 50% εκείνου του 1938.

Παρά τη βοήθεια, από την ML, την UNRRA (UNRRA, 1947) και το σχέδιο Marshall, μόλις το 1950 είχε σχετικώς αποκατασταθεί η κατάσταση (λόγω και του μακροχρόνιου εμφυλίου πολέμου).

1.3 Η ελληνική γεωργία στα έτη 1830-1950

Η αγροτική παραγωγή κατεστραμμένη λόγω του πολέμου Ανεξαρτησίας, αλλά και των εμφυλίων που προέκυψαν, ξεκίνησε επί Καποδίστρια σταδιακά να αποκαθίσταται. Το πρόβλημα που υπήρχε ήταν η εξαιρετικά μεγάλη έλλειψη υποδομών και παγίου κεφαλαίου. Οι *εθνικές γαίες* (κτήματα που ανήκαν στους Μωαμεθανούς, προ της δημιουργίας του κράτους) θα αποτελέσουν το κύριο ζήτημα της αγροτικής αντιπαράθεσης μέχρι το 1870. Μεγάλο μέρος αυτών καταπατήθηκε από τους χωρικούς, ενώ η έλλειψη κτηματολογίου έδινε τη δυνατότητα να τύχει ληστρικής εκμετάλλευσης τμήμα της χώρας (βοσκότοποι, δάση, λίμνες κλπ).

Επιπροσθέτως, η έλλειψη πόρων καθώς και ισχυρού χρηματοπιστωτικού συστήματος για ενίσχυση των επενδύσεων εγκλώβιζε την αγροτική παραγωγή στο όριο του επιπέδου διαβίωσης, το οποίο κυμάνθηκε σε «μεσαιωνικά» σχεδόν επίπεδα. Τα δάνεια από το εξωτερικό, στα οποία προχώρησε το κράτος, δεν έφθασαν καθόλου στον

³⁹ Αναλυτικά για τις εξελίξεις: ΑΟΣ, (1935, 1936, 1937, 1938)

⁴⁰ Ανδρεάδης, (1939). Για τα προηγούμενα δάνεια και την εν γένει δημοσιονομική πολιτική: Ανδρεάδης, (1924)

αγροτικό τομέα, αφού, εκτός των απαράδεκτων όρων χορήγησης (τοκογλυφικά επιτόκια, μεγάλο μέρος αφορούσε προμήθειες και διάφορα έξοδα), σπαταλήθηκαν σε μη παραγωγικούς στόχους. Υπ' αυτήν την έννοια, μέχρι το 1880 ο μεγαλύτερος όγκος της συσσώρευσης κεφαλαίου, αν και υποτυπώδους μορφής, προήλθε από την υπερεργασία των αγροτών.

Το αξιοσημείωτο όμως ήταν ότι, λόγω έλλειψης φεουδαλικών δομών (με την έννοια αυτών που επικρατούσαν στην προεπαναστατική Γαλλία λόγω χάριν), παρέμεινε σημαντικό τμήμα από το δημιουργούμενο «πλεόνασμα» στις οικογενειακές εκμεταλλεύσεις. Κατά βάση αφορούσε μικρές έγγειες βελτιώσεις (αναβαθμιδώσεις, φρεάτια, στάβλους, αποθήκες, χονδρικές ισοπεδώσεις κλπ).

Στα πλαίσια της οικογενειακής εκμετάλλευσης της γης μέρος της υπεραξίας, παρά την εκτεταμένη φορολόγηση⁴¹ παρέμεινε στον αγροτικό χώρο. Επειδή όμως η πρωτόγονη εκμετάλλευση της γης δεν άφηνε περιθώρια για μακροχρόνιο κέρδος⁴² (οι αγρότες επιβίωναν μόνο εξαιτίας της επιπλέον απλήρωτης εργασίας που διέθεταν), τμήμα του πληθυσμού κατευθύνθηκε στις πόλεις, ενώ ένα μικρότερο στη ναυτιλία, κυρίως των νησιωτικών περιοχών.

Αργότερα, μετά το 1880, στην εξωτερική μετανάστευση (κυρίως προς τις ΗΠΑ). Λόγω των κοινωνικών σχέσεων – ισχυροί οικογενειακοί δεσμοί – αξιόλογα συμπληρωματικά εξωγεωργικά εισοδήματα εισέρευσαν στον αγροτικό τομέα (Καραβίδας, 1931). Ένεκα της διεθνούς ζήτησης σε ορισμένα προϊόντα, σημαντικό μέρος των αγροτών ασχολήθηκε με τη σταφίδα και αργότερα – στις νέες χώρες – με τον καπνό.

Ο αυξανόμενος αστικός πληθυσμός πολλαπλασίασε τη ζήτηση για αγροτικά προϊόντα. Συνεπώς, σταδιακά η παραγωγή ξέφευγε, σε διευρυνόμενο βαθμό, από την αυτοκατανάλωση, στην οποία ήταν στραμμένη ικανός αριθμός εκμεταλλεύσεων. Η προσάρτηση της Θεσσαλίας (1881) προσέθεσε το πρόβλημα των τσιφλικιών, ενώ η διεύρυνση της χώρας, μετά τους Βαλκανικούς πολέμους (1912, 1913) και της συμμετοχής της στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, επιτάχυνε τις εξελίξεις (τα μεγάλα έργα του μεσοπολέμου θα πιέσουν για εκσυγχρονισμό).

⁴¹ Για το μέγεθος και τις συνέπειες βλέπε μεταξύ άλλων Βεργόπουλος (1975), Μουζέλης (1978), Τσουκαλάς (1977)

⁴² Αναλυτικά Κεφάλαια Τρίτο και Τέταρτο

Η ίδρυση του Υπουργείου Γεωργίας (1917) και αργότερα της ΑΤΕ⁴³ (1929) έδειξε ότι το κράτος αποφάσισε να παρέμβει ουσιαστικά μετά από καθυστέρηση πολλών δεκαετιών. Πάντως και μέσω της Εθνικής Τράπεζας από τις αρχές – κυρίως του 20^{ου} αιώνα – έγινε μικρή απόπειρα να μειωθεί ο ρόλος του τοκογλυφικού κεφαλαίου (Βογιατζόγλου, 1931), το οποίο, κυρίως από το 1880 και εντεύθεν, λυμαινόταν την ύπαιθρο⁴⁴.

Παρά τις προσπάθειες εκσυγχρονισμού η χώρα παρέμεινε μέχρι το 1950 γεωργική, και ταυτόχρονα το γεωργικό εισόδημα διαμορφώθηκε σε χαμηλά επίπεδα σε σχέση με άλλες χώρες (Ευελπίδης, 1939).

Σύμφωνα με τον Πίνακα 1.3.1 το 1928 το 61,1% των απασχολούμενων ευρισκόταν στον πρωτογενή τομέα (53,3% στη Γεωργία), ενώ μόλις το 38,9% ασχολείτο στον αστικό τομέα (βιομηχανία και υπηρεσίες).

Πίνακας 1.3.1
Απασχόληση (1928)

Επάγγελμα	Πληθυσμός (άτομα)	Εξ' ων άρρενες	% συνόλου απασχολούμενων
Γεωργία	1.286.163	851.796	53,3
Δάση	7.235	6.979	0,3
Κτηνοτροφία-Θήρα	167.302	134.281	6,9
Αλιεία	14.941	14.900	0,6
Σύνολο	1.475.641	1.007.956	61,1
Άλλα επαγγέλματα (μη γεωργικά)	939.437	773.687	38,9
Σύνολο ατόμων δηλωσάντων επάγγελμα	2.415.078	1.781.643	100,0

Πηγή: ΕΣΥΕ

⁴³ Πιστώσεις ΑΤΕ (σε εκατ. δραχμές, σε τρέχουσες τιμές)

Έτη	Καλλιεργητικά	Επί ενεχύρω	Μέσης και μακράς προθεσμίας	Σύνολο
1930	897	392	17	1.306
1935	1.111	726	80	1.917
1939	2.224	1.675	418	4.317
1940	2.174	1.733	290	4.197

Μεταξύ 1927 και 1930 το ύψος των δανείων ήταν: το 1928 1.345 εκατ. δρχ και το 1929 1.613

Πηγή: ΑΤΕ

⁴⁴ Αναλυτικά: Βεργόπουλος (1975), Μουζέλης (1978)

Παρά την αύξηση των καλλιεργούμενων εκτάσεων (μετά το 1922) και την δανειοδότηση της ΑΤΕ⁴⁵ η δομή των καλλιεργειών δεν άλλαξε δραματικά (Πίνακας 1.3.2).

Το μεγαλύτερο μέρος αφορούσε στα σιτηρά, ενώ σημαντική αύξηση σημειώθηκε στις δενδρώδεις καλλιέργειες (οι ελαιώνες και τα εσπεριδοειδή καλλιεργούνται κατά κύριο λόγο στην Παλαιά Ελλάδα).

Πίνακας 1.3.2

Μέσος όρος καλλιεργηθέντων εκτάσεων και συντελεσθείσης παραγωγής των τριετιών 1924-1926 και 1937-1939

Καλλιεργούμενο είδος		Καλλιεργηθείσα έκταση (στρεμ.)			Συντελεσθείσα παραγωγή (τόνοι)		
		Μέσος όρος τριετίας		Αύξηση	Μέσος όρος τριετίας		Αύξηση
		1924-1926	1937-1939	%	1924-1926	1937-1939	%
Σιτηρά		10.741.538	16.197.898	50	689.152	1.626.833	136
Όσπρια		545.490	1.195.845	119	27.490	97.581	263
Κηπευτικά		274.701	874.153	168	106.380	709.867	567
Βιομηχανικά φυτά		1.150.668	2.025.417	76	73.556	119.794	62
Κτηνοτροφικά		467.371	1.344.822	187	104.438	421.501	303
Άμπελος	Γλεύκος				245.201	481.033	96
	Σταφυλαί	2.006.389	2.555.232	27	29.250	107.006	268
	Σταφίδες				179.131	183.893	2
Ελαία (1)	Έλαιον	1.507.399	2.641.088	76	76.243	145.305	91
	Έλαιαι				25.934	59.496	118
Οπωροφ. (1)	Εσπεριδοειδή	204.976	510.182	150	22.161	59.370	167
	Λοιπά οπωρ.				65.502	204.578	212

(1) Μόνο η έκταση των πυκνοφύτων δενδρώδων που απεγράφη τα έτη 1929 και 1939

Πηγή: Ευελπίδης (1944), σελ. 185 και Υπ. Εθν. Οικονομίας (1929), (1939)

Η κρατική παρέμβαση στο ιδιοκτησιακό καθεστώς από την προσάρτηση της Θεσσαλίας μέχρι την εφαρμογή του συντάγματος 1952 υπήρξε η ακόλουθη – Πίνακας 1.3.3.

⁴⁵ (ΑΤΕ, 1940) και ΑΤΕ, απολογισμοί διαφόρων ετών

Πίνακας 1.3.3**Αποτελέσματα Αγροτικής Μεταρρύθμισης**

Γαίαι	Εκτάσεις διατεθείσαι προς αποκατάσταση ακτημόνων (στρεμ.)			Αριθμός αποκατασταθμένων οικογενειών	Βασ. Κληρ. (στρέμ.)
	Καλλιεργήσιμοι	Βοσκήσιμοι	Σύνολο		
Θεσσαλικού Γεωργικού Ταμείου	1.064.700	-	1.064.700	7.100	80-120
Απαλλοτριωθείσαι	4.945.447	3.346.266	8.291.713	130.000	25-180
Ε.Α.Π.	5.352.802	4.000.000	9.352.802	145.127	9-120
Αποστραγγισθείσαι	484.748	-	484.748	28.000	20-35
Σύνολο	11.847.697	7.346.266	19.193.963	310.227	

Πηγή: ΕΣΥΕ και Κλήμης (1961), σελ.55

1.4 Πολιτικές – κοινωνικές μεταβολές: μια σύνοψη

Όταν έφθασε στην Ελλάδα ο Καποδίστριας (Ιανουάριος 1828) οι Τούρκοι παρέμεναν στην χώρα⁴⁶. Οι προσπάθειες συγκρότησης κράτους προσέκρουσαν σε δομές (πρόκριτοι) αλλά και σε αντιλήψεις (ανατολικός τρόπος διοίκησης), που είχαν ριζώσει επί αιώνες. Και το αμέσως επόμενο πείραμα της βαυαρικής αντιβασιλείας απέτυχε. Η ανάληψη της εξουσίας από τον Όθωνα, λόγω ενηλικίωσης, δεν βελτίωσε αισθητά τα πράγματα, με συνέπεια την επανάσταση το 1843 και τη χορήγηση συντάγματος.

Παρ' όλα αυτά μέχρι την «έξωση» του (1862) δεν φάνηκε να διαφοροποιείται αισθητά η κατάσταση. Τα ζητήματα που αντιμετώπισε ο πρώτος κυβερνήτης συνέχιζαν να υφίστανται. Η χώρα παρέμεινε εγκλωβισμένη στους φαύλους κύκλους της πενίας. Υπολογίζεται ότι, λόγω θανάτου των ηγετών των διαφόρων φατριών (από τους αγωνιστές ελάχιστοι ζούσαν στη δεκαετία 1870), ο κοτζαμπασισμός περιορίστηκε, αφού το κράτος συνδεόταν οικονομικά με τη Δύση και τις εκείθεν επιρροές.

Εκτιμάται δηλαδή ότι η άνοδος του μορφωτικού επιπέδου, η βελτίωση της οικονομικής κατάστασης, δεδομένου ότι η φορολογική αφαίμαξη ήταν κάπως ηπιότερη της τουρκοκρατίας (αν και υπάρχουν έντονες αμφισβητήσεις γι' αυτό), η επέκταση της

⁴⁶ Χάρης στο εκστρατευτικό σώμα των Γάλλων υπό τον Maison, ο Ιμπραήμ εγκατέλειψε την Πελοπόννησο, ενώ λόγω του Ρωσοτουρκικού πολέμου το Σεπτέμβριο του 1829 (μάχη της Πέτρας), οι Τούρκοι αποσύρθηκαν από το μεγαλύτερο μέρος της Ανατολικής Στερεάς

αστικοποίησης και η εισαγωγή της δυτικής νομολογίας, αλλά και των δυτικών ηθών, απάλυνε κάπως τις ανατολίτικες κοινωνικές δομές.

Το κράτος όμως διατήρησε χαρακτηριστικά της βαλκανικής ενδοχώρας, παρά τις προσπάθειες του Τρικούπη για εκσυγχρονισμό των θεσμών και της οικονομίας (μέσω προγράμματος εκτεταμένων δημοσίων έργων κλπ). Το ελληνικό κεφάλαιο των παροικιών επένδυε στη χώρα περιορισμένα (σε σημαντικό βαθμό στο εμπόριο, την πίστη και την αγορά γαιών) και έτσι η έλλειψη ημεδαπού είχε ως αποτέλεσμα η συσσώρευση κεφαλαίου, ιδιαίτερα στον αστικό τομέα, να παραμένει χαμηλή.

Η αργή ολοκλήρωση του κράτους επέτεινε το πρόβλημα, αφού η εγχώρια αγορά παρέμεινε μικρή⁴⁷. Το οικονομικό και κοινωνικό αδιέξοδο (ιδιαίτερα μετά την ταπεινωτική ήττα το 1897) οδήγησε στο κίνημα στο Γουδί (1909) και στην είσοδο του Βενιζέλου (1910) στην πολιτική ζωή του τόπου.

Στα χρόνια αυτά, ιδιαίτερα την επομένη της κήρυξης της παγκόσμιας σύρραξης, η πολιτική αντιπαλότητα οξύνθηκε στο μέγιστο βαθμό. Ο εθνικός διχασμός (1915) θα ταλανίσει τη χώρα μέχρι τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Η πολιτική αναταραχή λόγω της σύγκρουσης αυτής εντός της αστικής τάξης, θα ενισχύεται από το ασταθές διεθνές πολιτικό και οικονομικό περιβάλλον. Η κρίση 1929-1932 θα οδηγήσει την οικονομία εκ νέου σε πτώχευση (1932), ενώ παράλληλα η άνοδος της αριστεράς και το γενικότερο διεθνές κλίμα θα αποτελέσουν μερικές από τις αιτίες για τη δικτατορία του Μεταξά (1936).

Έτσι, με σοβαρότερη εξαίρεση την προσπάθεια του Τρικούπη στη δεκαετία 1880 και του Βενιζέλου το 1910-1914 και 1928-32 το κράτος δεν κατάφερε να αναπτύξει σταθερούς αστικούς θεσμούς.

Σε κάθε περίπτωση μετά το 1920 τόσο η αστικοποίηση όσο και η εκβιομηχάνιση, έστω και μικρής κλίμακας, μετέτρεψαν μέρος της αγροτικής και εμπορικής οικονομίας σε βιοτεχνική και βιομηχανική. Η πορεία αυτή διεκόπη με την κατοχή, ενώ περιορίστηκε η ανάπτυξή της λόγω του επακολογήσαντος εμφυλίου πολέμου.

⁴⁷ Αναλυτικά για τις σχέσεις κράτους και οικονομίας βλέπε Σακελλαρόπουλος (1993). Επίσης Τσουκαλάς (1977 και 1980)

1.4.1 Κοινωνικές εξελίξεις σε συνθήκες σχετικής πολιτικής στασιμότητας (1828-1940)

Στην προεπαναστατική Ελλάδα οι δομές ήταν σχετικά απλές. Συνήθως, οι εύφορες γαίες ευρίσκονταν στα χέρια Μωαμεθανών⁴⁸. Τα ορεινά ή άγονα εδάφη είχαν αφεθεί στους χριστιανούς, από τους οποίους οι προεστοί και οι Μωαμεθανοί αποσπούσαν, μέσω διαφόρων αγγαρειών και φόρων, τμήμα του προϊόντος. Η επιταχυνόμενη παρακμή της οθωμανικής αυτοκρατορίας από τα τέλη του 17^{ου} αιώνας και εντεύθεν – συνθήκες του Κάρλοβιτς, (1699) Πασσάροβιτς (1718) – επέτρεπε την άνοδο νέων κοινωνικών στρωμάτων⁴⁹.

Στα παράλια και στα νησιά, ιδιαίτερα, ενισχύεται σημαντικά η ανερχόμενη εμπορική τάξη. Μετά τους Ρωσοτουρκικούς πολέμους, κυρίως έπειτα από τη συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774) τα χριστιανικά πληρώματα τυγχάνουν προστασίας, ενώ ο ηπειρωτικός αποκλεισμός που κήρυξε ο Ναπολέων στη Βρετανία επαυξάνει τον πλούτο των απασχολουμένων με τη ναυτιλία.

Οι εμφύλιοι πόλεμοι θα εξασθενίσουν τα μέγιστα τη χώρα⁵⁰, έτσι που έδωσαν τη δυνατότητα στις έξωθεν δυνάμεις (Αγγλία, Γαλλία, Ρωσία) να είναι ικανές να επιβάλουν την *Αρχή* και να καταστήσουν την όποια εξουσία αποδεκτή.

Ο πρώτος κυβερνήτης παρά το υψηλό κύρος, που διέθετε, δεν κατάφερε να επιβληθεί και δολοφονείται (1831). Ο ξένος βασιλιάς Όθων επαναλαμβάνει το πείραμα

⁴⁸ Η Πελοπόννησος το 1790 αριθμούσε 300.000 κατοίκους, ενώ κάτι λιγότερο η Στερεά Ελλάδα και η Εύβοια (ο συνολικός πληθυσμός της χώρας υπολογίζεται σε 1.920.000 κατοίκους) Beaujour Félix (1797). Επίσης, σύμφωνα με τον Γάλλο διπλωμάτη το εμπόριο της Ελλάδος (εκτός των ανωτέρω περιοχών συμπεριέλαβε τη Θεσσαλία, Ήπειρο και Μακεδονία) ήταν (σε πιάστρα):

Χώρα	Εξαγωγές	Εισαγωγές
Αγγλία	558.320	558.320
Γερμανία	4.663.000	1.544.550
Ιταλία	1.150.000	644.400
Ολλανδία	140.000	100.400
Ρωσία	1.000.000	960.000
Γαλλία	1.310.000	1.163.000

Beaujour, (1797) σελ. 163

«Παραδόξως», μετά δύο και πλέον αιώνες δεν έχει ουσιαδώς διαφοροποιηθεί το εξωτερικό εμπόριο της χώρας

⁴⁹ Αναλυτικά για τις κοινωνικές εξελίξεις στην περίοδο αυτή: Ασδραχάς (1982)

⁵⁰ Ο Καποδίστριας εκτίμησε ότι ο αριθμός των κατοίκων το 1830 αριθμούσε 700-800 χιλιάδες άτομα. Τα δημόσια έσοδα ανέρχονταν σε 4 εκατ. γαλλικά φράγκα, ενώ τα έξοδα σε 7 εκατ. Το έλλειμμα ωστόσο, εφ' όσον προστίθεντο και οι δαπάνες για τη γεωργία κλπ θα κυμαίνονταν μεταξύ 8-10 εκατ. φράγκων (Επιστολές Καποδίστρια, τόμος Δ, σελ. 112)

με μερική επιτυχία. Δημιουργήθηκε ένας φαύλος κύκλος. Η φτωχή χώρα δεν προσφέρει πόρους για ανάπτυξη. Η σχετική στασιμότητα δεν επιτρέπει τη δημιουργία σύγχρονων (δυτικού ορθολογισμού) δομών. Οι οξείες αντιπαραθέσεις μεταξύ προκρίτων, λαού, νησιωτών κλπ συνιστούν ένα έλος. Μία ισορροπία, η οποία διατηρεί τα ήθη και το επίπεδο ζωής σε λιμνάζοντα επίπεδα.

Έτσι, στους στρατιωτικούς της επανάστασης θα αντιπαραθέσουν αντίσταση οι πολιτικοί (Μαυροκορδάτος, Κωλέτης κλπ) μέσω του χρήματος των δανείων και των εφοπλιστών. Στον Καποδίστρια, ως ξένο, μακριά από τους ανταγωνισμούς των φατριών, θα συνασπισθούν απέναντί του οι περισσότεροι. Η πίεση για εξευρωπαϊσμό που ασκεί η βαυαρική αντιβασιλεία, θα συγκεντρώσει όλους εναντίον της και ο Όθων θα την απομακρύνει. Ο τελευταίος θα ταλαντεύεται, αδύναμος και με μικρή σχέση με τις εξελίξεις της βιομηχανικής Ευρώπης, μεταξύ των διάφορων κομματαρχών ευνοώντας τότε τους μεν, άλλοτε τους δε. Όταν θα αποβιώσουν οι πρωταγωνιστές θα ανέλθουν νέοι, οι οποίοι όμως οφείλουν λύτρα στους παλαιότερους.

Μετά τον Κουμουνδούρο (1883), ή έστω με αυτόν, μπορεί κανείς να εικάσει ότι αρχίζει να δημιουργείται αυτόνομη πολιτική, της οποίας η δυναμική είναι η διαφυγή από το χαμηλό επίπεδο των αντιπαραθέσεων της πολιτικής ζωής της περιόδου 1830-1870.

Παρά τις ελπίδες που δημιούργησε ο ερχομός του Γεωργίου (1864), ο οποίος εμφανίστηκε με καλύτερους οiwονούς, αφού όλη σχεδόν η παλαιά φρουρά (οι αγωνιστές και οι πολιτικοί του 1821) έχει αποβιώσει και τα πάθη έχουν μετριασθεί, το αποτέλεσμα ήταν μέτριο. Οι πενιχροί πόροι που διαθέτει το κράτος, οι ελλείψεις υποδομών αλλά και η αδυναμία οράματος ανακυκλώνουν φθαρμένα πρόσωπα. Η επεκτατική οικονομική πολιτική του Χαρίλαου Τρικούπη, του μόνου πολιτικού που το όραμά του μπορεί να συγκριθεί με αυτό του Καποδίστρια, στη δεκαετία 1880 θα επιφέρει τα πρώτα αποτελέσματα. Όμως το εξωτερικό περιβάλλον, οικονομικό και πολιτικό, αναδιατάσσεται (η άνοδος των κεντρικών αυτοκρατοριών ανατρέπει τους παλαιούς συσχετισμούς), και η εσωτερική κατάσταση της χώρας παραμένει ασταθής.

Στον Τρικούπη θα αντιπαρατεθεί ένας λαϊκισμός από το ένα μέρος και από το άλλο ο θυμός για τη βίαιη προσαρμογή. Όμως, η φιλόδοξη πολιτική δημοσίων έργων (ένανς πρώιμος κευνσιανισμός) θα οδηγήσει στη χρεοκοπία το 1893 και στο Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο. Ο ατυχής πόλεμος το 1897, το Κρητικό Ζήτημα, η πολιτική

αποχαύνωση (αφού σπανίως οι εκλογές τιμούν το όνομα τους) η σταφιδική κρίση και η διατήρηση της «καθυστέρησης» στον αγροτικό χώρο θα γεννήσουν το μεγάλο μεταναστευτικό κίνημα προς τις ΗΠΑ (300 χιλιάδες άτομα απομακρύνθηκαν σε 15 περίπου έτη, σε έναν πληθυσμό 2,6 εκατ. το 1907) και το κίνημα στο Γουδί (1909).

Ο ερχομός του Βενιζέλου⁵¹ δίνει νέα ώθηση. Σύντομα όμως αντίστοιχες αντιδράσεις θα παρουσιασθούν και σε αυτόν. Σε αντίθεση όμως με τον Τρικούπη, η αντιπαράθεση εστιάζεται όχι τόσο στο οικονομικό περιεχόμενο των αλλαγών (αφού μεγάλο μέρος των αντιπάλων του συμφωνεί στον ταχύ εκσυγχρονισμό⁵²) όσο κυρίως στους εθνικούς προσανατολισμούς. Η πολεμική σύγκρουση στην Ευρώπη θα οδηγήσει στον διχασμό. Ο Βενιζέλος διατηρώντας το 1910 το παλάτι, κατ' ουσίαν επέτρεψε να συσπειρωθούν πέριξ του βασιλιά όλοι οι αντιτιθέμενοι, μέρος των οποίων ορίζονταν απλώς ως αντιβενιζελικοί, στερούνταν δηλαδή ενός ουσιώδους μακροχρόνιου εναλλακτικού σχεδιασμού.

Καθ' όλον τον 19^ο αιώνα δεν θα μπορέσουν να δημιουργηθούν κόμματα αρχών, όπως στη Βρετανία ή τις ΗΠΑ λόγω χάριν. Ένας όμιλος από πολιτευτές συσπειρώνεται πέριξ ενός συνήθως «χαρισματικού» προσώπου. Οι εκλογές συχνά ενέχουν ως συστατικό τους τη βία και τη νοθεία. Ωστόσο, αθόρυβα, κάτι που συνήθως διαφεύγει της κριτικής, που παραμένει σε αυτή την εικόνα, πραγματοποιούνται σοβαρές κοινωνικές ανακατατάξεις.

Ο Έλληνας της περιόδου 1920 δεν ομοιάζει με εκείνον του 1820. Το μορφωτικό επίπεδο έχει ανέλθει, οι ορίζοντες σε μεγάλες μάζες πληθυσμού, ασχέτως αν δεν έχουν πρόσβαση στην εξουσία, έχουν διευρυνθεί. Τα πρώτα αστικά κέντρα έχουν εμφανισθεί και αρχίζουν να κυριαρχούν. Ο ρόλος της υπαίθρου φαίνεται συνεχώς να περιορίζεται και οι προσπάθειες στρέφονται στην εκβιομηχάνιση και στον εκσυγχρονισμό.

Στην κρίσιμη στιγμή επέρχεται η Μικρασιατική καταστροφή, η ανταλλαγή των πληθυσμών και ο διπλασιασμός της έκτασης της χώρας. Το πολιτιστικό και κοινωνικό σκηνικό της δεκαετίας 1930 ελάχιστα θυμίζει αυτό της περιόδου 1830 ή εκείνης του 1890. Η πολιτική αστάθεια είναι σε μεγάλο βαθμό τόσο αποτέλεσμα της εξωτερικής

⁵¹ Μόνο κυρίως ο Τρικούπης, και ο Βενιζέλος μετέπειτα, εμφάνιζαν ένα μέτρο στις κινήσεις τους, πιστοποιώντας ότι η πολιτική είναι η τέχνη του εφικτού, ή το αυτό, ως η ικανότητα του να παράγει κανείς αποτελέσματα σε πραγματοποιήσιμους στόχους. Πέραν της παλαιοκομματικής αντιπολίτευσης και το παλάτι θα διαδραματίσει αρνητικό ρόλο αναγκάζοντας τον Τρικούπη να αποχωρήσει από την πολιτική

⁵² Το κίνημα των Ιαπώνων (Γούναρης κλπ) δεν ήταν αντίθετο στην εκβιομηχάνιση και τον αστικό μετασχηματισμό

κατάστασης (κατάρρευση των κεντρικών αυτοκρατοριών, επανάσταση των Μπολσεβίκων, υποχώρηση της δυναμικής των δυτικοευρωπαϊκών κρατών κλπ), όσο κυρίως της εσωτερικής. Η εμφάνιση νέων στρωμάτων και τάξεων όπως της εργατικής από το ένα μέρος και μιας διευρυνόμενης αστικής (μικροβιοτέχνες, βιομήχανοι, προσοδούχοι) από το άλλο θα κάνουν αισθητή την παρουσία τους.

Παρ' όλα αυτά το πλέον, ίσως, σημαντικό αποτελεί η ανάδυση στρωμάτων εξειδικευμένης μισθωτής ή αυτοαπασχολούμενης εργασίας (στις υπηρεσίες κυρίως), που όμως η άνοδος του βιοτικού τους επιπέδου τους θα τους ξεχωρίζει τόσο από τους μεν (εργάτες) όσο και από τους δε (κεφαλαιούχους). Αυτοί (τα κοινωνικά αυτά στρώματα μαζί με τη διευρυνόμενη υπαλληλία) θα κυριαρχήσουν καθ' όλη την περίοδο μέχρι σήμερα και θα δημιουργήσουν ένα «χαώδες» μίγμα από αυτοαπασχολούμενους, άτομα με εξαρτημένη εργασία σε τομείς κλειδιά (Τράπεζες, ΔΕΚΟ κλπ) και θα αποτελέσουν αυτό που συχνά λέγεται μεσαία τάξη.

Οι κοινωνικές διαφοροποιήσεις στον αγροτικό χώρο σημάδεψαν το διάστημα της διαμόρφωσης του ελληνικού κράτους, αφού αυτός αποτελούσε, τουλάχιστον μέχρι το πρώτο τέταρτο του 20^{ου} αιώνα, τη ραχοκοκαλιά της κοινωνικής δομής. Στα χρόνια αυτά, θα εξηγηθούν στα επόμενα τα αίτια, θα εμποδωθεί η μικρή οικογενειακή εκμετάλλευση με παράγωγα κοινωνικά και πολιτικά αποτελέσματα⁵³.

Η προσάρτηση των Ιονίων Νήσων δεν άλλαξε ουσιωδώς την κατάσταση, αν και εκεί επικρατούσαν μεγαλύτερες, τουλάχιστον σε σχέση με τη λοιπή Ελλάδα, γαιοκτησίες. Η κατάσταση φάνηκε να διαφοροποιείται ουσιωδώς με την προσάρτηση της Θεσσαλίας. Τα τσιφλίκια συνιστούσαν το αντίθετο της μικρής ατομικής επιχείρησης. Παρά την απόκτηση των νέων εδαφών το πρόβλημα της επάρκειας σε σιτηρά δεν λύθηκε. Σύμφωνα με ορισμένες απόψεις η κατάσταση απροσδόκητα χειροτέρευσε (Βεργόπουλος, 1975). Σε κάθε περίπτωση τον τόνο έδινε η Παλαιά Ελλάδα και συγκεκριμένα η Βόρειος και Δυτική Πελοπόννησος (με εξαίρεση τη περιοχή του Μεσολογγίου, στην υπόλοιπη Στερεά κυριαρχούσαν ως ένα βαθμό η κτηνοτροφία και τα σιτηρά).

Η καλλιέργεια της σταφίδας θα επεκταθεί στις περιοχές αυτές (ήδη επί τουρκοκρατίας είχε αρχίσει να αναπτύσσεται) και η καταστροφή της γαλλικής παραγωγής, λόγω φυλλοξήρας, θα ανεβάσει τον πυρετό σε τέτοιο βαθμό, που κατέστη

⁵³ Αναλυτικά: Κεφάλαιο 4

το κύριο εξαγωγίμο προϊόν της χώρας, συνεισφέροντας τα μέγιστα στον κρατικό προϋπολογισμό. Ακόμη και το 1950 θα παραμένει το δεύτερο μετά τον καπνό εξαγωγίμο εμπόρευμα της Ελλάδος.

Οι σταφιδικές κρίσεις των ετών 1892-1905 σημάδεψαν τα χρόνια του τελευταίου τέταρτου του 19^{ου} αιώνας. Τα βίαια επεισόδια (καταλήψεις, επιθέσεις σε κυβερνητικά κτίρια, προπηλακισμοί βουλευτών, εξεγέρσεις στον Πύργο το 1895, 1903⁵⁴ κλπ) δεν κατάφεραν, ασυντόνιστα καθώς ήταν, να διαφοροποιήσουν το κοινωνικό και πολιτικό σύστημα με συνέπεια η μετανάστευση να συρρικνώσει το πρόβλημα.

Το επόμενο μεγάλο ζήτημα, που θα ταλανίσει τον αγροτικό κόσμο της βόρειας κυρίως Ελλάδος (έπληξε επίσης περιοχές της Θεσσαλίας, της Αιτωλοακαρνανίας κλπ), θα είναι το καπνικό. Παρά το έντονο του προβλήματος, η καλλιέργεια του καπνού σε πολλές περιοχές μπορούσε κατά κάποιο τρόπο να διευθετηθεί, αφού, ως μονοετές φυτό, υπήρχε η δυνατότητα να διαφοροποιηθεί το εύρος των καλλιεργουμένων εκτάσεων, κάτι που δεν μπορούσε να συμβεί εύκολα με τη σταφίδα.

Συνοπτικά, οι θεσμικοί μετασχηματισμοί στο διάστημα 1830-1920 σύμφωνα με τον Σακελλαρόπουλο, ήταν οι ακόλουθοι. «Οι αστικοί μετασχηματισμοί διενεργήθηκαν σε τρεις φάσεις.

Η πρώτη ήταν κατά την εθνικοαπελευθερωτική επανάσταση το 1821 και την ίδρυση του ελληνικού κράτους, όπου καθιερώθηκε η νομική ισότητα των πολιτών, διακηρύχθηκε η ελευθερία των επαγγελματιών, καταργήθηκαν οι οθωμανικής προέλευσης φόροι. Επικράτησε γενικότερα σε ένα τμήμα του ελληνικού χώρου η ασφάλεια των πολιτών, των συναλλαγών και της ιδιοκτησίας. Σημαντικά όμως ζητήματα όπως το πρόβλημα της γης έμειναν άλυτα.

Η δεύτερη φάση που τοποθετείται από τα μέσα της δεκαετίας του 1850 έως το 1880, όπου προσαρτήθηκε η Θεσσαλία, περιέχει μετασχηματισμούς όπως:

- Η προώθηση της ιδιωτικοποίησης και διανομής της γης με μία σειρά νομοθετήματα, όπως το έτος 1856 περί μετεγγραφής, υποθήκης και παραχώρησης φθαρτών κτημάτων, με αποκορύφωση την διανομή γης από τον Αλ. Κουμουνδούρο το 1871

⁵⁴ Αναλυτικά: Χουμεριανός (1993), Πιζάνιας (1988). Ο Καλαφάτης (1990) με έρευνα στις πηγές περιγράφει εξαιρετικά ζωηρά τη δομή και τους μηχανισμούς του σταφιδικού ζητήματος

- Η εισαγωγή το 1857 ενός φιλελεύθερου δασμολογίου, με το οποίο καταργήθηκαν οι δασμοί και υπονομεύθηκαν οι ταμειευτικές σκοπιμότητες στη διεξαγωγή του εξωτερικού εμπορίου
- Η κατάργηση το 1880 του φόρου της δεκάτης, ο οποίος ήταν προαστιακής εμπνεύσεως
- Η προώθηση της εθνικής ενοποίησης με τις προσαρτήσεις το 1864 των Ιόνιων Νήσων και το 1881 της Θεσσαλίας

Παράλληλες διαδικασίες αστικών μεταρρυθμίσεων λαμβάνουν χώρα στον υπό τουρκική κατοχή ελληνικό χώρο. Με τις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ (1857) και του νόμου περί Γαιών (1858) καταργείται η ανατολικού τύπου τάξη των σπαχίδων που καρπωνόταν ένα μέρος του αγροτικού υπερπροϊόντος, δίνονται εγγυήσεις για την ασφάλεια των ατόμων, της τιμής και της περιουσίας, καθώς κατοχυρώνεται επίσης η νομική, θρησκευτική και πολιτική ισότητα.

Η τρίτη και τελική φάση της αστικής μεταρρύθμισης ξεκινά με το στρατιωτικό κίνημα στο Γουδί το 1909, την είσοδο των νέων πολιτικών δυνάμεων στο προσκήνιο και την ολοκλήρωση της εθνικής ενοποιητικής προσπάθειας. Η χώρα διπλασιάζεται, το φορολογικό σύστημα αναμορφώνεται, η αγροτική μεταρρύθμιση επιλύει οριστικά το ζήτημα της γης και ψηφίζεται προστατευτικό για την εσωτερική βιομηχανία δασμολόγιο. Η φάση αυτή θα συνδεθεί με το όνομα του Ελευθερίου Βενιζέλου, του κόμματος των Φιλελευθέρων και με τους πολέμους (Βαλκανικούς και Πρώτο Παγκόσμιο), όπου και ολοκληρώνεται το 1920» (Σακελλαρόπουλος, 2006, σελ.408-410).

Κεφάλαιο 2

Η κατάσταση στη μετά το 1950 περίοδο

2.1 Οι πολιτικές μεταβολές

Μία από τις συνέπειες του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου ήταν η δημιουργία οξύτατου πολιτικού και κοινωνικού ζητήματος (αυτό υπήρχε από το 1930). Την «επόμενη» της απελευθέρωσης ξέσπασε εκ νέου εμφύλιος (οι πρώτες συγκρούσεις είχαν λάβει χώρα ήδη επί κατοχής τόσο στις ηπειρωτικές περιοχές, όσο και στη Μέση Ανατολή), ο οποίος τερματίστηκε με τη Βάρκιζα (Φεβρουάριος 1945). Η οικονομική κατάσταση, όμως, παρέμεινε έκρυθμη και η εμφάνιση του ψυχρού πολέμου από το ένα μέρος και η προσπάθεια για οριστική συντριβή της αριστεράς από το άλλο είχαν ως συνέπεια την επανάληψη της σύγκρουσης.

Αυτή τη φορά το Κομμουνιστικό Κόμμα ενισχύθηκε αξιόλογα από τις γειτονικές χώρες, στις οποίες είχε ήδη επικρατήσει ο «υπαρκτός σοσιαλισμός». Οι μάχες τελείωσαν τον Αύγουστο του 1949 και άφησαν μέχρι το 1990 έντονα τα σημάδια στην ελληνική κοινωνία και ιδιαίτερα στον αγροτικό χώρο. Κατ' ουσίαν η όποια οικονομική ανόρθωση ξεκίνησε μετά το 1950.

Μολονότι οι βάσεις της νομισματικής σταθερότητας τέθηκαν στο διάστημα 1950-1952⁵⁵, εντούτοις τον Απρίλιο του 1953 η σημαντική υποτίμηση της δραχμής έναντι του δολαρίου και της λίρας θα αποτελούσαν το εφελτήριο για σταθερή οικονομική ανάπτυξη. Την ίδια χρονιά (1953) δημοσιεύθηκε ο νόμος για την προσέλκυση ξένων κεφαλαίων. Με δεδομένη τη σιδηρά πειθαρχία, που επιβλήθηκε από τους νικητές του εμφυλίου (το συνδικαλιστικό κίνημα θα παραμείνει για χρόνια αδύναμο), το χαμηλό κόστος εργασίας και τα ευνοϊκά κίνητρα που παρέχονταν το αποτέλεσμα ήταν να πραγματοποιηθούν αξιόλογες ξένες επενδύσεις.

Εντούτοις, παρά την εξωτερική βοήθεια, σχέδιο Marshall (Αμερικανική Αποστολή, 1953), τη νομισματική σταθερότητα και την πολιτική «ακινησία» δεν επετεύχθη

⁵⁵ Υποτίμηση της δραχμής το 1949, μέτρα βελτίωσης του εμπορικού ισοζυγίου το 1952 κλπ

ουσιώδης εκβιομηχάνιση της χώρας. Η δομή της επιχείρησης ελάχιστα διέφερε από τα προπολεμικά ισχύοντα⁵⁶. Η εξωτερική μετανάστευση απομάκρυνε σημαντικό τμήμα του πληθυσμού (1.000.000 στην περίοδο 1951-1971), διαφοροποιώντας αξιολογικά τις κοινωνικές εξελίξεις.

Μεταξύ 1953-1963 κυριάρχησε η Δεξιά παράταξη (Συναγερμός, ΕΡΕ). Το 1961 ενώθηκαν τα μικρά κόμματα του Κέντρου, τα οποία κατόρθωσαν να κερδίσουν τις εκλογές το 1963. Το 1964 η νέα κυβέρνηση προσπάθησε να επιτύχει αποτελεσματικότερους ρυθμούς με το τετράχρονο πρόγραμμα οικονομικής ανάπτυξης. Η δικτατορία (1967-1974), μολονότι φίμωσε τον κοινοβουλευτισμό και τις ατομικές ελευθερίες, αρχικά τουλάχιστον ακολούθησε το πρόγραμμα των ετών 1964-1968. Η μεταπολίτευση θα αναδιατάξει τον πολιτικό χάρτη ανεβάζοντας αρχικά την Κεντροδεξιά (περίοδος 1974-1981) και αργότερα την Κεντροαριστερά (1981-1989) στην εξουσία. Η χώρα θα ενταχθεί στην ΕΟΚ (1981)⁵⁷ με θετικές και αρνητικές συνέπειες.

Πάντως, μετά την μεταπολίτευση συστάθηκε, αν και όχι πλήρως συγκρινόμενο με τα σκανδιναβικά ισχύοντα, ένα κράτος πρόνοιας. Τα συνδικάτα, ιδιαίτερα του δημόσιου τομέα, ενισχύθηκαν σημαντικά. Το Εθνικό Σύστημα Υγείας (1983) δημιουργήθηκε με βάση τα αγγλικά πρότυπα. Εντούτοις, οι αντιδράσεις από διάφορους φορείς (ιατρούς, φαρμακοβιομήχανους, ιδιώτες παρόχους νοσοκομειακής περίθαλψης κλπ) ήταν ισχυρές με συνέπεια να μη λειτουργήσει αποτελεσματικά το ΕΣΥ, παρά τη χρηματοδότησή του.

Σοβαρό τμήμα της παραγωγικής μηχανής πέρασε στο δημόσιο τομέα, με αμφισβητούμενα αποτελέσματα. Η διόγκωση των δημόσιων δαπανών υπήρξε το κυρίαρχο στοιχείο της πολιτικής, είτε υπήρχαν κυβερνήσεις της Κεντροαριστεράς είτε της Λαϊκής Δεξιάς. Το 1989 η Δεξιά αντιπολίτευση συνασπίσθηκε με την Αριστερά και

⁵⁶ Κατανομή των επιχειρήσεων κατά μέγεθος στα έτη 1930, 1958, 1984, 1988

Μέγεθος απασχόλησης	Ποσοστό % συνόλου	Μέγεθος απασχόλησης	Ποσοστό % συνόλου		
1930			1958	1984	1988
Μέχρι 5	93,2	Μέχρι 5	84,9	85,8	84,7
6 - 25	5,7	5 - 9	9,8	8,1	8,8
άνω των 26	1,1	10 - 19	3,2	3,4	3,6
		20 - 49	1,4	1,7	1,9
		50 - 99	0,4	0,5	0,5
		άνω των 100	0,3	0,5	0,5

Πηγή: ΕΣΥΕ

⁵⁷ Η τελωνειακή σύνδεση είχε ξεκινήσει από το 1961

συγκυβέρνησαν για μικρό όμως διάστημα (τρίμηνο). Σε κάθε περίπτωση ο αντικομμουνισμός κύριο χαρακτηριστικό της περιόδου 1945-1974 εξαφανίσθηκε.

Παρ' όλα αυτά η διαπάλη μεταξύ Κεντροδεξιάς και Κεντροαριστεράς παρουσιάσθηκε βίαιη καθ' όλο το διάστημα και συνεχίζεται μέχρι σήμερα. Η διαμάχη αυτή θυμίζει την περίοδο του 19^{ου} αιώνα, όταν δεν υπήρχαν βασικές πολιτικές διαφορές μεταξύ των κομμάτων εξουσίας, αλλά μόνο η νομή της κυβέρνησης. Το πολιτικό σύστημα αντιμετωπίζει μετά το 2010 έντονη κριτική από το μεγαλύτερο τμήμα της κοινής γνώμης με αβέβαιες μέχρι σήμερα συνέπειες. Η προσφυγή της Ελλάδος στο ΔΝΤ και τον μηχανισμό στήριξης της Ευρωπαϊκής Ένωσης με το αυστηρό πρόγραμμα λιτότητας δημιούργησε οξύτατη πολιτική κρίση.

Ανακεφαλαιώνοντας, ενώ τα πρώτα χρόνια 1948-1952 το Κέντρο φάνηκε να επιβάλλεται, μετά το 1952 κυριαρχεί η Δεξιά με έντονο αντικομμουνιστικό χαρακτήρα και με αυταρχική διακυβέρνηση. Η πολιτική αυτή συνάδει με την όξυνση του ψυχρού πολέμου και την αντιπαράθεση Δύσης και Ανατολής. Με μικρή εξαίρεση την περίοδο 1964-1967, όπου φάνηκε να επικρατεί κάποια φιλελευθεροποίηση, η δικτατορία θα επιβάλλει με τον πλέον βίαιο τρόπο ένα πολίτευμα χειρότερο της περιόδου 1953-1963. Η ανατροπή της θα αναδείξει την αριστερή ιδεολογία και έναν έντονο κρατισμό, τον οποίο ως ένα βαθμό θα ασπασθεί και η ανανεωμένη Δεξιά («σοσιαλμανία» απεκλήθη στην περίοδο 1974-1981). Η κρίση χρέους το 2010 θα υποσκάψει όλη την προηγούμενη πορεία, οδηγώντας τη χώρα στη μέγγενη των αγορών και της συντηρητικής ευρωπαϊκής πολιτικής.

2.2. Η ελληνική οικονομία από το 1950 μέχρι σήμερα

Η μεταφορά των κονδυλίων βοήθειας σε άλλες χώρες (π.χ. Κορέα) είχε ως αποτέλεσμα τη βαθμιαία μείωση της οικονομικής ενίσχυσης του σχεδίου Marshall από το 1951 και έπειτα. Η ελάττωση αυτή ανάγκασε τις κυβερνήσεις (στην υπό ανασυγκρότηση ελληνική οικονομία) να λάβουν δραστικά μέτρα για την εξάλειψη του ελλείμματος του ισοζυγίου πληρωμών, όπως η μεγάλη υποτίμηση το 1953 έναντι του δολαρίου και της λίρας.

Στη δεκαετία του 1950 η χώρα στην προσπάθεια της να βελτιώσει το έλλειμμα του ισοζυγίου πληρωμών της, υιοθέτησε πολιτικές υπέρ της νηπιακής βιομηχανίας (List). Η εκβιομηχάνιση άρχισε να πραγματοποιείται σε παραδοσιακούς κλάδους, όπως τρόφιμα, ποτά και υφάσματα⁵⁸. Η οικοδομή – μέσω της αντιπαροχής – αποτέλεσε την ατμομηχανή της οικονομίας.

Την ίδια περίοδο ξεκίνησε να εισρέει και το ξένο κεφάλαιο είτε στην παραδοσιακή του μορφή (χρηματικοί πόροι, επιχειρηματικότητα και ξένη τεχνολογία) είτε με την μορφή των κυβερνητικών δανείων. Στη δεκαετία 1950 εμφανίσθηκε η μετακίνηση του εργατικού δυναμικού τόσο προς το εξωτερικό όσο και προς τα αστικά κέντρα της χώρας. Η αστικοποίηση θεωρήθηκε δείγμα εκσυγχρονισμού και η εξωτερική μετανάστευση βαλβίδα εκτόνωσης της κοινωνικής πίεσης.

Στο θέμα της παιδείας η εκπαίδευση κάλυπτε το επίπεδο των γενικών (θεωρητικών) γνώσεων, χωρίς να προσφέρεται ειδική εκπαίδευση. Εκτιμόταν ότι η εκβιομηχάνιση δεν απαιτούσε ειδικές δεξιότητες, απλώς απασχολούσε σημαντικό τμήμα (31%) του οικονομικά ενεργού πληθυσμού (Σαπουνάς, 1991, σελ 24-25).

Μεταξύ 1951 και 2001 ο πραγματικός πληθυσμός μεγεθύνθηκε με αργό ρυθμό, που δείχνει δημογραφική κόπωση (Πίνακας 2.2.1).

Πίνακας 2.2.1

Πληθυσμός κατά φύλο, επιφάνεια και πυκνότητα πληθυσμού 1951-2011

Έτος απογραφής	Σύνολο	Άρρενες	Θήλεις	Επιφάνεια σε τ.χ	Κάτοικοι ανά τ.χ.
1951	7.632.801	3.721.648	3.911.153	131.957	57,84
1961	8.388.553	4.091.894	4.296.659	131.957	63,57
1971	8.768.372	4.286.748	4.481.624	131.957	66,45
1981	9.739.589	4.779.571	4.960.018	131.957	73,81
1991	10.259.900	5.055.408	5.204.492	131.957	77,75
2001	10.964.020	5.427.682	5.536.338	131.957	83,10
2011*	10.787.690	5.303.690	5.484.000	131.957	81,75

Πηγή: ΕΣΥΕ

*τα δεδομένα του 2011 είναι προσωρινά

⁵⁸ Για το διάστημα 1930-1955 βλέπε Τσουδερός (αρχείο Τ.Ε.), Τράπεζα Ελλάδος (έκθεση Διοικητού 1945-55), Υπουργείο Συντονισμού (1949)

Στην περίοδο 1951-1971 τον καθοριστικό ρόλο τον είχε η εξωτερική μετανάστευση. Στις τελευταίες δεκαετίες (μετά το 1991) ο φυσικός ρυθμός ανάπτυξης κυμαινόταν κάτω του 2,1 (που αποτελεί το όριο αύξησης) με συνέπεια την κάμψη του πληθυσμού. Ωστόσο, οι παλιννοστούντες και οι μετανάστες κάλυψαν αρχικά την πραγματικότητα.

Αξιολογικά μεταβλήθηκε και η δομή του πληθυσμού με βάση το κριτήριο της αστικότητας (Πίνακας 2.2.2). Ενώ το 1951 ο αγροτικός πληθυσμός⁵⁹ αποτελούσε το 47,5% του συνολικού, το 1971 έπεσε στο 35,2% και το 2001 στο 27,2% (εκτιμάται ότι το 2011 θα κυμανθεί κάτω του 24%. Το 2001 το ποσοστό των διαμενόντων σε αστικούς οικισμούς άγγιζε το 73%.

Πίνακας 2.2.2

Πληθυσμός της Ελλάδος κατά περιοχές (κριτήριο αστικότητας)

Έτος απογραφής	Σύνολο		Αστικός		Ημιαστικός		Αγροτικός	
	Πληθυσμός	%	Πληθυσμός	%	Πληθυσμός	%	Πληθυσμός	%
1951	7.632.801	100,0	2.879.994	37,7	1.130.188	14,8	3.622.619	47,5
1961	8.388.553	100,0	3.628.105	43,3	1.085.856	12,9	3.674.592	43,8
1971	8.768.641	100,0	4.667.489	53,2	1.019.421	11,6	3.081.731	35,2
1981	9.740.417	100,0	5.659.528	58,1	1.125.547	11,6	2.955.342	30,3
1991	10.259.900	100,0	6.036.660	58,8	1.312.774	12,8	2.910.466	28,4
2001*	10.964.020	100,0	7.980.414	72,8	-	-	2.983.606	27,2

Πηγή: ΕΣΥΕ

*Από το 2001 δεν εκτιμάται πλέον ημιαστικός πληθυσμός

Η προσπάθεια εκβιομηχάνισης της χώρας, που επιχειρήθηκε από τον 19^ο αιώνα, εντατικοποιήθηκε στο διάστημα μεταξύ 1950 και 1980. Οι αγρότες συρρικνώθηκαν (από 61% ή 1,9 εκατομμύρια άτομα στην αρχή σε 1,1 εκατομ. ή 31,3% στο τέλος αυτής της περιόδου (Πίνακας 2.2.3). Οι μισθωτοί στο ίδιο διάστημα σχεδόν διπλασιάστηκαν και από 27% (835 χιλιάδες) του εργατικού δυναμικού πλησίασαν το 44% (1,6 εκατ.). Ωστόσο οι εργοδότες-αυτοαπασχολούμενοι υπερδιπλασιάστηκαν, δείγμα της χαμηλής οικονομικής ανάπτυξης.

⁵⁹ Πληθυσμός που διαβίωνε σε οικισμούς κάτω των 2.000 κατοίκων

Πίνακας 2.2.3

Κατανομή της απασχόλησης κατά την περίοδο 1950-1980

Έτη	Αγρότες		Μισθωτοί		Εργοδότες-αυτοαπασχολούμενοι		Εργατικό δυναμικό	
	Άτομα	%	Άτομα	%	Άτομα	%	Άτομα	%
1950	1.860	60,8	835	27,3	365	11,9	3.060	100,00
1955	1.912	58,1	899	27,3	481	14,6	3.292	100,00
1960	1.960	57,3	938	27,4	526	15,3	3.424	100,00
1965	1.685	52,7	998	31,2	514	16,1	3.197	100,00
1970	1.330	43,0	1.111	36,0	648	21,0	3.089	100,00
1975	1.121	34,9	1.324	41,2	768	23,9	3.213	100,00
1980	1.108	31,3	1.544	43,6	889	25,1	3.541	100,00
1985	1.037	28,9	1.728	48,1	823	23,0	3.589	100,00
1990	889	23,9	1.912	51,4	918	24,7	3.721	100,00
1995	782	20,5	2.021	52,8	1.021	26,7	3.824	100,00

Πηγή: Μέχρι το 1985 Λαζαρίδης, Παπαηλίας, Σακέλλης (1989). Για τα έτη 1990, 1995 ΕΣΥΕ

Το 2001 οι αγρότες αριθμούσαν κάτω από 600 χιλιάδες άτομα, ενώ το 2011 εκτιμώνται στο μισό εκατομμύριο⁶⁰ ή το 12% του εργατικού δυναμικού. Ο αριθμός των μισθωτών ανήρχετο στα 2,9 εκατομ. το 2001 (62,7%) του εργατικού δυναμικού έναντι 64% το 2011⁶¹.

Παρά την ελάττωση του αγροτικού πληθυσμού το προϊόν της γεωργίας αυξήθηκε σημαντικά (Πίνακας 2.2.4). Ωστόσο, λόγω της ταχύτερης ανόδου των άλλων τομέων συρρικνώθηκε το μερίδιο συμμετοχής στο συνολικό προϊόν και από 27,8% το 1950 έπεσε στο 11,7% το 1995. Το 2000 συνιστούσε το 6,6% της Ακαθάριστης Προστιθέμενης Παραγωγής, ενώ το 2010 κάμφθηκε στο 3,3%⁶² αυτής⁶³. Αντιθέτως, ο

⁶⁰ Το 2009 ο αριθμός προσέγγισε τις 529 χιλιάδες, ενώ το 2010 υπολογίζονταν σε 504 χιλιάδες (Ελληνική Στατιστική Αρχή, Μηνιαίο Στατιστικό Δελτίο, Ιούλιος 2011)

⁶¹ ΕΛ.ΣΤΑΤ. βλέπε ανωτέρω υποσημείωση

⁶²

τομείς	2000	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Γεωργία κλπ	7.933	8.448	8.172	8.403	6.989	6.877	6.575	6.620	6.627
Βιομηχανία κλπ	25.224	29.371	31.184	33.444	36.234	37.541	37.989	37.456	36.371
Υπηρεσίες	87.225	116.484	127.184	132.777	143.512	155.615	165.098	166.529	160.201
Ακαθάριστη Προστιθέμενη αξία	120.382	154.303	166.540	174.624	186.735	200.033	209.662	210.605	203.199

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Ελληνική Οικονομία, Αύγουστος 2011

τομέας των υπηρεσιών καθ' όλη την εξηκονταετία συνεχώς διευρυνόταν. Το 1950 αποτελούσε το 52,1% του ΑΕΠ έναντι 60,5% το 1995. Το 2000 συμμετείχε κατά 72,5% ενώ το 2010 κατά 78,8% στην Ακαθάριστη Αξία Παραγωγής. Η βιομηχανική παραγωγή ακολούθησε διαφορετική πορεία δείχνοντας το αδιέξοδο της ελληνικής οικονομίας. Το 1950 συνεισέφερε στο Ακαθάριστο Προϊόν κατά 20,1% και το 1980 κατά 32,4%. Ακολούθως η αποβιομηχάνιση αποτέλεσε εμφανές γεγονός. Το 1995 μειώθηκε στο 27,8%. Το 2010 μετά σταθερή πορεία καθόδου συρρικνώθηκε στο 17%, ποσοστό μικρότερο και εκείνου του έτους 1950.

Πίνακας 2.2.4

Διάθρωση Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος (ΑΕΠ) κατά τομείς

σε σταθερές τιμές 1970

εκατ. δρχ.

Έτη	1950		1960		1970		1980		1990		1995	
Τομείς	ποσό	%	ποσό	%	ποσό	%	ποσό	%	ποσό	%	ποσό	%
Πρωτογενής	20.683	27,8	29.863	23,1	47.058	18,2	60.499	14,9	53.522	11,0	61.176	11,7
Δευτερογενής (μεταποίηση)	14.966 (8.732)	20,1 -	33.406 (18.403)	25,9 -	80.976 (49.266)	31,4 -	135.486 (89.125)	32,4 -	148.234 (90.761)	30,4 -	145.453 (87.048)	27,8 -
Τριτογενής	38.706	52,1	65.932	51,0	129.966	50,4	221.525	53,1	286.540	58,6	317.113	60,5
ΑΕΠ	74.355	100,0	129.201	100,0	268.000	100,0	417.510	100,0	488.296	100,0	523.742	100,0

Πηγή: ΕΣΥΕ, Εθνικοί Λογαριασμοί

Τα οικονομικά μέτρα προσδιορίστηκαν αποφασιστικά από την πολιτική. Έτσι, για παράδειγμα, το 1973 στα πλαίσια της «πολιτικοποίησης» του στρατιωτικού καθεστώτος σημειώθηκε σημαντική αλλαγή στις τιμές όλων των προϊόντων. Το κοινοβουλευτικό καθεστώς που εγκαθίσταται το 1974 είχε να αντιμετωπίσει εντελώς νέες συνθήκες.

Η οικονομική κρίση συνεχίζεται, οι δημοκρατικές ελευθερίες που είχαν περιορισθεί από το 1936 και μετά αποκαθίστανται σε πρωτόγνωρα για την ελληνική κοινωνία επίπεδα (νομιμοποίηση του Κομμουνιστικού Κόμματος κλπ) και στα πλαίσια σύνδεσης με την ΕΟΚ αλλάζουν και οι οικονομικοί όροι – από το 1977 κανονικά δεν υπάρχουν δασμοί για τα κοινοτικά προϊόντα που δεν παράγονται στην Ελλάδα (Μαραβέγιας, 1992, σελ.124-147).

Η χώρα φάνηκε ότι αναπτύσσεται ιδιαίτερα μετά την ένταξη στην ΕΟΚ (1981) και στη ζώνη του Ευρώ. Ωστόσο, η διόγκωση του δημόσιου τομέα και η έλλειψη σαφούς

⁶³ Αυτό σημαίνει ότι οι αγρότες το 2010 αποτελούσαν το 12% του εργατικού δυναμικού και καρπώνονταν το 3,3% της προστιθέμενης αξίας παραγωγής. Δείγμα ότι σε όλο το διάστημα ύπαρξης του ελληνικού κράτους ευρίσκονται σε δυσμενέστερη θέση από τα αστικά στρώματα

επενδυτικής πολιτικής (ενίσχυσης κλάδων με υψηλή προστιθέμενη αξία κλπ) είχαν ως συνέπεια η παγκόσμια κρίση να πλήξει την Ελλάδα και η χώρα να εισέλθει στον μηχανισμό του ΔΝΤ τον Μάιο του 2010.

2.3. Οικονομικές εξελίξεις του αγροτικού τομέα

2.3.1 Η ελληνική γεωργία κατά το 1950

Στις αρχές της δεκαετίας 1950 η ελληνική οικονομία διέφερε ουσιωδώς από αυτήν των ανεπτυγμένων χωρών. Οι καταστροφές από τον πόλεμο (Δοξιάδης, 1946), η κατοχή και η εμφύλια σύρραξη είχαν ως αποτέλεσμα μόλις στο 1953 (Μομφεράτος, 1954) η χώρα να επανέλθει στα προ του 1940 επίπεδα, παρά τη σημαντική βοήθεια που έλαβε από το εξωτερικό (UNRRA, σχέδιο Marshall κλπ)⁶⁴.

Ο Πίνακας 2.3.1.1 παρουσιάζει το πάγιο κεφάλαιο κατά τα έτη 1938, 1944 και 1952. Φαίνεται ότι προπολεμικά (1938) η συσσώρευση κεφαλαίου στον αγροτικό χώρο (Γεωργία, Εγγειοβελτιωτικά, Αλιεία) αποτελούσε το 3% του συνολικού. Το 1944 λόγω των καταστροφών από τη ξενική κατοχή συρρικνώθηκε, αν και με μικρότερους ρυθμούς από τους άλλους κλάδους, συνιστώντας το 3,5%. Το 1952, τρία έτη μετά το πέρας της εμφύλιας σύρραξης, συνεισέφερε κατά το 4,7% στο συνολικό. Σε όλα τα έτη πάντως το πάγιο κεφάλαιο της γεωργίας είναι αισθητά μικρότερο εκείνου της μεταποίησης (σημείο ότι είχε ξεκινήσει πριν από δεκαετίες η εκβιομηχάνιση της χώρας).

⁶⁴ Αναλυτικά για τα αποτελέσματα της ξένης βοήθειας ΑΣΑ, (1948), Λυμπερίδης, (1954), Packard (1954)

Πίνακας 2.3.1.1
Πάγιο Κεφάλαιο

σε εκατ. δρχ.

σε τιμές 1938

	<i>Τομείς</i>	<i>1938</i>	<i>1944</i>	<i>1952</i>
1	<i>Γεωργία</i>	1.089	871	1.644
2	<i>Εγγειοβελτιωτικά</i>	5.359	4.555	6.544
3	<i>Αλιεία</i>	282	73	465
4	<i>Μεταλλεία</i>	2.721	794	2.409
5	<i>Ενέργεια</i>	4.383	3.733	5.684
6	<i>Βιομηχανία</i>	12.885	8.548	13.973
7	<i>Ναυτιλία</i>	17.252	5.182	7.562
8	<i>Σιδηρόδρομοι</i>	7.544	3.085	5.767
9	<i>Λοιπές μεταφορές</i>	8.584	3.913	7.740
10	<i>Οικισμός</i>	156.000	121.000	125.177
11	<i>Εκπαίδευση-Υγεία-Πρόνοια</i>	5.798	4.716	5.564
	<i>Σύνολο</i>	221.897	156.470	182.539

Πηγή: Μομφεράτος (1954)

Όπως σημειώθηκε, το 1950 στο σύνολο του εργατικού δυναμικού το 60,8% ασχολούνταν με τον αγροτικό τομέα (Πίνακας 2.2.3). Ο παραδοσιακός τομέας είχε καθυστερημένες δομές, αρχαϊκές μεθόδους παραγωγής και διάθεσης προϊόντων. Ο δευτερογενής τομέας συντίθεται από βιοτεχνίες μικρού δυναμισμού και ο τριτογενής λειτουργούσε σε πρωτόγονο επίπεδο δομής και αποτελεσματικότητας.

Ο Πίνακας 2.3.1.2 αποτυπώνει τη σύνθεση του εθνικού εισοδήματος για τα έτη 1938 και 1947.

Πίνακας 2.3.1.2
Σύνθεση Εθνικού Εισοδήματος

		<i>Συμμετοχή κλάδων στο σύνολο του Εθνικού</i>	
		<i>συνόλου %</i>	
	<i>Κλάδοι</i>	<i>1938</i>	<i>1947</i>
1	<i>Γεωργία</i>	32,2	36,4
2	<i>Κτηνοτροφία</i>	5,5	5,9
3	<i>Δάση</i>	2,2	1,3
4	<i>Αλιεία – Σπογγαλιεία</i>	0,9	0,8
5	<i>Αγροτική οικοτεχνία</i>	0,8	0,8
6	<i>Βιομηχανία – Μεταλλεία – Αλυκαί</i>	12,3	14,5
7	<i>Βιοτεχνία</i>	4,5	5,0
8	<i>Εμπόριον</i>	11,9	10,2
9	<i>Μεταφορές</i>	6,0	6,4
10	<i>Ενοίκια</i>	5,6	0,1
11	<i>Πίστις</i>	3,5	1,9
12	<i>Οικοδομή</i>	2,6	1,6
13	<i>Υπηρεσίες Δημοσίου</i>	6,0	8,9
14	<i>Υπηρεσία ελευθ. Επαγγελματιών</i>	5,8	6,2
15	<i>Εισόδημα Κράτους εξ επιχειρήσεων</i>	0,2	-
		100,00	100,00

Πηγή: Υπουργείο Συντονισμού (1949), σελ. 44

Προκύπτει ότι η πρωτογενής παραγωγή (γεωργία, κτηνοτροφία, δάση και αλιεία) αποτελούσε το 1938 το 40,8% του εθνικού εισοδήματος ενώ το 1947 το 44,4%⁶⁵.

Κατά την απογραφή του 1950 υπήρχαν στην Ελλάδα 6.590.000 μικροτεμάχια καλλιεργούμενης γης με όλες τις δυσμενείς συνέπειες⁶⁶.

⁶⁵ Τα δεδομένα αυτά λαμβάνονται ως ενδεικτικά, αφού τα επίσημα στοιχεία των Εθνικών Λογαριασμών άρχισαν να δημοσιεύονται μετά το 1947

⁶⁶ Τα μειονεκτήματα του μικροτεμαχισμού είναι:

1. Χάνεται σε χαντάκια και χωρίσματα ιδιοκτησιών μεγάλη έκταση γης
2. Επέρχεται απώλεια χρόνου κατά την μετάβαση του καλλιεργητού και τη μεταφορά των καλλιεργητικών μέσων από το ένα τμήμα της γης στο άλλο
3. Η εκτέλεση μονίμων βελτιώσεων (άρδευση, οδοποιία, περίφραξη) συναντά μεγαλύτερη δυσκολία και επομένως αυξάνονται οι δαπάνες για την εφαρμογή τους
4. Δυσχεραίνεται η επίβλεψη των καλλιεργειών και δημιουργούνται μεγαλύτερες ζημιές και συχνότερες.
5. Δημιουργούνται προστριβές με τα γειτονικά αγροτεμάχια

2.3.2 Οι εξελίξεις στον αγροτικό τομέα στην τριακονταετία 1950-1980

Μέχρι το 1953 στα περισσότερα προϊόντα ο όγκος παραγωγής είχε φθάσει (ή και υπερβεί) τον προπολεμικό (1938). Παρ' όλα αυτά υπήρξε μία ουσιώδης διαφοροποίηση μεταξύ προπολεμικής και μεταπολεμικής οικονομικής πολιτικής⁶⁷. Ενώ προπολεμικώς επιδιωκόταν, κυρίως, η αυτάρκεια στα τρόφιμα και η αποκατάσταση των προσφύγων, μεταπολεμικώς η εκβιομηχάνιση απέτελεσε τον κύριο στόχο.

Σε αυτή την εξέλιξη αποφασιστικό ρόλο έπαιξε η ΑΤΕ.⁶⁸ Στα πλαίσια αυτά ο αγροτικός τομέας αποτέλεσε τον τροφοδότη του αστικού τόσο σε υλικούς όσο και σε

Ως αποτέλεσμα όλων των παραπάνω είναι η ελάττωση της παραγωγής και η αύξηση των δαπανών καλλιέργειας και συγκομιδής.

Υπάρχουν δύο τρόποι προς διόρθωση των μειονεκτημάτων του πολυτεμαχισμού. Ο *αναδασμός της γης*, του οποίου τα αποτελέσματα είναι περιορισμένα, σε μία χώρα όπου ο γεωργικός κλήρος είναι πολύ μικρός όπως η Ελλάδα και η από *κοινού καλλιέργεια*.

Η μεγάλη καλλιέργεια παρουσιάζει τα εξής πλεονεκτήματα:

1. Διαθέτει ή εξευρίσκει συνήθως περισσότερα κεφάλαια προς ένταση της καλλιέργειας, η οποία παύει να είναι πλέον απλώς πόρος ζωής του καλλιεργητή και γίνεται επιχείρηση
2. Μπορεί να έχει τεχνικό προσωπικό, επιστήμονες γεωπόνους και να κατανέμει την εργασία κατ' ειδικότητα εργαζομένων
3. Χρησιμοποιεί αρτιότερα μηχανήματα για την καλλιέργεια, συγκομιδή και μεταφορά των σοδειών
4. Εκτελεί ευκολότερα έργα μονίμων βελτιώσεων
5. Δημιουργείται οικονομία κλίμακος στην χρησιμοποίηση των μηχανημάτων, εργαλείων, μεταφορικών μέσων και στα έξοδα εγκαταστάσεως (κτίρια, φράχτες, δεξαμενές, ηλεκτρικές εγκαταστάσεις) από τις μικρές καλλιέργειες

6. Πουλά τα προϊόντα σε καλύτερη τιμή από τον μικρογεωργό, διότι τα προωθεί χονδρικώς, όπως επίσης χονδρικώς αγοράζει και τα αναγκαία είδη της

Παρουσιάζει όμως και τα εξής μειονεκτήματα:

1. Καθιστά δυσκολότερη την επίβλεψη για τις λεπτομέρειες της εργασίας στην εφαρμογή του γεωργικού προγράμματος
2. Επιβάρυνση γενικών εξόδων, τα οποία δεν υφίστανται στις μικρές καλλιέργειες
3. Μη αντοχή στις οικονομικές κρίσεις, αφού οι μικρές καλλιέργειες ανταπεξέρχονται με εντατικοποίηση της εργασίας τους

(Ευελπίδης 1957, σελ 106-109)

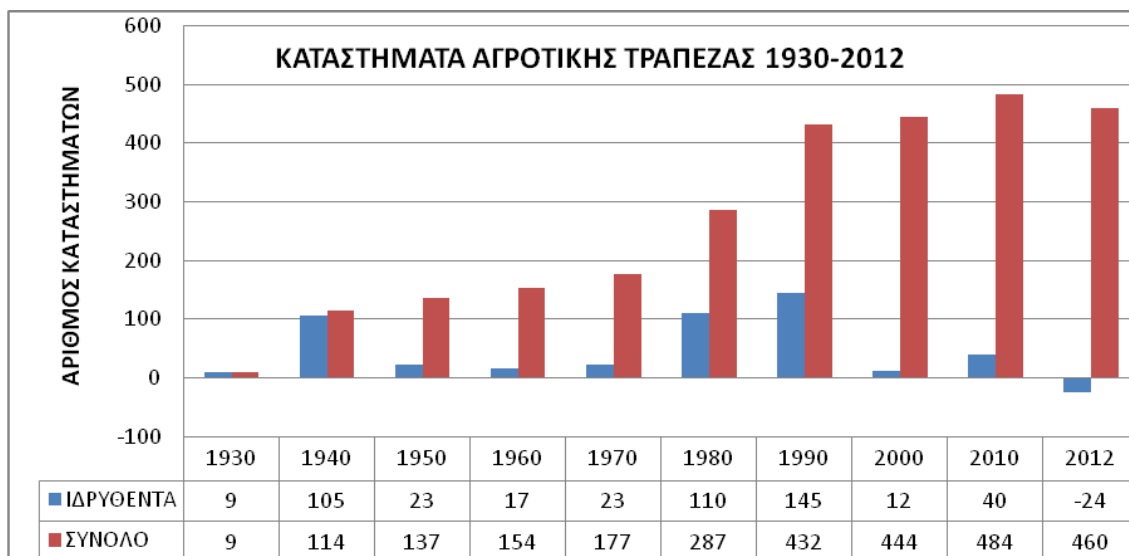
⁶⁷ Ανασκόπηση της αγροτικής πολιτικής: Ευελπίδης (1944), (1953), Ευελπίδης – Αναστασιάδης (1949), Σίδερης (1934)

⁶⁸ Αναλυτικά για τη δράση: ΑΤΕ (Απολογισμός, διάφορα έτη). Ο αριθμός των καταστημάτων της ΑΤΕ δείχνει την εφαρμογή της διπλής αναπτυξιακής σύνθλιψης, που ασκήθηκε μετά το 1930. Στα πρώτα εννέα έτη πριν τον πόλεμο (1931-1939) λειτούργησαν 114 καταστήματα. Λόγω της κατοχής και του εμφυλίου ο ρυθμός ανάπτυξης της τράπεζας έπεσε (ιδρύθηκαν μόνο 23 νέα καταστήματα τη δεκαετία του 1950). Στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, επειδή ήδη οι συνεταιρισμοί «ασκούσαν» πίστη, υπό την έννοια ότι μετέφεραν τα χρήματα (τις πιστώσεις) στα μέλη τους, η ίδρυση καινούργιων καταστημάτων κινήθηκε πολύ περιορισμένα. Αναπτύχθηκαν εκεί που εμφανίζονταν μεγάλες ελλείψεις. Ωστόσο, σημαντική εξήγηση γι' αυτή την πρακτική προέρχεται από το γεγονός ότι η αγροτική μάζα, λόγω των πολιτικών γεγονότων της προηγούμενης περιόδου, θεωρείτο «δεδομένη» για την υποστήριξή της στο σύστημα. Τα ίδια ίσχυσαν και επί δικτατορίας. Μετά την πτώση του καθεστώτος των συνταγματαρχών επήλθε μια ραγδαία ανάπτυξη των καταστημάτων ενόψει του εκσυγχρονισμού της γεωργίας και της προωθούμενης ένταξης της χώρας στην ΕΟΚ. Από τα 110 καταστήματα που συστάθηκαν τη μεταξύ 1970-1980 το σύνολο σχεδόν λειτούργησε το 1977-1979. Η τάση αυτή, που είχε σαφή ψηφοθηρικό χαρακτήρα, εντάθηκε στην επόμενη δεκαετία, όταν ιδρύθηκαν 145 καταστήματα, δηλαδή περίπου όσα στο διάστημα από την ίδρυση της ΑΤΕ μέχρι το 1960. Η Τράπεζα διέθετε πλέον τον μεγαλύτερο αριθμό

ανθρώπινους πόρους. Σύμφωνα με το υπόδειγμα της διπλής αναπτυξιακής σύνθλιψης εκτεταμένοι οικονομικοί, αλλά και άνθρωποι πόροι μεταφέρθηκαν από την ύπαιθρο στο άστυ. Μεταξύ 1951-1971 σε πληθυσμό 8 εκατομμυρίων η αγροτική έξοδος είχε ως αποτέλεσμα 1,4 εκατ. άτομα να εγκαταλείψουν το χωριό, ή την μικρή εμπορική πόλη (εξαρτημένη από την ύπαιθρο), και να μεταβούν στις μεγάλες πόλεις (κυρίως Αθήνα, Θεσσαλονίκη) ή στο εξωτερικό.

καταστημάτων μετά την Εθνική Τράπεζα. Όμως, αν ληφθεί υπόψη η διασπορά του δικτύου (αφού της Εθνικής εντοπίζεται στην πρωτεύουσα και στις πόλεις), σαφώς η Αγροτική διέθετε το πυκνότερο στην επικράτεια.

Μετά τη μετατροπή της ΑΤΕ σε εμπορική και αφού πλέον έχασε το μονοπώλιο της πίστης στη γεωργία ο ρυθμός νέων καταστημάτων στα έτη 1990 - 1999 κινήθηκε σε χαμηλότερα από της δεκαετίας του 1950. Στην επομένη δεκαετία (2000-2010) παρουσιάζεται αύξηση των καταστημάτων της ΑΤΕ, κατ' ουσίαν στις πόλεις (όπως και στην περίοδο 1990-1999), προκειμένου η τράπεζα να ανταγωνισθεί τις άλλες εμπορικές, οι οποίες αναπτύσσονταν ραγδαία. Ο μεγαλύτερος αριθμός καταστημάτων σημειώθηκε το 2010 με τον αριθμό να αγγίζει τα 484. Μετά την ένταξη της χώρας στον μηχανισμό στήριξης η πορεία υπήρξε πτωτική. Το 2012 έκλεισαν 24 καταστήματα με συνέπεια ο αριθμός να πέσει στα 460.

Πηγή: ΑΤΕ

Συμπερασματικά:

Η ΑΤΕ ιδρύθηκε κατ' ουσίαν ως ταμείο (μέχρι το 1990 ήταν ένα τραπεζικός οργανισμός ειδικού σκοπού όπως το Ταχυδρομικό Ταμιευτήριο και το Ταμείο Παρακαταθηκών και Δανείων). Ο ρόλος της ήταν να αποτελέσει βασικό βραχίονα στην ανάπτυξη και τον εκσυγχρονισμό της γεωργίας μέσω της διπλής αναπτυξιακής σύνθλιψης. Μετά την ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ λειτούργησε ως μηχανισμός μεταβίβασης επιδοτήσεων. Έπειτα από το 1990 καθίσταται εμπορική. Η ελληνική αγορά είναι μικρή για την πληθώρα των τραπεζών που υπάρχει. Η ΑΤΕ αποτελεί στόχο των εμπορικών τραπεζών και μετά το 2010 (Μνημόνιο) αρχίζουν οι τίτλοι τέλους. Τον Ιούλιο 2012 παραχωρείται σε εμπορική τράπεζα και διαλύεται. Έτσι ο κύκλος που ξεκίνησε το 1929 ολοκληρώθηκε το 2012. Ο αγροτικός κόσμος είναι μικρός – περί το 10% του συνολικού με σαφείς τάσεις κάμψης – αφού η πλειοψηφία του είναι ηλικιωμένοι. Συνεπώς, το βάρος του στο πολιτικό και κοινωνικό γίνεσθαι είναι εξαιρετικά μικρό με τάσεις σχεδόν εξαφάνισης. Αυτό ήταν ένα ακόμη αίτιο απαλλοτρίωσης της Τράπεζας

Ο εκσυγχρονισμός της γεωργίας επετεύχθη σε μεγάλο βαθμό⁶⁹. Το 1983 υπήρχαν 283 χιλ. ελκυστήρες στη γεωργία έναντι 6 χιλ. το 1950. Η χρήση λιπασμάτων και φυτοφαρμάκων πολλαπλασιάσθηκε ταχύτατα, με συνέπεια την άνοδο της παραγωγής παρά τη διαρκή ελάττωση του πληθυσμού. Τα δημόσια εγχειοβελτιωτικά έργα καθώς και τα ορεινά υδρονομικά πολλαπλασίασαν τις αρδευόμενες εκτάσεις και προστάτευαν από πλημμύρες το μεγαλύτερο τμήμα από αυτές (Μακρής, 1975).

Το πάγιο κεφάλαιο (δημόσιο και ιδιωτικό) σε σταθερές τιμές 1970 από 19,3 δις δρχ. το 1950 ξεπέρασε τα 101,7 δις τριάντα χρόνια αργότερα. Αυτό αποτέλεσε μια από τις θεαματικότερες συσσωρεύσεις κεφαλαίου στην Ευρώπη. Στο διάστημα αυτό οι απασχολούμενοι από 1,9 εκατ. άτομα μειώθηκαν στα 1,3 και η γεωργική γη, κυρίως λόγω των στραγγιστικών δικτύων και της αντιπλημμυρικής προστασίας, αυξήθηκε και από 27,3 εκατ. στρέμματα άγγιξε τα 35 εκατ.

Το κεφάλαιο ανά στρέμμα (σε σταθερές τιμές 1970) το 1980 ήταν 6,14 χιλ. δρχ. έναντι 3 χιλ. δρχ. το 1950, ενώ το κεφάλαιο ανά απασχολούμενο στα αντίστοιχα έτη ήταν 167,3 χιλ. δρχ. και 43,2 χιλ. δρχ. Η γεωργική γη ανά απασχολούμενο έφθασε τα 27,2 στρέμματα το 1980 έναντι 14,4 το 1950 (Παπαηλίας, 1992, Παπαηλίας και άλλοι, 1989).

Η ενσταυλισμένη κτηνοτροφία αυξήθηκε σε σχέση με την νομαδική, ενώ η αλιεία εκσυγχρονίστηκε αξιολογικά (Στρατής, 1992).

Εντούτοις, παρά τη σημαντική διόγκωση του κεφαλαίου, τα βασικά εγχειοδιαρθρωτικά προβλήματα παρέμειναν (Λεβέντης – Σακέλλης, 1978α, 1978β, Κωνσταντοπούλου, 1978). Ο μέσος κλήρος διατηρήθηκε απελπιστικά μικρός (36 στρέμματα ανά εκμετάλλευση το 1980, όταν στη Δυτική Ευρώπη ήταν άνω των 150 και σε ορισμένες χώρες άλλων ηπείρων 1.500). Το κόστος παραγωγής (Ζιώγα, Ντέλης, Σκορτσανίτης, 1992) των αγροτικών προϊόντων παρέμεινε υψηλό και παρά την εντυπωσιακή άνοδο του όγκου της αγροτικής παραγωγής τα εισοδήματα διατηρήθηκαν περιορισμένα (λόγω της αναφερθείσας μεταφοράς του πλεονάσματος από τον αγροτικό στον αστικό τομέα). Οι, τιμές, δηλαδή των προϊόντων παρέμειναν χαμηλές μέχρι το 1977. Τότε, λόγω της προενταξιακής περιόδου, άρχισαν να ανέρχονται.

⁶⁹ Ζουκάτας (1988), Θεοχαρόπουλος (1990), Καζάκος – Παπακωνσταντινίδης (1984). Για την αλιεία ΑΤΕ (1984α, 1984β)

Η είσοδος της χώρας στην ΕΟΚ⁷⁰ θεωρήθηκε από πολλούς ότι (χάριν των επιδοτήσεων) θα βοηθούσε αποτελεσματικά την ανάπτυξη του τομέα.

Η μετανάστευση και η συρρίκνωση του πληθυσμού είχε ως αιτία τη μεγέθυνση του φυτικού κεφαλαίου (κυρίως ελαιώνες) και τη μείωση της κτηνοτροφικής παραγωγής, ενώ ο ορεινός και ημιορεινός πληθυσμός (που απασχολούταν κυρίως με την κτηνοτροφία) ελαττώθηκε με όλες τις συνέπειες. Το 1980 διέμενε σε ορεινούς και ημιορεινούς όγκους το 30% του συνολικού πληθυσμού έναντι 37% το 1920⁷¹.

Το 1920 το ζωικό κεφάλαιο αποτελούσε το 26,1% του συνολικού αποθέματος, το 1950 είχε μειωθεί στο 17,7% για να φθάσει στο 7,6% το 1980 (Παπαηλίας, 1992). Είναι προφανές ότι η αδυναμία επίτευξης αυτάρκειας⁷² σε όλα σχεδόν τα ζωικά προϊόντα, λαμβανομένης υπ' όψιν της βελτίωσης των συνθηκών διαβίωσης του πληθυσμού (άρα την άνοδο της κατανάλωσης), θα είναι πλέον σταθερή και οι εισαγωγές διαρκείς, καθιστώντας το εμπορικό ισοζύγιο των αγροτικών προϊόντων μονίμως αρνητικό, αφού οι τιμές των προϊόντων φυτικής παραγωγής είναι χαμηλές.

⁷⁰ Για την οικονομική Πολιτική της Ε.Ε εκείνη την περίοδο βλέπε: Ε.Ο.Κ (1982), (1983), (1985), (1987), Eurostat, διάφορα έτη

⁷¹ Πεδινός, ημιορεινός και ορεινός πληθυσμός το 1920

Περιοχές	Ύψος σε μέτρα	Επιφάνεια τετρ. χιλ.	% εκτάσεως	Πληθυσμός (χιλιάδες)	% Πληθυσμού	Πυκνότης Πληθυσμού
Πεδινές	≤ 200	43.029	33,11	3.863	62,30	89,8
Ημιορεινές	201 - 500	34.123	26,25	1.105	17,80	32,4
Ορεινές	501-1000	36.357	27,97	1.019	16,40	28,0
Υψηλές	1001-1500	12.591	9,69	131	2,10	10,4
Αλπικές	1500 ≥	3.875	2,98	0,5	0,01	0,2
Ανεξ ακρίβωτες	---	---	---	85,5	1,40	--
Σύνολο		129.975	100,00	6.204	100,00	47,7

Πηγή: ΕΣΥΕ

Ανάγλυφο	1981		1991	
	άτομα	%	άτομα	%
Πεδινός	6.712.870	68,9	7.083.706	69,0
Ημιορεινός	2.085.574	21,4	2.236.351	21,8
Ορεινός	941.973	9,7	939.843	9,2
ΣΥΝΟΛΟ	9.740.417	100,0	10.259.900	100,0

Πηγή: ΕΣΥΕ

⁷² Επισκόπηση της αγροτικής πολιτικής από πλευράς ΑΤΕ: Σταματούκος – Σπαθής (1991). Επίσης ΑΤΕ (1963), (1973)

2.3.3 Η ελληνική γεωργία μεταξύ 1981-2010

Σημαντικό γεγονός στην παγίωση του οικονομικού μοντέλου ανάπτυξης που ακολούθησε η μεταπολεμική ελληνική οικονομία, αποτέλεσε η είσοδος της χώρας στην ΕΟΚ⁷³ το 1981. Η ελλειμματικότητα στο εμπορικό ισοζύγιο (Τραχανάς, 1985) και η αποβιομηχάνιση της ελληνικής οικονομίας αποδόθηκε στην σύνδεσή της με την ΕΟΚ. Κύριοι λόγοι ήταν η αύξηση των τιμών των αγροτικών προϊόντων λόγω προσαρμογής στις κοινοτικές τιμές και στην Κοινή Αγροτική Πολιτική (ΚΑΠ), ενώ η εισαγωγική διείσδυση βιομηχανικών προϊόντων της ΕΟΚ στην εγχώρια αγορά υπήρξε αξιοσημείωτη (Σερεμέτης, 1989, Στεφάνου, 2008).

Όπως φάνηκε οι καθαρές εισπράξεις αυξήθηκαν σημαντικά καθ' όλη την περίοδο. Σύμφωνα με τον *Πίνακα I του Παραρτήματος*, ενώ το 1981 αποτελούσαν το 0,49% του ΑΕΠ, το 1995 έφθασαν στο 6,62%. Ως ποσοστό των αδήλων εισπράξεων ανήλθαν στο 27% το 1995 έναντι 2,3% το 1981. Για χρόνια απετέλεσαν τον σοβαρότερο παράγοντα μείωσης του ελλείμματος του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών.

Το δημόσιο σταδιακά αποσύρθηκε από την ενίσχυση του τομέα (τόσο ο Κρατικός Προϋπολογισμός όσο και το Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων). Στον *Πίνακα II του Παραρτήματος* δείχνεται ότι και το επιδοτούμενο επιτόκιο χορηγήσεων προς τους αγρότες εξαφανίστηκε. Αντίστοιχες εξελίξεις σημειώθηκαν και ως προς την επιδότηση των λιπασμάτων. Το 1981 η κάλυψη του ελλείμματος στη διαχείριση των λιπασμάτων έφθανε στο 12,7% ενώ το 1995 αυτή εκμηδενίστηκε. Αντίστοιχα αρνητικές φαίνεται να είναι και οι συνέπειες ως προς την αύξηση του προϊόντος μετά την ένταξη στην Κοινότητα (*Πίνακας III του Παραρτήματος*).

Οι επιδράσεις της ένταξης στις τιμές καταναλωτή αγροτικών προϊόντων (*Πίνακας IV του Παραρτήματος*) ήταν αυξητικές. Ενώ η Εγχώρια Ιδιωτική Κατανάλωση χωρίς την ένταξη στο διάστημα 1981-1992 εκτιμούνταν ότι θα αυξανόταν κατά 15,2% με την ένταξη πολλαπλασιάστηκε κατά 19,2%. Επιπλέον, ενώ χωρίς την ένταξη ο ρυθμός της ακαθάριστης ιδιωτικής κατανάλωσης στη ζήτηση αγροτικών προϊόντων υπολογιζόταν ότι θα αυξανόταν κατά 4,7% στο διάστημα 1981-1992, μετά την ένταξη ανήλθε κατά 2,3% (*Πίνακας V του Παραρτήματος*).

⁷³ Αναλυτικά για την ΕΟΚ: Μούσης (1991), (1993)

Για την κάλυψη αυτών των προβλημάτων η ΕΟΚ ανταποκρίθηκε με χρηματικές ροές αμφίβολης όμως μονιμότητας. Τα δεινά της ελληνικής οικονομίας που εμφανίστηκαν έντονα την δεκαετία του 1980 δεν θα πρέπει να αποδοθούν σύσσωμα στην ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ, καθώς λόγω των διεθνών συνθηκών θα αποκαλύπτονταν αργά ή γρήγορα αυτές οι αδυναμίες (Σαπουνάς, 1991, σελ. 24-25).

Μετά την ένταξη της χώρας στην τότε ΕΟΚ (1981) εμφανίστηκαν αλλαγές στην επί ετη ασκηθείσα αγροτική πολιτική της περιόδου 1930-1980. Ας παρατηρηθεί ότι διαφοροποιήσεις είχαν ήδη δρομολογηθεί από το 1977 όταν οι συνομιλίες ένταξης είχαν κορυφωθεί και κυρίως μετά το 1979 που υπεγράφη η συμφωνία.

Το κύριο χαρακτηριστικό, ελληνική τραγωδία θα μπορούσε να λεχθεί, ήταν ότι η Κοινή Αγροτική Πολιτική (ΚΑΠ) είχε δημιουργηθεί όταν κυριαρχούσαν οι χώρες του «Βορρά». Το βάρος του Ιταλικού Νότου, όπως εν μέρει και των περιοχών της Νότιας Γαλλίας είχε υπερπηδηθεί μέσω διαφόρων ενισχύσεων. Έτσι η ΚΑΠ αφορούσε κατά βάση στα κτηνοτροφικά προϊόντα (κρέας, γάλα κλπ). Η επέκταση της ΕΟΚ προς τον Νότο έγινε σταδιακά: Ελλάδα (1981), Ισπανία, Πορτογαλία (1985).

Περαιτέρω η Ευρώπη θέλοντας να διαδραματίσει πρωταγωνιστικό ρόλο είχε αναπτύξει ισχυρές διμερείς σχέσεις με αναπτυσσόμενες χώρες. Οι συμφωνίες Λομέ Ι, ΙΙ κλπ με τις χώρες του ΑΚΕ (Αφρική, Καραϊβική, Ειρηνικός), οι οποίες παρήγαγαν προϊόντα ανταγωνιστικά με τα μεσογειακά, δημιουργούσαν ισχυρά προβλήματα στην Ελλάδα, της οποίας ο κύριος όγκος (το σύνολο σχεδόν) των αγροτών ασχολιόταν και ασχολείται μέχρι σήμερα με τη φυτική παραγωγή. Έτσι, στη χώρα η σύγκρουση για τις συνέπειες ένταξης της στην Ευρωπαϊκή Ένωση συνεχίστηκε και μετά από αυτήν.

Οι μεν υποστηρικτές έδιναν έμφαση στις εισροές (ενισχύσεις του Γεωργικού Ταμείου), οι δε στο δραματικό έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου. Ενώ, δηλαδή, μέχρι το 1981 το ισοζύγιο των αγροτικών προϊόντων με την ΕΟΚ ήταν θετικό, αμέσως μετά κατέστη και παρέμεινε μέχρι σήμερα αρνητικό.

Περαιτέρω υπήρξε διαστροφή των όρων εμπορίου. Ενώ οι εισαγωγές κτηνοτροφικών προϊόντων γίνονταν από τρίτες χώρες (Βουλγαρία, Αργεντινή κλπ) στις οποίες οι τιμές ήταν χαμηλότερες των Ευρωπαϊκών μετά την ένταξη λόγω της κοινοτικής προτίμησης, υποχρεώθηκε η χώρα να εισάγει τα προϊόντα αυτά από τον Βορρά. Τουτέστιν, ο Έλληνας καταναλωτής επιδοτούσε τον αγρότη της Γερμανίας, Δανίας, Βελγίου κλπ.

Κατόπιν αυτών, οι συγγραφείς που ασχολήθηκαν με το θέμα είχαν να αντιμετωπίσουν το δίλημμα εάν ήταν προτιμότερη η ένταξη ή όχι.

Είναι αλήθεια ότι ο όγκος των δημοσιονομικών εισροών κάλυψε οικονομικά τα όποια ελλείμματα του ισοζυγίου. Μακροχρονίως όμως υποσκάφθηκαν πολλοί κλάδοι και αθόρυβα άλλαξε η δομή σε ορισμένα σημεία του αγροτικού τομέα. Όπως θα δεχθεί στα επόμενα κεφάλαια οι Έλληνες αγρότες, αδυνατώντας να προχωρήσουν σε μακρόπνοα επενδυτικά σχέδια, εγκλωβίστηκαν σε προϊόντα που τύγγαναν υψηλών επιδοτήσεων. Οι τελευταίες από τη φύση τους ενισχύουν την κατανάλωση και όχι τις επενδυτικές πρωτοβουλίες. Ευθύνη βαριά μπορεί να αποδοθεί τόσο στις ελληνικές κυβερνήσεις, οι οποίες για βραχυχρόνια οφέλη δεν καθόρισαν τους επενδυτικούς ορίζοντες, όσο και στην Ευρωπαϊκή Ένωση, η οποία γνωρίζουσα το πρόβλημα δεν έπραξε τα απαραίτητα.

Στα επόμενα παρουσιάζονται εν τάχει οι κυριότερες συμβολές στη βιβλιογραφία πάνω στο αντικείμενο αυτό το διάστημα 1981-2000.

Σύμφωνα με τους Σαπουνά, Μηλιάκο (1996) υπήρξε αξιόλογη στήριξη της κτηνοτροφικής εκμετάλλευσης στις ορεινές και μειονεκτικές περιοχές (συρρίκνωση του πολυτεμαχισμού και αύξηση του μεγέθους). Παράλληλα οι δασμοί επί των εισαγωγών εκ των τρίτων χωρών αντί να αποτελούν έσοδο του κρατικού προϋπολογισμού μεταφέρονταν στον Κοινοτικό. Τελικώς κατά τους ανωτέρω συγγραφείς στο διάστημα 1981-1992 επιδεινώθηκε η σχέση κτηνοτροφικής παραγωγής προς φυτική λόγω των περιορισμών της ΚΑΠ.

Σε παρόμοια συμπεράσματα κατέληξε ο Γεωργακόπουλος (1986). Την πρώτη τετραετία (1981-1985) οι συνολικές εισροές από την ΕΟΚ ήταν θεαματικές, φθάνοντας στο 3% περίπου του ΑΕΠ. Αντιθέτως αρνητικές υπήρξαν οι συνέπειες στο εμπορικό ισοζύγιο. Η χώρα εισάγει, λόγω κοινοτικής προτίμησης από την ΕΟΚ, προϊόντα (κρέας, γαλακτοκομικά) τα οποία στη διεθνή αγορά είχαν χαμηλότερη τιμή. Από τα εξαγωγίμα προϊόντα της Ελλάδας, το ελαιόλαδο και το σιτάρι έτυχαν υψηλής προστασίας, αφού οι ευρωπαϊκές τιμές κυμάνθηκαν σε υψηλότερα επίπεδα από τις διεθνείς.

Διερευνώντας τις συνέπειες του Πρώτου (1989-1993) και Δεύτερου (1994-1999) Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης ο Χάρβεϋ (1996) τις εκτιμά ως θετικές, αλλά όχι στην ίδια έκταση με αυτές της Ισπανίας, Πορτογαλίας και Ιρλανδίας. Η ώθηση για ανάπτυξη υπήρξε περιορισμένη και σε κάθε περίπτωση μικρότερη της προϋπολογισθείσας. Υπ'

αυτές τις προϋποθέσεις η άνοδος του αγροτικού προϊόντος υπήρξε μικρή, ενώ οι επενδύσεις έμειναν σταθερές ή και μειώθηκαν (κατά το πρώτο Κοινοτικό «Πακέτο»).

Συγκρίνοντας τα χρόνια προ και μετά την ένταξη (περίοδος 1950-1996) ο Σαπουνάς (1991) υποστήριξε ότι η δυναμική που ανεπτύχθη ήταν μάλλον μέτρια. Καθ' όλο το διάστημα, όπως θα εκτεθεί και στη διατριβή, τα επιτόκια της ΑΤΕ κινήθηκαν σε χαμηλότερα επίπεδα από εκείνα του αστικού τομέα. Η άνοδος της εκπαίδευσης διαδραμάτισε θετικό ρόλο στην αύξηση του προϊόντος, όπως και η ικανότητα των αγροτών για αλλαγές. Η αύξηση της παραγωγής λόγω βελτίωσης της τεχνολογίας υπήρξε ουδέτερη.

Ο Μπαλτάς (1991) θεωρεί ότι η διατήρηση των επιτοκίων εκ μέρους της ΑΤΕ σε χαμηλότερα επίπεδα απ' αυτά των άλλων τομέων και η μεγάλη διάρκεια των μεσοπρόθεσμων δανείων είχε ως συνέπεια να αμβλυνθεί ο ρόλος του επιτοκίου ως παράγοντας ανάληψης επενδυτικών πρωτοβουλιών. Δεν ασκήθηκε δηλαδή διακριτική πολιτική για προώθηση συγκεκριμένων επενδυτικών σχεδίων (δεν υπήρξε τουτέστιν ιεράρχηση στόχων).

Ο Λιοδάκης (1987) εκτιμώντας ευρύτερα τον τεχνολογικό εκσυγχρονισμό της ελληνικής γεωργίας καταλήγει ότι παρά τη ραγδαία βελτίωση της παραγωγικότητας της εργασίας στο διάστημα 1961-1981 και τη βελτίωση των αποδόσεων ανά στρέμμα καλλιεργούμενης γης, η χώρα παρέμενε κάτω του ευρωπαϊκού μέσου όρου. Συνεπώς, η ένταξη της χώρας ως ισότιμης στην ΕΟΚ αφαιρεί από την εθνική πολιτική εργαλεία προκειμένου να αναπτυχθεί ταχύτερα.

Σε μία οικονομετρική προσέγγιση ο Βαφειάδης (1996) καταλήγει στο συμπέρασμα ότι υπήρξε ασυνέπεια στόχων και αποτελέσματος. Αυτό ίσως θα έπρεπε να αναμένεται. Όπως σημειώνεται και στην παρούσα διατριβή η αγροτική εκμετάλλευση δεν λειτούργησε όπως η καπιταλιστική επιχείρηση. Ο τυπικός αγρότης δεν προσπάθησε να μεγιστοποιήσει το προϊόν. Πάντως, υπήρξε θετική συσχέτιση αύξησης των καλλιεργούμενων εκτάσεων και στρεμματικών αποδόσεων, όπως και ανόδου της ακαθάριστης αξίας παραγωγής ανά στρέμμα και του επιχειρηματικού αποτελέσματος.

Το θέμα της κατανομής των πόρων μετά την διερεύνηση των Παναγιωτόπουλου-Πεπελάση (1962) επανεξετάσθη στην περιοχή της Κρήτης από τους Λεβέντη και Σακέλλη (1978) με τα ίδια περίπου συμπεράσματα της προηγούμενης μελέτης. Ο πολυτεμαχισμός, το μικρό μέγεθος της μέσης εκμετάλλευσης η φθίνουσα οριακή

παραγωγικότητα των συντελεστών παραγωγής παραμένουν τα κύρια διαρθρωτικά προβλήματα.

Σε μία έρευνα περίπτωσης (Μυτιλήνη) οι Βαφειάδης, Κοντογεώργος, Παπακωνσταντινίδης (1992) αναλύοντας τις δυνατότητες συμπληρωματικής απασχόλησης των αγροτών, ιδιαίτερα με τον αγροτουρισμό, καταλήγουν σε μία σειρά προτάσεων προκειμένου να αναπτυχθεί η δραστηριότητα αυτή και να παραμείνει ο πληθυσμός στις εστίες του. Οι διαρκώς συρρικνούμενες δυνατότητες ανεκτής επιβίωσης στον αγροτικό χώρο (η δημιουργία ζημιών, όπως θα δεχθεί στο Τρίτο Κεφάλαιο της διατριβής) οδήγησε τους ανωτέρω συγγραφείς στην πεποίθηση ότι οι κάτοικοι θα παραμείνουν στον αγροτικό χώρο μόνον εφ' όσον αναπτυχθούν συμπληρωματικές ασχολίες.

Σύμφωνα με τα στοιχεία του RICA⁷⁴, τα οποία επεξεργάστηκαν οι Λαζαρίδης, Κουτσουλάκου, Πουλάκου (1994), η δομή της εκμετάλλευσης ήταν η ακόλουθη (Πίνακας 2.3.3.1). Η έρευνα περιλαμβάνει 6.824 αγροτικές εκμεταλλεύσεις. Η διάρθρωση των Δαπανών κατά κατηγορία δείχνει ότι το 30% των εξόδων στρέφεται στην ενοικίαση της γης, ενώ το κόστος για συντήρηση του εξοπλισμού πλησιάζει το 12%.

Πίνακας 2.3.3.1
Διάρθρωση βασικών κατηγοριών

Κατηγορίες	Επενδύσεων	Κεφαλαίου
Γη*	29,5	63,6*
Μόνιμες καλλιέργειες	17,8	13,0
Εξοπλισμός	45,6	11,8
Κτίσματα	6,3	5,7
Κυκλοφορούν κεφάλαιο	0,6	4,6
Ζωικό	-	1,4
Σύνολο	100,0	100,0
* Στη γη περιλαμβάνονται οι κατηγορίες: γεωργικές εκτάσεις, έγγειες βελτιώσεις και δαπάνες εγγείου κεφαλαίου (συμβολαιογραφικά έξοδα κλπ). Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στο δείγμα το 66,2% της καλλιεργούμενης γης είναι ιδιόκτητη, ενώ το υπόλοιπο ήταν ενοικιαζόμενη		

Πηγή: Λαζαρίδης κ.α. σελ. 76 και 88

⁷⁴ Réseau d'Information Comptable Agricole

Ο Πίνακας 2.3.3.2 χαρτογραφεί τη συμβολή της Γεωργίας στο σύνολο της οικονομίας.

Πίνακας 2.3.3.2

Συμβολή της γεωργίας στους ρυθμούς μεταβολής μεταβλητών που χαρακτήρισαν την οικονομική ανάπτυξη της μεταπολεμικής περιόδου. Μέσοι όροι

Συμβολή μεταβλητών της γεωργίας στους ρυθμούς μεταβολής αντίστοιχων μεταβλητών της εθνικής οικονομίας	Προενταξιακή περίοδος			Μεταενταξιακή περίοδος	
	1950-1960	1960-1970	1970-1980	1980-1990	1990-1994
1. Συσσώρευση κεφαλαίου	12,1%	13,6%	9,5%	1,9%	5,4%
2. Δημιουργία προϊόντος (ΑΕΠ)	27,1%	21,4%	15,1%	13,4%	12,7%
3. Αξία εισαγωγών	20,2%	14,5%	10,0%	12,5%	21,6%
4. Αξία εξαγωγών	66,9%	55,2%	30,2%	28,2%	20,7%
5. Διαθέσιμα αγαθά	47,0%	34,2%	24,2%	27,9%	23,6%
6. Εισαγωγική διείσδυση	24,7%	26,1%	28,1%	34,2%	45,9%
7. Προσφορά εργατικού δυναμικού	51,3%	46,9%	34,0%	26,0%	22,0%
8. Πραγματοποιούμενο εθνικό εισόδημα	32,8%	23,0%	18,1%	17,4%	15,9%

Πηγή: Σαπουνάς (1991, Πίνακας 43) και «Προβλέψεις επιλεγμένων μεγεθών του αγροτικού τομέα», Τμήμα Πρόβλεψης Διεύθυνσης Μελετών και Προγραμματισμού, ΑΤΕ για την περίοδο μετά το 1990

Τεκμαίρεται ότι στη μετα-ενταξιακή περίοδο δεν βελτιώθηκε η στήριξη του αγροτικού τομέα στο συνολικό σώμα της οικονομίας. Στο διάστημα 1980-1990 η γεωργία συνεισέφερε στη συνολική συσσώρευση κεφαλαίου κατά 2% περίπου, όταν προ αυτής ήταν 12,1% (1950-1960), 13,6% (1960-1970) και 9,5% (1970-1980). Αντίστοιχα προκύπτουν από τη διερεύνηση του πόσο σημαντική υπήρξε η ώθηση της γεωργίας στη δημιουργία του ΑΕΠ.

Μία γενική εικόνα περί της κατάστασης της ελληνικής γεωργίας σε σχέση με το μέσο όρο της ΕΕ στην περίοδο μετά το 1990 αποτυπώνεται στον Πίνακα 2.3.3.3. Ενώ στην ΕΕ των 15 το αγροτικό προϊόν συνιστούσε το 1993 το 2,5%, του συνολικού, το αντίστοιχο στην Ελλάδα ήταν 14,2%⁷⁵. Κατά τις εκτιμήσεις μας το 2020 το μερίδιο συμμετοχής της ελληνικής γεωργίας στο ΑΕΠ θα πλησιάσει στο 3%.

⁷⁵ Αναλυτικά για τις σχέσεις Ελλάδος-ΕΟΚ: Μαραβέγιας (1988), (1989), (1992), (1993) και Μαραβέγιας-Τσινισιζέλης (1995)

Μεγάλη απόκλιση, που είναι μάλλον αδύνατον να συρρικνωθεί στα επόμενα έτη, συνιστά το ποσοστό της φυτικής παραγωγής (και άρα αντιθέτως της ζωϊκής) στο συνολικό αγροτικό προϊόν. Στην Ελλάδα κυμαίνεται η φυτική στο 70% της συνολικής, ενώ στην ΕΕ των 15 στο 48%. Αυτό εξηγεί και γιατί το ισοζύγιο των αγροτικών προϊόντων είναι αρνητικό σε σχέση με την Ε.Ε. και υπήρξε η πιο αρνητική, σε πρώτο επίπεδο, συνέπεια της ένταξης της χώρας στην Ε.Ε. (Μαρούλης 1991, 1992).

Αντίστοιχα, απόκλιση εμφανίζει το ποσοστό της αγροτικής απασχόλησης στη συνολική. Όπως δείξαμε στα προηγούμενα και το 2010 υπερβαίνει το 10% στην Ελλάδα, ενώ το 2020 εκτιμάται, *κατά τους υπολογισμούς μας*, να κατέλθει στο 4,5%-5%, όσο ήταν στην ΕΕ το 1993.

Τεράστια παραμένει η απόκλιση μεταξύ Ελλάδος και Ε.Ε. στο μέσο μέγεθος της εκμετάλλευσης. Το 1993 στην Ελλάδα ήταν 58 στρέμματα έναντι 242 στην ΕΕ.

Λόγω του εντονότερου αγροτικού χαρακτήρα της Ελλάδος η συμμετοχή της γεωργίας στο ποσοστό των επενδύσεων και στις εξαγωγές είναι μεγαλύτερη. Ωστόσο, το ότι και το ποσοστό των εισαγωγών επί του συνόλου είναι μεγαλύτερο στην Ελλάδα από ότι στην Ε.Ε. δείχνει τις αδυναμίες του ελληνικού αγροτικού χώρου (οι εισαγωγείς κυρίως σχετίζονται με προϊόντα ζωϊκής προέλευσης, κρέας, γάλα, κλπ). Σημαντικό ρόλο έπαιζαν οι ισοτιμίες της εποχής⁷⁶.

Τέλος, η συμμετοχή της ελληνικής γεωργίας στην καθαρή προστιθέμενη αξία είναι μεγαλύτερη, αφού η εκβιομηχάνιση της χώρας συνεχίζει να είναι υποτυπώδης. Η Ελλάδα εισέπραξε στην περίοδο 1981-1992 συνολικά 4.254,9 δις δραχμές από το γενικό προϋπολογισμό της Ένωσης και κατέβαλε 992,6 δις δραχμές. Η διαφορά 3.262,3 δις προσδιορίζει το καθαρό όφελος των δημοσιονομικών δοσοληψιών της με την Ε.Ε. Το καθαρό όφελος θα μπορούσε να είναι μεγαλύτερο, αφού υπάρχουν ενδείξεις⁷⁷ ότι δεν εξαντλήθηκε εκ μέρους της χώρας ο δυνατός βαθμός απορρόφησης πόρων στην εξεταζόμενη περίοδο.

«Ως κύριες αιτίες θα μπορούσαν να αναφερθούν ο ατελής διοικητικός μηχανισμός του Ελληνικού Δημοσίου, αλλά και η νωχελικότητα του ιδιωτικού τομέα να καταρτίσει επενδυτικά σχέδια και να τα υποβάλει εμπρόθεσμα προς χρηματοδότηση. Το διαφυγόν

⁷⁶ Βλέπε: Μπαλτάς (1991), Μπουρδάρας (1989), (1992), Μιχαλακάκης- Σταματοπούλου (1993), Κετσετσόγλου (1989)

⁷⁷ Ζαμπάρας (1991), Ιωακειμίδης (1993), Κατσέλη-Σαπουντζόγλου (1992), Σερεμέτης (1989), Μανασσάκης (1991)

πρόσθετο όφελος της χώρας, πέρα από την άμεση θετική επίδραση που θα μπορούσε να είχε, επιφέρει στο εισόδημα και στη δαπάνη της εθνικής οικονομίας και διαφυγόντα έμμεσα οφέλη. Θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για την ανάπλαση των παραγωγικών δομών της ελληνικής γεωργίας και μέσω αυτής στην πρόσθετη αύξηση του εισοδήματος. Η αναποτελεσματική διαχείριση των κοινοτικών πόρων σημειώθηκε στις αρχές της δεκαετίας 1980, όπου δεν υπήρχαν δημοσιονομικοί περιορισμοί στην Ε.Ε.» (Σαπουνάς, 1991).

Πίνακας 2.3.3.3

Η γεωργία στην Ελλάδα και στις Χώρες-Μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Συγκριτικά στοιχεία

Μεταβλητή	Ελλάδα			Χώρες – Μέλη Ευρωπαϊκής Ένωσης		
	1980	1990	1993	1980	1990	1993
1. Γεωργία ως ποσοστό ΑΕΠ	16,3%	16,5%	14,2%	3,6%	3,7%	2,5%
2. Φυτική παραγωγή ως ποσοστό γεωργίας	68,2%	71,1%	69,6%	46,9%	50,0%	48,0%
3. Ζωϊκή παραγωγή ως ποσοστό γεωργίας	31,8%	28,9%	30,4%	53,1%	50,0%	52,0%
4. Απασχόληση στη γεωργία ως ποσοστό συνολικής απασχόλησης	30,3%	25,3%	21,3%	8,0%	6,6%	5,5%
5. Πλήρης απασχόληση και γεωργία ως ποσοστό της απασχόλησης στη γεωργία	90,4%	93,3%	91,6%	84,2%	87,8%	85,4%
6. Μερική απασχόληση στη γεωργία ως ποσοστό της απασχόλησης στη γεωργία	9,6%	6,7%	8,4%	15,8%	12,2%	14,6%
7. Αριθμός εκμεταλλεύσεων ⁷⁸ (σε χιλιάδες)	751,8	703,5	561,3	7.563,4	6.929,6	4.156,5
8. Μέσο μέγεθος εκμετάλλευσης ⁷⁹ (στρέμματα)	45,6	52,9	58,0	153,4	165,4	242,0
9. Χρησιμοποιούμενη γεωργική έκταση (χιλιάδες στρέμ.)	34.293	57.220	-	1.160.164	1.146.013	1.286.870
10. Λιβάδια και μόνιμες βοσκές ως ποσοστό ΧΓ	57,1%	57,1%	31,2%	45,7%	38,7%	38,3%
11. Αροτραίες γαίες ως ποσοστό ΧΓ	31,7%	31,7%	50,4%	47,9%	51,4%	52,0%
12. Μόνιμες καλλιέργειες ως ποσοστό ΧΓ	10,8%	12,2%	18,3%	5,9%	9,2%	9,3%
13. Άλλες χρήσεις ως ποσοστό ΧΓ	0,4%	0,0%	0,1%	0,5%	0,7%	0,4%
14. Ποσοστό ακαθάριστων επενδύσεων στην ακαθ. Αξία γεωργικού προϊόντος	14,9%	9,5% ⁸⁰	8,9%	25,4%	24,1% ⁸¹	12,4%
15. Ποσοστό επενδύσεων γεωργίας στις συνολικές επενδύσεις	7,8%	6,5%	6,0%	4,7%	4,2%	2,3%
16. Γεωργικές εισαγωγές στο σύνολο των εισαγωγών	12,8%	15,5%	15,5%	16,0%	12,1%	11,2%
17. Γεωργικές εξαγωγές στο σύνολο των εξαγωγών	27,7%	27,8%	33,1%	9,0%	8,5%	8,7%
18. Δείκτης ψαλίδας τιμών, 1985=100	95,9 ⁸²	100,2	94,4	102,3 ⁸³	105,7	95,7
19. Καθαρή προστιθέμενη αξία ως ποσοστό της τελικής παραγωγής	79,8%	74,9%	81,7%	59,3%	55,7%	55,4%
20. Ενδιάμεση κατανάλωση ως ποσοστό της τελικής παραγωγής	20,2%	25,1%	27,7%	40,7%	44,3%	49,9%
21. Δείκτης καθαρής προστιθέμενης αξίας ανά μονάδα απασχόλησης του πραγματικού εργατικού δυναμικού, 1985=100	95,7	105,8	119,5	90,9	109,7	103,6

Πηγή: Eurostat, Κατάσταση γεωργίας στην Κοινότητα (διάφορα έτη)

⁷⁸ Εκμεταλλεύσεις με ΧΓΕ μεγαλύτερη των 40 στρεμμάτων. Στοιχεία 1987

⁷⁹ Εκμεταλλεύσεις με ΧΓΕ μεγαλύτερη των 40 στρεμμάτων. Στοιχεία 1987

⁸⁰ Στοιχεία 1989

⁸¹ Στοιχεία 1989

⁸² Στοιχεία 1983

⁸³ Στοιχεία 1983

Οι εισφορές της χώρας στον Κοινοτικό Προϋπολογισμό (ΚΠ) προσδιορίστηκαν από τις δημοσιονομικές ρυθμίσεις της Πράξης Προσχώρησης, ενώ οι αντίστοιχες εισπράξεις από την εκάστοτε φιλοσοφία του ΚΠ, καθώς επίσης και από τον πραγματοποιηθέντα εκ μέρους της βαθμό απορρόφησης πόρων. Λόγω της απουσίας του ΦΠΑ, μέχρι το 1987 η εισφορά πραγματοποιείτο με βάση το ΑΕΠ, κλιμακούμενο ποσοστό του οποίου επανέρρεε.

Λόγω της ισχύος της πενταετούς μεταβατικής περιόδου για την προσαρμογή του εθνικού δασμολογίου στο αντίστοιχο ΚΕΔ της ΕΕ δεν υπήρξε καθεστώς πλήρους εισφοράς στους δασμούς της Ένωσης παρά μόνο απόδοση εσόδων από τους ευθυγραμμισμένους με τους αντίστοιχους της ΕΟΚ δασμούς.

Με βάση τη διάρθρωση του εθνικού τακτικού προϋπολογισμού, όπως εμφανίστηκε στη δεκαετία του 1980 στις εισηγητικές εκθέσεις των εκάστοτε Υπουργών Οικονομικών, για τις πληρωμές της χώρας προς τη Ένωση υπήρξε σχετική κατηγορία ιδίων πόρων, ενώ για τις εισπράξεις και συγκεκριμένα τις εισροές από το ΕΓΤΠΕ-Ε υπήρξε ιδιαίτερος λογαριασμός, ο ΕΛΕΓΕΠ. Σημαντικό μέρος των εισπράξεων από το ΕΓΤΠΕ-Π διακινείτο μέσω προγράμματος δημόσιων επενδύσεων (ΠΔΕ)⁸⁴.

Διαχρονική παρατήρηση των εθνικών εισφορών στη Ε.Ε. μπορεί να αποκαλύψει το ΦΠΑ ή το ΑΕΠ ως κύρια πηγή εισφοράς της χώρας στον ΚΠ. Ακολουθούν οι δασμοί και οι αντισταθμιστικές εισφορές στο εμπόριο των αγροτικών προϊόντων με Τρίτες (εκτός Ε.Ε.) χώρες. Η διαχρονική παρατήρηση των συνολικών εισφορών της χώρας οδηγεί στη διαπίστωση ύπαρξης ενός αυξανόμενου ρυθμού. Ειδικά στην περίοδο 1985-1986 εμφανίζεται αύξηση κατά 127,5%. Αυτό οφείλεται στην υποτίμηση της δραχμής το 1985.

⁸⁴ Για τις διαφορές Ελλάδος Ε.Ε.: Τσούκαλης (1993), Τσιμπούκης (1995)

Κεφάλαιο 3

Η μακροχρόνια κρίση του Αγροτικού Τομέα: Εκτιμήσεις οικονομικών αποτελεσμάτων

3.1 Γενικά – Μεθοδολογία

Προσπάθεια για λογιστική αποτύπωση του αγροτικού τομέα είχε πραγματοποιηθεί από τον Ευελπίδη (1953) και συνοπτικότερα από τον Φερεντίνο (1954). Η προσέγγισή τους αφορούσε τους ισολογισμούς σε επίπεδο χώρας ενός μόνο έτους (κάλυπτε το 1952). Ωστόσο, ο Ευελπίδης επιδίωξε να εκτιμήσει και τα αποτελέσματα χρήσεως για το έτος 1955 (πάντα σε επίπεδο χώρας).

Συγκεκριμένα αποφαίνεται:

«Η ετήσια δαπάνη εις την παραγωγικήν διαδικασίαν της γεωργικής μας οικονομίας δύναται ν' αναλυθῇ ως εξής, διά το γεωργικόν έτος 1955.

Σε εκατ. δραχμές

<i>Αναλώσιμα υλικά και καύσιμα</i>	<i>4.477</i>	<i>16,8%</i>
<i>Αξία εργασίας</i>	<i>12.904</i>	<i>48,6%</i>
<i>Συντήρησις και απόσβεσις μηχανών και κτιρίων</i>	<i>549</i>	<i>2,1%</i>
<i>Τόκος καλλιεργητικού κεφαλαίου</i>	<i>1.469</i>	<i>5,5%</i>
<i>Τόκος εγγείου κεφαλαίου</i>	<i>6.150</i>	<i>23,1%</i>
<i>Δικαιώματα τρίτων, πλην ενοικίου γης</i>	<i>295</i>	<i>1,1%</i>
<i>Γενικά έξοδα και φόροι</i>	<i>730</i>	<i>2,7%</i>

Ήτοι το σύνολον των δαπανών, μαζί με την εξυπηρέτησιν του επενδυμένου εις την γεωργικήν οικονομίαν κεφαλαίου, ανήλθε το 1955 εις 26.574 εκατ.δραχμών, έναντι προσόδου 24.145 εκατ. Παρουσιάζεται λοιπόν έλλειμμα 2.429 εκατ. δραχμών, από το οποίον αφαιρούντες την αύξησιν της αξίας του ζωικού κεφαλαίου εκ 220 εκατ. δραχμών έχομεν παθητικόν εις το σύνολον των αγροτικών εκμεταλλεύσεων της Ελλάδος εκ 2.209 εκατ. δραχμών.

Το έλλειμμα τούτο καλύπτεται:

- *Διά της μη αμοιβής της εργασίας του αυτοκαλλιεργητού γεωργού και της οικογένειας του εις το ακέραιον του τρέχοντος ημερομισθίου των αγροτικών εργατών*
- *Δια της μη επαρκούς εξυπηρέτησεως του επενδυθέντος και διατεθέντος εις την αγροτικήν επιχείρησιν παντοειδούς κεφαλαίου*

Προπολεμικώς (1936) η πάσης φύσεως γεωργική παραγωγή της Ελλάδος όχι μόνον εκπλήρωνε την αμοιβήν των εργαζομένων εις αυτήν και εξυπηρετεί κανονικώς τα χρησιμοποιηθέντα εις αυτήν κεφάλαια, αλλ' άφηνε και μικρόν περίσσευμα ως κέρδος του επιχειρηματίου. Υπελογίσαμεν ότι το 1952 το σύνολον των γεωργικών εκμεταλλεύσεων της χώρας αφήκε ζημίαν 5,16%, η οποία εξειλήφθη με την εξαιρετικήν εσοδείαν του 1953 διά να επανέλθη και πάλιν η στο αυτό περίπου ποσοστόν το 1954. Το 1955 το έλλειμμα των γεωργικών εκμεταλλεύσεων έφτασε εις 9,1% και, κατά τους υπολογισμούς μας επί τη βάσει προσωρινών στοιχείων, παραμένει εις το αυτό περίπου επίπεδο και το 1956. Υπάρχει επομένως μεταπολεμικώς χρονία κρίσις εις την γεωργίαν μας.» (Ευελπίδης, 1957, σελ. 200-201)

Οι διαφορές των εκτιμήσεων της διατριβής που παρατίθενται από εκείνες του Ευελπίδη οφείλονται στο ότι εκείνος δέχεται ότι το αγροτικό εργατικό δυναμικό αποτελείτο από 2,6 εκατομ. άτομα, ενώ στη παρούσα εργασία (πίνακας 2.2.3) το σύνολο των αγροτών δεν υπερέβη το 1955 τα 1,9 εκατομμύρια.

Πάντως οι τάσεις και στις δυο προσεγγίσεις (αυτής που παρουσιάζεται στη διατριβή και εκείνης του Ευελπίδη δεν αποκλίνουν).

Προσπάθειες εκτίμησης ισολογισμών και αποτελεσμάτων χρήσης έγιναν επίσης από πολλές γεωτεχνικές υπηρεσίες της ΑΤΕ, όμως η προσέγγισή τους επικεντρωνόταν στη μικρή, στη μεσαία ή στην τυπική εκμετάλλευση⁸⁵. Οι υπολογισμοί εστιάσθηκαν στη γεωργία και στην κτηνοτροφία. Προπολεμικά το Ανώτατο Οικονομικό Συμβούλιο (ΑΟΣ) είχε για τα έτη 1938-1939 προσεγγίσει το αλιευτικό εισόδημα, χωρίς όμως συνέχεια.

Εκτεταμένες έρευνες είχαν διεξαχθεί από τους υπαλλήλους της ΑΤΕ (και δευτερευόντως του Υπουργείου Γεωργίας) στα πλαίσια της δανειοδότησης τών

⁸⁵ Για την λογιστική αποτύπωση βλέπε: Αθανασάτος (1976), Χρυσοκέρης (1966), Τσιμάρας (1936), (1946). Επίσης: Case (1957), Effesin (1949), FAO (1974), James (1968), Hopkins (1972), Hopkins-Heady (1967), Laur (1947), Orwin (1924), Sturrock (1971), Wyllie (1953)

αγροτικών εκμεταλλεύσεων. Το σύνολο, ωστόσο, αυτών παρέμεινε αδημοσίευτο και χρησιμοποιείτο ως οδηγός για τη χρηματοδότηση του τομέα⁸⁶.

Συνεπώς, δεν υφίσταται στην ελληνική βιβλιογραφία κάποια συστηματική μελέτη για τα αποτελέσματα χρήσεως του αγροτικού τομέα τόσο ως σύνολο, όσο και κατά περιφέρεια.

Η συλλογή και αξιολόγηση των δεδομένων από την ΑΤΕ και το Υπουργείο Γεωργίας⁸⁷ διήρκεσε πλέον των δύο ετών και τα παρουσιαζόμενα ευρήματα στα επόμενα έχουν εκτιμηθεί κάτω από ορισμένες υποθέσεις.

Πρώτον: Το Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα ελήφθη από διάφορες πηγές (Ελληνική Στατιστική Αρχή, Υπουργείο Γεωργίας και ΑΤΕ). Προτιμήθηκαν τα δεδομένα της Στατιστικής Υπηρεσίας. Τα στοιχεία για ορισμένα χρόνια αφορούσαν στο επίπεδο της χώρας (κυρίως προ του 1974). Στον επιμερισμό τους σε επίπεδο περιφέρειας χρησιμοποιήθηκαν σύνθετοι δείκτες, όπως όγκος παραγωγής, καλλιεργούμενες εκτάσεις και εκτιμήσεις των γεωτεχνικών υπηρεσιών της ΑΤΕ⁸⁸.

Δεύτερον: Για τις αποσβέσεις ελήφθη υπ' όψιν το είδος του παγίου κεφαλαίου (από δημόσιες ή ιδιωτικές επενδύσεις) και εκτιμήθηκαν σταθμικοί συντελεστές. Οι συντελεστές δεν ήταν οι ίδιοι για όλα τα χρόνια. Το δημόσιο πάγιο κεφάλαιο αποσβενόταν συνήθως με 2,5-6%, ενώ το ιδιωτικό με 3-10%. Δεν απομειώθηκε η αξία της γης. Για το φυτικό και ζωικό κεφάλαιο χρησιμοποιήθηκαν απευθείας τα μετά την απόσβεση δεδομένα, όπως είχαν υπολογισθεί από την ΑΤΕ.

Τρίτον: Η ετήσια συνολική απασχόληση προσδιορίστηκε με δυο διαφορετικές υποθέσεις. Στην πρώτη οι ετήσιες ημέρες εργασίας στον αγροτικό χώρο θεωρήθηκαν ότι ήταν 250, ενώ στη δεύτερη οι ημέρες προσδιορίστηκαν σε 200. Δύο εναλλακτικές υποθέσεις διατυπώθηκαν για τον υπολογισμό του μεγέθους του πληθυσμού. Στην μία περίπτωση υπολογίσθηκε επί τη βάση των δεδομένων της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής, ενώ στη δεύτερη έγιναν εκτιμήσεις στο εργατικό δυναμικό. Οι αποκλίσεις που

⁸⁶ Απ' όλη αυτή την εργώδη προσπάθεια, κυρίως ως προς το κόστος των αγροτικών προϊόντων, οι πιο αξιοσημείωτες που είδαν το φως της δημοσιότητας σε περιορισμένη κλίμακα η πρώτη, σε κάπως ευρύτερη η δεύτερη ήταν: το Κόστος Αγροτικών Προϊόντων, ΑΤΕ (1968) και η μελέτη των Ζίωγα, Ντελή, Σχορτσανίτη (1992)

⁸⁷ Στοιχεία αντλήθηκαν από: Υπουργείο Γεωργίας (ετήσιες εκθέσεις), Υπουργείο Γεωργίας (1988), Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας (1948-87), Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας (1983)

⁸⁸ Ο Πίνακας VI του Παραρτήματος δείχνει ποιες ήταν οι παραδοχές που έκανε η ΑΤΕ πρόσφατα (2008) επί του κοστολογίου και πως εκτιμούσε το εισόδημα ανά στρέμμα προ επιδοτήσεων. Ανάλογες εκτιμήσεις διετύπωνε το υπουργείο Γεωργίας. Για την περίοδο 1960-80 βλέπε: ΑΤΕ (1968) Κόστος Αγροτικών Προϊόντων

προέκυψαν από τις δύο προσεγγίσεις υπήρξαν σημαντικές. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι διαφορές είναι ουσιώδεις κατά την περίοδο 1950 και 1960. Όπως έχει κατ' επανάληψη αναλυθεί – Ευελπίδης (1957), Σακέλλης, (1987) κλπ – η απογραφή του αγροτικού πληθυσμού το 1950 ήταν τουλάχιστον κατά 25% υποεκτιμημένη, διότι δεν είχαν υπολογισθεί και τα συμβοηθούντα μέλη.

Ακολούθως εκτιμήθηκε ο πληθυσμός κατά περιφέρεια.

Τέταρτον: Το κόστος εργασίας, που ήταν και το πιο κρίσιμο μέγεθος, προέκυψε από το γινόμενο των ημερών εργασίας επί του αριθμού των απασχολούμενων επί το αγροτικό ημερομίσθιο.

Πρέπει να σημειωθούν τα ακόλουθα. Τα ημερομίσθια απέκλιναν από περιοχή σε περιοχή και από εποχή σε εποχή (Πεπελάσης – Παναγιωτόπουλος, 1963). Όπου υπήρχαν πληροφορίες, οι οποίες για τόσο παλιά χρόνια ήταν πενιχρές, χρησιμοποιήθηκαν διαφορετικά ημερομίσθια ανά περιφέρεια. Όπου δεν υπήρχαν χρησιμοποιήθηκε ο μέσος όρος, όπως καταγράφηκε από τα ετήσια δελτία που διατηρούσε η ΑΤΕ (η Διεύθυνση Μελετών και Προγραμματισμού).

Πέμπτον: Ωστόσο, το πλέον σημαντικό, το οποίο μπορεί να προκαλέσει ίσως κάποιες αμφισβητήσεις, ήταν η παραδοχή ότι όλοι οι εργαζόμενοι στον αγροτικό χώρο πληρώνονταν με το ίδιο ημερομίσθιο. Υποτέθηκε, δηλαδή, ότι αν όλοι οι απασχολούμενοι αμείβονταν με το ημερομίσθιο του αγρεργάτη θα εισέπρατταν ένα εισόδημα. Αυτό αποτέλεσε την αμοιβή της εργασίας. Η μέση αμοιβή, κάτω από αυτή την οπτική γωνία, αποτελεί το κόστος ευκαιρίας. Λαμβάνοντας υπ' όψιν τον αριθμό των αγροτών (πλεονάζουσα εργατική δύναμη) μπορεί να υποστηριχθεί ότι η υπόθεση αυτή σε γενικές γραμμές είναι ορθή. Υπενθυμίζεται ότι αναφερόμαστε σε σύνολο εκμεταλλεύσεων μιας περιφέρειας και όχι σε μεμονωμένους καλλιεργητές. Στα επόμενα, παρουσιάζεται η προσέγγιση, κατά την οποία όλοι οι αγρότες εργάστηκαν 250 ημέρες τον χρόνο και αμείφθηκαν με το σταθμικό μέσο ημερομίσθιο του αγρεργάτη.

Έκτον: Οι τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου ελήφθησαν, σε γενικές γραμμές, από την ΑΤΕ και εν συνεχεία έτυχαν επεξεργασίας (επιμερισμό κλπ) κατά περιφέρεια ανάλογα με το ύψος των δανείων.

Έτσι, προέκυψε το οικονομικό αποτέλεσμα, το οποίο ήταν άλλοτε θετικό (κέρδος) και άλλοτε αρνητικό (ζημίες). Συνεπώς, η προσέγγιση αφορά όλη την περιφέρεια μαζί. Αυτό δεν σημαίνει ότι όλοι οι αγρότες της περιφέρειας είχαν κέρδη ή ζημίες

ταυτόχρονα. Ορισμένες εκμεταλλεύσεις⁸⁹, με προϊόντα υψηλής ζήτησης (κυρίως πρώιμα) ή λόγω μεγέθους, παρουσίαζαν θετικά αποτελέσματα, ενώ άλλες αρνητικά. Στους Πίνακες που ακολουθούν αποτυπώνεται ο μέσος όρος.

3.2. Τα αποτελέσματα χρήσεως κατά περιφέρεια 1950-2000

Στα επόμενα παρατίθενται οι πίνακες αποτελεσμάτων χρήσεως, σε δολάρια ΗΠΑ, ανά δεκαετία για κάθε περιφέρεια ξεχωριστά και συγκεντρωτικά για το σύνολο της χώρας.

Η απεικόνιση αυτή – εκτίμηση των αποτελεσμάτων χρήσεως σε δολάρια – εμφανίζει για ορισμένες κατηγορίες κεφαλαίου (όπως γη, μηχανήματα), λόγω του τρόπου υπολογισμού του, παραμόρφωση της εικόνας. Κατ' αρχάς, είναι προφανές ότι η μετατροπή των τρεχουσών τιμών σε ξένο νόμισμα δεν αποτελεί τον καλύτερο αποπληθωριστή. Επιπλέον, το δολάριο ειδικά μετά την κατάρρευση το 1971 της συνθήκης του Μπρέττον-Γουντς (1944), έπαψε να διαθέτει την παλαιότερη σταθερότητά του.

Από την άλλη πλευρά όμως, η χρήση σταθερών τιμών, όταν το έτος βάσης είναι πολλά χρόνια πριν την πρόσφατη περίοδο, δεν διευκολύνει την κατανόηση των μεγεθών. Επί μακράν σειρά ετών παρουσιάζονταν οι εξελίξεις των οικονομικών μεγεθών από τη Στατιστική Υπηρεσία σε σταθερές τιμές 1970 (τουλάχιστον μέχρι το 1995). Ακολούθως, σαν έτος βάσης χρησιμοποιήθηκε το 1988, οπότε έγινε αναμόρφωση των Εθνικών Λογαριασμών. Όμως η χρήση του νέου συστήματος ESA 95, κατ' ουσίαν ακύρωσε και αυτήν την προσπάθεια. Τέλος, η είσοδος της χώρας στη ζώνη του Ευρώ από τον Φεβρουάριο του 2002 περιέπλεξε τα πράγματα.

Για τους λόγους αυτούς, όπως και για δυνατότητα διεθνών συγκρίσεων, εκτιμήθηκαν οι πίνακες αποτελεσμάτων χρήσεως σε δολάρια ΗΠΑ, ενώ στο παράρτημα παρατίθενται σε εκατομμύρια δραχμές, σε τρέχουσες τιμές.

⁸⁹ Για την εκτίμηση λογιστικών καταστάσεων σε επίπεδο εκμετάλλευσης βλέπε: Μολφέτας (1937), Μιχαλόπουλος (1984), Παπαγεωργίου (1947), ΠΑΣΕΓΕΣ (1983), Τσουκαλάς (1999)

3.2.1 Δεκαετία 1950

Ο Πίνακας 3.2.1.1 αποτυπώνει τα αποτελέσματα χρήσεως για την περιφέρεια Αττικής, όπου οι ζημιές ήταν αξιόλογες (-5,93 εκατ. δολάρια).

Πίνακας 3.2.1.1
Αποτελέσματα Χρήσεως 1950 - Αττικής

Αποτελέσματα Χρήσεως 1950 - Αττικής	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	13,21	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-0,50	-3,8%
Αμοιβή εργασίας	-18,36	-139,0%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-0,28	-2,1%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-5,93	-44,9%

Ο Πίνακας 3.2.1.2 παρουσιάζει τα ευρήματα για την περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας, με το αποτέλεσμα σε αντίθεση με την Αττική να είναι θετικό (32,04 εκατ. δολάρια).

Πίνακας 3.2.1.2
Αποτελέσματα Χρήσεως 1950 - Στερεάς Ελλάδος

Αποτελέσματα Χρήσεως 1950 - Στερεάς Ελλάδος	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	75,49	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-0,84	-1,1%
Αμοιβή εργασίας	-41,55	-55,0%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-1,07	-1,4%
Οικονομικό αποτέλεσμα	32,04	42,4%

Στον Πίνακα 3.2.1.3 διαμορφώνονται τα αποτελέσματα χρήσεως της περιφέρειας Πελοποννήσου, στην οποία φαίνεται ότι δημιουργήθηκαν χαμηλά κέρδη (2,7 εκατ. δολάρια).

Πίνακας 3.2.1.3

Αποτελέσματα Χρήσεως 1950 - Πελοποννήσου

Αποτελέσματα Χρήσεως 1950 - Πελοποννήσου	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	67,33	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-0,62	-0,9%
Αμοιβή εργασίας	-63,08	-93,7%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-0,94	-1,4%
Οικονομικό αποτέλεσμα	2,70	4,0%

Ο Πίνακας 3.2.1.4 εμφανίζει τα αποτελέσματα χρήσεως για τη Δυτική Ελλάδα· φαίνεται ότι στην περιφέρεια αυτή σημειώθηκαν κέρδη (16,79 εκατ. δολάρια).

Πίνακας 3.2.1.4

Αποτελέσματα Χρήσεως 1950 - Δυτ. Ελλάδα

Αποτελέσματα Χρήσεως 1950 - Δυτ. Ελλάδα	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	69,35	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-0,40	-0,6%
Αμοιβή εργασίας	-51,27	-73,9%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-0,89	-1,3%
Οικονομικό αποτέλεσμα	16,79	24,2%

Στον Πίνακα 3.2.1.5 καταγράφεται η κατάσταση στην περιφέρεια Ιονίων Νήσων, στην οποία το οικονομικό αποτέλεσμα είναι περισσότερο αρνητικό ακόμη και από εκείνο της περιφέρειας Αττικής (-7,76 εκατ. δολάρια έναντι -5,93).

Πίνακας 3.2.1.5

Αποτελέσματα Χρήσεως 1950 - Ιονίων Νήσων

Αποτελέσματα Χρήσεως 1950 - Ιονίων Νήσων	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	9,94	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-0,21	-2,1%
Αμοιβή εργασίας	-16,93	-170,3%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-0,56	-5,6%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-7,76	-78,1%

Στον Πίνακα 3.2.1.6 εκτιμάται η οικονομική κατάσταση στην περιφέρεια Ηπείρου· σημειώθηκε ελαφρώς αρνητικό οικονομικό αποτέλεσμα (-2,86 εκατ. δολάρια).

Πίνακας 3.2.1.6

Αποτελέσματα Χρήσεως 1950 - Ηπείρου

Αποτελέσματα Χρήσεως 1950 - Ηπείρου	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	22,26	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-0,58	-2,6%
Αμοιβή εργασίας	-23,88	-107,3%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-0,66	-3,0%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-2,86	-12,8%

Στον Πίνακα 3.2.1.7 αναδύεται η εικόνα της περιφέρειας Θεσσαλίας, με κερδοφόρο οικονομικό αποτέλεσμα (8,23 εκατ. δολάρια).

Πίνακας 3.2.1.7

Αποτελέσματα Χρήσεως 1950 - Θεσσαλίας

Αποτελέσματα Χρήσεως 1950 - Θεσσαλίας	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	59,14	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-1,04	-1,8%
Αμοιβή εργασίας	-49,04	-82,9%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-0,82	-1,4%
Οικονομικό αποτέλεσμα	8,23	13,9%

Ο Πίνακας 3.2.1.8 αποτυπώνει τις εξελίξεις στην περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας, με κέρδη λίγο χαμηλότερα από εκείνα της Στερεάς Ελλάδας (26,85 εκατ. δολάρια έναντι 32,04).

Πίνακας 3.2.1.8

Αποτελέσματα Χρήσεως 1950 - Δυτ. Μακεδονίας

Αποτελέσματα Χρήσεως 1950 - Δυτ. Μακεδονίας	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	54,36	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-0,30	-0,6%
Αμοιβή εργασίας	-26,65	-49,0%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-0,56	-1,0%
Οικονομικό αποτέλεσμα	26,85	49,4%

Από τον Πίνακα 3.2.1.9 παρουσιάζονται τα ευρήματα που αφορούν στη περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας. Το αποτέλεσμα ήταν περισσότερο αρνητικό ακόμα και από της περιφέρειας Ιονίων Νήσων (-13,92 εκατ. δολάρια έναντι -7,76).

Πίνακας 3.2.1.9

Αποτελέσματα Χρήσεως 1950 - Κεντρ. Μακεδονίας

Αποτελέσματα Χρήσεως 1950 - Κεντρ. Μακεδονίας	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	81,53	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-6,61	-8,1%
Αμοιβή εργασίας	-87,75	-107,6%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-1,09	-1,3%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-13,92	-17,1%

Στην περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης -Πίνακας 3.2.1.10- το οικονομικό αποτέλεσμα υπήρξε αρνητικό και κυμάνθηκε, περίπου στα ίδια επίπεδα με αυτά της περιφέρειας Ιονίων Νήσων (-7,31 εκατ. δολάρια έναντι -7,76).

Πίνακας 3.2.1.10**Αποτελέσματα Χρήσεως 1950 - Ανατ. Μακεδονίας και Θράκης**

Αποτελέσματα Χρήσεως 1950 - Ανατ. Μακεδονίας	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	56,14	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-1,41	-2,5%
Αμοιβή εργασίας	-61,43	-109,4%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-0,61	-1,1%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-7,31	-13,0%

Μικρά κέρδη εμφανίσθηκαν στις εκμεταλλεύσεις του Νοτίου Αιγαίου -Πίνακας 3.2.1.11- τα οποία κινήθηκαν λίγο χαμηλότερα από εκείνα της Πελοποννήσου (1,81 εκατ. δολάρια έναντι 2,7).

Πίνακας 3.2.1.11**Αποτελέσματα Χρήσεως 1950 - Νοτ. Αιγαίου**

Αποτελέσματα Χρήσεως 1950 - Νοτ. Αιγαίου	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	14,86	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-0,22	-1,5%
Αμοιβή εργασίας	-12,48	-84,0%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-0,35	-2,3%
Οικονομικό αποτέλεσμα	1,81	12,2%

Στο Βόρειο Αιγαίο -Πίνακας 3.2.1.12- το αποτέλεσμα είναι θετικό, διαμετρικά αντίθετο με αυτό της περιφέρειας Αττικής (5,42 εκατ. δολάρια έναντι -5,93).

Πίνακας 3.2.1.12
Αποτελέσματα Χρήσεως 1950 - Βορ. Αιγαίου

Αποτελέσματα Χρήσεως 1950 - Βορ. Αιγαίου	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	23,81	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-0,25	-1,1%
Αμοιβή εργασίας	-17,74	-74,5%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-0,39	-1,6%
Οικονομικό αποτέλεσμα	5,42	22,8%

Ο Πίνακας 3.2.1.13 δείχνει ότι οι αγρότες στην περιφέρεια Κρήτης είχαν κέρδη λίγο χαμηλότερα από εκείνα των αγροτών της περιφέρειας Βορείου Αιγαίου (4,48 εκατ. δολάρια έναντι 5,42).

Πίνακας 3.2.1.13
Αποτελέσματα Χρήσεως 1950 - Κρήτης

Αποτελέσματα Χρήσεως 1950 - Κρήτης	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	38,04	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-0,68	-1,8%
Αμοιβή εργασίας	-32,32	-85,0%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-0,56	-1,5%
Οικονομικό αποτέλεσμα	4,48	11,8%

Στον Πίνακα 3.2.1.14 διαμορφώνονται τα αποτελέσματα χρήσεως για το σύνολο της χώρας· συνάγεται ότι το οικονομικό αποτέλεσμα υπήρξε θετικό 60,54 εκατ. δολάρια.

Πίνακας 3.2.1.14
Αποτελέσματα Χρήσεως 1950 - Σύνολο Ελλάδος

Αποτελέσματα Χρήσεως 1950 - Σύνολο Ελλάδος	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	585,47	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-13,67	-2,3%
Αμοιβή εργασίας	-502,48	-85,8%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-8,77	-1,5%
Οικονομικό αποτέλεσμα	60,54	10,3%

Από τα ανωτέρω τεκμαίρεται ότι σε επίπεδο χώρας, το σύνολο των γεωργικών εκμεταλλεύσεων εμφάνισε κέρδη κατά το έτος αυτό. Ωστόσο, ανά περιοχή ανακύπτουν αποκλίσεις. Στην Αττική, στις Ιονίες Νήσους, στην Ήπειρο, στην Κεντρική Μακεδονία, στην Ανατολική Μακεδονία-Θράκη οι αγροτικές εκμεταλλεύσεις εν συνόλω εμφάνισαν ζημιές. Με εξαίρεση την Αττική και την Κεντρική Μακεδονία οι περιφέρειες αυτές θα παραμένουν μέχρι σήμερα οι πλέον φτωχές περιφέρειες της χώρας. Τα αίτια είναι σύνθετα:

Στην Ανατολική Μακεδονία-Θράκη το είδος των καλλιεργειών και η προβληματικότητα της περιοχής, λόγω εθνότητας (Μουσουλμάνοι, Πομάκοι κλπ), θα εγκλωβίσουν τα εισοδήματα σε χαμηλά επίπεδα.

Στην Ήπειρο, λόγω του εδάφους, το πλείστον των απασχολούμενων ήσαν κτηνοτρόφοι και κατά συνέπεια ο παραδοσιακός τρόπος εκτροφής των ζώων δεν επέτρεπε υψηλά εισοδήματα. Οι κάτοικοι των Ιόνιων Νήσων με τις παραδοσιακές καλλιέργειες της σταφίδας – εκμεταλλεύσεις εντάσεως εργασίας – και των ελαιών πατροπαράδοτης τεχνικής (πολλές ανάγονται στη Ενετοκρατία του 17^{ου}, 18^{ου} αιώνα) δεν μπορούσαν να δημιουργούν κέρδη.

Στην Κεντρική Μακεδονία η στροφή στις δενδρώδεις καλλιέργειες θα βελτιώσει βραχυπρόθεσμα την κατάσταση, ενώ στην Αττική η ταχεία συγκέντρωση πληθυσμού και συνεπώς η διόγκωση της αγοράς αύξησε τις πωλήσεις και την ακαθάριστη αξία παραγωγής με συνέπεια την εμφάνιση κερδών.

3.2.2 Δεκαετία 1960

Ο Πίνακας 3.2.2.1 παρουσιάζει τα αποτελέσματα χρήσεως της περιφέρειας Αττικής, στην οποία το οικονομικό αποτέλεσμα υπήρξε θετικό. Βελτιώθηκε από την προηγούμενη δεκαετία κατά 11,48 εκατ. δολάρια (από -5,93 σε 5,55).

Πίνακας 3.2.2.1
Αποτελέσματα Χρήσεως 1960 - Αττικής

Αποτελέσματα Χρήσεως 1960 - Αττικής	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	24,60	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-0,75	-3,1%
Αμοιβή εργασίας	-17,74	-72,1%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-0,56	-2,3%
Οικονομικό αποτέλεσμα	5,55	22,6%

Στον Πίνακα 3.2.2.2 αποτυπώνονται τα ευρήματα που σχετίζονται με την Στερεά Ελλάδα. Τα κέρδη σε σχέση με την προηγούμενη δεκαετία συρρικνώθηκαν δραματικά κατά 29,12 εκατ. δολάρια (από 32,04 σε 2,92).

Πίνακας 3.2.2.2
Αποτελέσματα Χρήσεως 1960 - Στερεάς Ελλάδας

Αποτελέσματα Χρήσεως 1960 - Στερεάς Ελλάδας	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	80,66	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-3,06	-3,8%
Αμοιβή εργασίας	-72,79	-90,2%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-1,90	-2,4%
Οικονομικό αποτέλεσμα	2,92	3,6%

Στην Πελοπόννησο -Πίνακας 3.2.2.3- το οικονομικό αποτέλεσμα διέγραψε καθοδική πορεία σε σχέση με την προηγούμενη δεκαετία κατά 19,8 εκατ. δολάρια (από 2,7 σε -17,00).

Πίνακας 3.2.2.3
Αποτελέσματα Χρήσεως 1960 – Πελοποννήσου

Αποτελέσματα Χρήσεως 1960 - Πελοποννήσου	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	82,38	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-1,71	-2,1%
Αμοιβή εργασίας	-95,83	-116,3%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-1,83	-2,2%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-17,00	-20,6%

Αντίστοιχα ζημιές εμφανίζονται στη Δυτική Ελλάδα -Πίνακας 3.2.2.4-. Το οικονομικό αποτέλεσμα ελαττώθηκε δραματικά σε σχέση με την προηγούμενη δεκαετία κατά 19,99 εκατ. δολάρια (από 16,79 σε -3,20).

Πίνακας 3.2.2.4
Αποτελέσματα Χρήσεως 1960 - Δυτ. Ελλάδος

Αποτελέσματα Χρήσεως 1960 - Δυτ. Ελλάδος	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	76,67	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-3,46	-4,5%
Αμοιβή εργασίας	-74,97	-97,8%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-1,44	-1,9%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-3,20	-4,2%

Στις Ιονίους Νήσους -Πίνακας 3.2.2.5- οι ζημιές σχεδόν διπλασιάστηκαν σε σχέση με την προηγούμενη δεκαετία (από -7,76 σε -14,10).

Πίνακας 3.2.2.5
Αποτελέσματα Χρήσεως 1960 - Ιονίων Νήσων

Αποτελέσματα Χρήσεως 1960 - Ιονίων Νήσων	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	15,21	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-0,46	-3,1%
Αμοιβή εργασίας	-27,67	-182,0%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-1,17	-7,7%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-14,10	-92,7%

Συνεχίσθηκαν, για τους λόγους που αναφέρθηκαν, οι ζημιές στην Ήπειρο, *Πίνακας 3.2.2.6*, αφού το οικονομικό αποτέλεσμα μειώθηκε ακόμη περισσότερο σε σχέση με την προηγούμενη δεκαετία κατά 18,73 εκατ. δολάρια (από -2,86 σε -21,59).

Πίνακας 3.2.2.6
Αποτελέσματα Χρήσεως 1960 - Ηπείρου

Αποτελέσματα Χρήσεως 1960 - Ηπείρου	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	25,91	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-0,91	-3,5%
Αμοιβή εργασίας	-45,32	-174,9%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-1,27	-4,9%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-21,59	-83,3%

Κάμφθηκε κατά 21,18 εκατ. δολάρια, σε σχέση με την προηγούμενη δεκαετία, το οικονομικό αποτέλεσμα παρουσιάζοντας αρνητικό πρόσημο (από 8,23 σε -12,95) στην περιφέρεια Θεσσαλίας -*Πίνακας 3.2.2.7*.

Πίνακας 3.2.2.7
Αποτελέσματα Χρήσεως 1960 - Θεσσαλίας

Αποτελέσματα Χρήσεως 1960 - Θεσσαλίας	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	76,38	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-2,61	-3,4%
Αμοιβή εργασίας	-84,99	-111,3%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-1,73	-2,3%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-12,95	-16,9%

Στον *Πίνακα 3.2.2.8* καταγράφονται τα αποτελέσματα χρήσεως της περιφέρειας Δυτικής Μακεδονίας, στην οποία το οικονομικό αποτέλεσμα μεταξύ 1950 και 1960 ελαττώθηκε σημαντικά κατά 23,19 εκατ. δολάρια (από 26,85 σε 3,66).

Πίνακας 3.2.2.8
Αποτελέσματα Χρήσεως 1960 - Δυτ. Μακεδονίας

Αποτελέσματα Χρήσεως 1960 - Δυτ. Μακεδονίας	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	47,81	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-0,04	-0,1%
Αμοιβή εργασίας	-42,97	-89,9%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-1,14	-2,4%
Οικονομικό αποτέλεσμα	3,66	7,7%

Στην Κεντρική Μακεδονία -Πίνακας 3.2.2.9- συνεχίσθηκαν οι ζημιές, οι οποίες όμως αυξήθηκαν σε σχέση με την προηγούμενη δεκαετία κατά 34,61 εκατ. δολάρια (από -13,92 σε -48,53).

Πίνακας 3.2.2.9
Αποτελέσματα Χρήσεως 1960 - Κεντρ. Μακεδονίας

Αποτελέσματα Χρήσεως 1960 - Κεντρ. Μακεδονίας	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	123,23	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-9,11	-7,4%
Αμοιβή εργασίας	-160,69	-130,4%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-1,95	-1,6%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-48,53	-39,4%

Στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη -Πίνακας 3.2.2.10- η κατάσταση επιδεινώθηκε, αφού οι ζημιές διογκώθηκαν σε σχέση με την προηγούμενη δεκαετία κατά 33,09 εκατ. δολάρια (από -7,31 σε -40,40).

Πίνακας 3.2.2.10

Αποτελέσματα Χρήσεως 1960 - Ανατ. Μακεδονίας και Θράκη

Αποτελέσματα Χρήσεως 1960 - Ανατ. Μακεδονίας	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	64,13	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-1,99	-3,1%
Αμοιβή εργασίας	-101,27	-157,9%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-1,27	-2,0%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-40,40	-63,0%

Οριακές ζημιές παρουσιάσθηκαν στο Νότιο Αιγαίο -Πίνακας 3.2.2.11. Το οικονομικό αποτέλεσμα χειροτέρεψε κατά 2,69 εκατ. δολάρια σε σχέση με την προηγούμενη δεκαετία (από 1,81 σε -0,88).

Πίνακας 3.2.2.11

Αποτελέσματα Χρήσεως 1960 - Νοτ. Αιγαίου

Αποτελέσματα Χρήσεως 1960 - Νοτ. Αιγαίου	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	16,50	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-0,38	-2,3%
Αμοιβή εργασίας	-16,24	-98,4%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-0,76	-4,6%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-0,88	-5,3%

Αντίστοιχες περίπου εξελίξεις κατεγράφησαν στο Βόρειο Αιγαίο, αφού το οικονομικό αποτέλεσμα συρρικνώθηκε κατά 8,88 εκατ. δολάρια σε σχέση με το 1950, δείχνοντας αρνητική τιμή (από 5,42 σε -3,46) -Πίνακας 3.2.2.12.

Πίνακας 3.2.2.12

Αποτελέσματα Χρήσεως 1960 - Βορ. Αιγαίου

Αποτελέσματα Χρήσεως 1960 - Βορ. Αιγαίου	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	24,76	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-0,41	-1,6%
Αμοιβή εργασίας	-26,99	-109,0%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-0,83	-3,4%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-3,46	-14,0%

Σοβαρότερη πτώση σημειώθηκε στην Κρήτη -Πίνακας 3.2.2.13. Το οικονομικό αποτέλεσμα κάμφθηκε κατά 28,51 εκατ. δολάρια σε σχέση με την προηγούμενη δεκαετία δείχνοντας αρνητική τιμή (από 4,48 σε -24,03).

Πίνακας 3.2.2.13

Αποτελέσματα Χρήσεως 1960 - Κρήτης

Αποτελέσματα Χρήσεως 1960 - Κρήτης	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	48,23	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-1,59	-3,3%
Αμοιβή εργασίας	-69,57	-144,2%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-1,10	-2,3%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-24,03	-49,8%

Στον Πίνακα 3.2.2.14 διαμορφώνονται τα αποτελέσματα χρήσεως για το σύνολο της χώρας. Το οικονομικό αποτέλεσμα, μετά την γενική τάση της καθόδου των κερδών ή της ανόδου των ζημιών της κάθε περιφέρειας, μειώθηκε σημαντικά κατά 234,57 εκατ. δολάρια (από 60,54 σε -174,02).

Πίνακας 3.2.2.14
Αποτελέσματα Χρήσεως 1960 - Σύνολο Ελλάδος

Αποτελέσματα Χρήσεως 1960 - Σύνολο Ελλάδος	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	706,47	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-26,48	-3,7%
Αμοιβή εργασίας	-837,05	-118,5%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-16,96	-2,4%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-174,02	-24,6%

Οι εξελίξεις αυτές αποτυπώνουν αυτά που αναλύθηκαν στο προηγούμενο Κεφάλαιο. Η διπλή αναπτυξιακή σύνθλιψη του αγροτικού τομέα, που εφαρμόσθηκε συστηματικά μετά το 1950, μετέφερε το πλεόνασμα από τον αγροτικό τομέα στον αστικό. Η γεωργική απασχόληση της μέσης εκμετάλλευσης ήταν μη βιώσιμη και η μετανάστευση που ξεκίνησε μετά το 1950 προς την πόλη και το εξωτερικό γιγαντώθηκε.

Το γεγονός ότι το 1960 η Αττική και η Στερεά Ελλάδα εμφάνισαν κέρδη (η δεύτερη ελάχιστα) οφείλεται στην εγγύτητα των εκμεταλλεύσεων προς την Αθήνα, στην οποία μπορούσαν να διαθέτουν τα προϊόντα τους.

Τέλος, η θετική απόκλιση της Δυτικής Μακεδονίας (η διαφοροποίησή της από την υπόλοιπη χώρα) οφείλεται στην παραμονή στην περιοχή μεγάλου μέρους του στρατού μετά τον εμφύλιο, με συνέπεια την άνοδο των πωλήσεων (την αυξημένη ζήτηση των αγροτικών προϊόντων, άρα και το μεγαλύτερο Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα).

3.2.3 Δεκαετία 1970

Τα κέρδη συνεχίσθηκαν για την Αττική -Πίνακας 3.2.3.1- παρουσιάζοντας σημαντική αύξηση σε σχέση με τις προηγούμενες δεκαετίες (41,53 εκατ. δολάρια αντί για 5,55 το 1960 και -5,93 το 1950).

Πίνακας 3.2.3.1

Αποτελέσματα Χρήσεως 1970 - Αττικής

Αποτελέσματα Χρήσεως 1970 - Αττικής	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	73,59	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-3,46	-4,7%
Αμοιβή εργασίας	-26,88	-36,5%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-1,72	-2,3%
Οικονομικό αποτέλεσμα	41,53	56,4%

Στον Πίνακα 3.2.3.2 καταγράφονται τα αποτελέσματα χρήσεως της περιφέρειας Στερεάς Ελλάδας, στην οποία το οικονομικό αποτέλεσμα βελτιώθηκε κατά 39,96 εκατ. δολάρια (από 2,92 σε 42,88).

Πίνακας 3.2.3.2

Αποτελέσματα Χρήσεως 1970 - Στερεάς Ελλάδος

Αποτελέσματα Χρήσεως 1970 - Στερεάς Ελλάδος	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	155,42	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-10,96	-7,1%
Αμοιβή εργασίας	-96,59	-62,1%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-4,99	-3,2%
Οικονομικό αποτέλεσμα	42,88	27,6%

Το οικονομικό αποτέλεσμα κινήθηκε θετικά σε σχέση με την προηγούμενη δεκαετία στην Πελοπόννησο -Πίνακας 3.2.3.3-, ξεπερνώντας ακόμα και το ποσό του 1950 (18,38 εκατ. δολάρια το 1970, -17,00 το 1960 και 2,7 το 1950).

Πίνακας 3.2.3.3

Αποτελέσματα Χρήσεως 1970 - Πελοποννήσου

Αποτελέσματα Χρήσεως 1970 - Πελοποννήσου	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	184,78	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-5,59	-3,0%
Αμοιβή εργασίας	-156,46	-84,7%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-4,35	-2,4%
Οικονομικό αποτέλεσμα	18,38	9,9%

Στη Δυτική Ελλάδα -Πίνακας 3.2.3.4- προέκυψαν μικρά κέρδη σε σχέση με το 1960 (από -3,20 το 1960 σε 2,56 το 1970), χωρίς όμως να πλησιάσουν το ύψος του 1950 (16,79 εκατ. δολάρια το 1950).

Πίνακας 3.2.3.4

Αποτελέσματα Χρήσεως 1970 - Δυτ. Ελλάδος

Αποτελέσματα Χρήσεως 1970 - Δυτ. Ελλάδος	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	154,15	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-10,50	-6,8%
Αμοιβή εργασίας	-137,19	-89,0%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-3,90	-2,5%
Οικονομικό αποτέλεσμα	2,56	1,7%

Αντιθέτως, ζημιές υπολογίσθηκαν στην περιφέρεια των Ιονίων Νήσων. Αυτές πάντως φαίνονται να περιορίζονται σε σχέση με την προηγούμενη δεκαετία (-7,76 εκατ. δολάρια το 1950, -14,10 το 1960 και -8,37 το 1970), Πίνακας 3.2.3.5.

Πίνακας 3.2.3.5

Αποτελέσματα Χρήσεως 1970 - Ιονίων Νήσων

Αποτελέσματα Χρήσεως 1970 - Ιονίων Νήσων	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	40,76	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-1,49	-3,7%
Αμοιβή εργασίας	-44,70	-109,7%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-2,95	-7,2%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-8,37	-20,5%

Αντίστοιχα συνεχίζονται τα αρνητικά οικονομικά αποτελέσματα στην Ήπειρο -Πίνακας 3.2.3.6. Η κατάσταση φαίνεται να βελτιώνεται σε σχέση με το 1960, χωρίς να μειώνονται όμως οι ζημιές στο ύψος του 1950 (-2,86 εκατ. δολάρια το 1950, -21,59 το 1960 και -14,60 το 1970).

Πίνακας 3.2.3.6

Αποτελέσματα Χρήσεως 1970 - Ηπείρου

Αποτελέσματα Χρήσεως 1970 - Ηπείρου	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	55,25	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-2,98	-5,4%
Αμοιβή εργασίας	-63,56	-115,1%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-3,31	-6,0%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-14,60	-26,4%

Με κέρδη κινήθηκαν οι εκμεταλλεύσεις της περιφέρειας Θεσσαλίας, Πίνακας 3.2.3.7, τα οποία φάνηκαν να ξεπερνούν τα αντίστοιχα του 1950 (8,23 εκατ. δολάρια το 1950, -12,95 το 1960 και 27,63 το 1970).

Πίνακας 3.2.3.7

Αποτελέσματα Χρήσεως 1970 - Θεσσαλίας

Αποτελέσματα Χρήσεως 1970 - Θεσσαλίας	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	180,13	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-6,98	-3,9%
Αμοιβή εργασίας	-140,76	-78,1%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-4,76	-2,6%
Οικονομικό αποτέλεσμα	27,63	15,3%

Στη Δυτική Μακεδονία -Πίνακας 3.2.3.8- τα θετικά οικονομικά αποτελέσματα συνεχίστηκαν, χωρίς όμως να πλησιάζουν ούτε στο ελάχιστο το επίπεδο του 1950 (26,85 εκατ. δολάρια το 1950, 3,66 το 1960 και 7,74 το 1970).

Πίνακας 3.2.3.8

Αποτελέσματα Χρήσεως 1970 - Δυτ. Μακεδονίας

Αποτελέσματα Χρήσεως 1970 - Δυτ. Μακεδονίας	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	66,45	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-1,86	-2,8%
Αμοιβή εργασίας	-53,71	-80,8%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-3,13	-4,7%
Οικονομικό αποτέλεσμα	7,74	11,7%

Οι αγρότες της περιφέρειας της Κεντρικής Μακεδονίας -Πίνακας 3.2.3.9- κατάφεραν να δημιουργήσουν σοβαρά κέρδη μετά από μακρά περίοδο ζημιών (-13,92 εκατ. δολάρια το 1950, -48,53 το 1960 έναντι 51,34 το 1970).

Πίνακας 3.2.3.9

Αποτελέσματα Χρήσεως 1970 - Κεντρ. Μακεδονίας

Αποτελέσματα Χρήσεως 1970 - Κεντρ. Μακεδονίας	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	327,67	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-26,75	-8,2%
Αμοιβή εργασίας	-244,32	-74,6%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-5,26	-1,6%
Οικονομικό αποτέλεσμα	51,34	15,7%

Τα αρνητικά αποτελέσματα χρήσεως συνέχισαν να χαρακτηρίζουν την περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης -Πίνακας 3.2.3.10-, με τις ζημιές πάντως να μειώνονται σε σχέση με το 1960 και να φθάνουν το ποσό του 1950 (-7,31 εκατ. δολάρια το 1950, -40,40 το 1960 και -20,47 το 1970).

Πίνακας 3.2.3.10

Αποτελέσματα Χρήσεως 1970 - Ανατ. Μακεδονίας

Αποτελέσματα Χρήσεως 1970 - Ανατ. Μακεδονίας	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	133,92	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-5,88	-4,4%
Αμοιβή εργασίας	-145,02	-108,3%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-3,49	-2,6%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-20,47	-15,3%

Θετικό ήταν το πρόσημο στα αποτελέσματα χρήσεως στο Νότιο Αιγαίο -Πίνακας 3.2.3.11-, αντιστρέφοντας την εικόνα του 1960 και ξεπερνώντας ακόμα και το επίπεδο του 1950 (1,81 εκατ. δολάρια το 1950, -0,88 το 1960 και 6,16 το 1970).

Πίνακας 3.2.3.11

Αποτελέσματα Χρήσεως 1970 - Νοτ. Αιγαίου

Αποτελέσματα Χρήσεως 1970 - Νοτ. Αιγαίου	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	33,36	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-1,51	-4,5%
Αμοιβή εργασίας	-23,60	-70,8%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-2,08	-6,3%
Οικονομικό αποτέλεσμα	6,16	18,5%

Οι εξελίξεις στην περιφέρεια Βορείου Αιγαίου, Πίνακας 3.2.3.12, ήσαν θετικές και το έτος έκλεισε με ελαφρά κέρδη σε αντίθεση με τις ζημιές της προηγούμενης δεκαετίας, χωρίς όμως να πλησιάσουν το ύψος του 1950 (5,42 εκατ. δολάρια το 1950, -3,46 το 1960 και 1,55 το 1970).

Πίνακας 3.2.3.12

Αποτελέσματα Χρήσεως 1970 - Βορ. Αιγαίου

Αποτελέσματα Χρήσεως 1970 - Βορ. Αιγαίου	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	46,01	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-1,17	-2,5%
Αμοιβή εργασίας	-40,98	-89,1%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-2,31	-5,0%
Οικονομικό αποτέλεσμα	1,55	3,4%

Συνεχίσθηκαν οι ζημιές στην Κρήτη -Πίνακας 3.2.3.13- αν και κάμθηκαν σε σχέση με τα επίπεδα του 1960 (4,48 εκατ. δολάρια το 1950, -24,03 το 1960 και -9,71 το 1970).

Πίνακας 3.2.3.13
Αποτελέσματα Χρήσεως 1970 - Κρήτης

Αποτελέσματα Χρήσεως 1970 - Κρήτης	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	111,89	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-4,84	-4,3%
Αμοιβή εργασίας	-113,68	-101,6%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-3,08	-2,8%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-9,71	-8,7%

Στον Πίνακα 3.2.3.14 διαμορφώνονται τα αποτελέσματα χρήσεως για το σύνολο της χώρας, με την οικονομική κατάσταση να βελτιώνεται σημαντικά σε σχέση με την προηγούμενη δεκαετία, υπερβαίνοντας στα επίπεδα του 1950 (60,54 εκατ. δολάρια το 1950, -174,02 το 1960 και 146,63 το 1970).

Πίνακας 3.2.3.14
Αποτελέσματα Χρήσεως 1970 - Σύνολο Ελλάδος

Αποτελέσματα Χρήσεως 1970 - Σύνολο Ελλάδος	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	1.563,39	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-83,96	-5,4%
Αμοιβή εργασίας	-1.287,48	-82,4%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-45,32	-2,9%
Οικονομικό αποτέλεσμα	146,63	9,4%

Τα αίτια που εμφάνισαν κέρδη οι περισσότερες περιφέρειες πηγάζουν:

Πρώτον, από το γεγονός της διαγραφής των αγροτικών χρεών από τη δικτατορία.

Δεύτερον, από την εγκατάλειψη της υπαίθρου με συνέπεια να εργάζονται εντατικότερα (υπερεργασία) οι εναπομείναντες (εξαυλώθηκε σχεδόν το πλεόνασμα του εργατικού δυναμικού).

Τρίτον, εξαιτίας της αλλαγής των καλλιεργειών: τα εγγειοβελτιωτικά έργα της περιόδου 1955-1968 είχαν αρχίσει να αποδίδουν. Καλλιέργειες όπως η σταφίδα στην Πελοπόννησο και τα Ιόνια Νησιά εγκαταλείφθηκαν και λόγω των αρδευτικών δικτύων προτιμήθηκαν τα κηπευτικά.

Τέταρτον, ένεκα της γιγάντωσης της αστικοποίησης. Οι πρώην αγρότες που άλλοτε αυτοκατανάλωναν, τώρα ως εργάτες ή αυτοαπασχολούμενοι στις πόλεις αγόραζαν τα γεωργικά εμπορεύματα: εξ ου και η ραγδαία αύξηση της ζήτησης με συνέπεια την άνοδο του προϊόντος.

3.2.4 Δεκαετία 1980

Η περιφέρεια της Αττικής συνέχισε να εμφανίζει θετικά αποτελέσματα χρήσεως - Πίνακας 3.2.4.1- και να αγγίζει υψηλότερα επίπεδα κερδοφορίας σε σχέση με τα προηγούμενα έτη (-5,93 εκατ. δολάρια το 1950, 5,55 το 1960, 41,53 το 1970 και 43,94 το 1980).

Πίνακας 3.2.4.1
Αποτελέσματα Χρήσεως 1980 - Αττικής

Αποτελέσματα Χρήσεως 1980 - Αττικής	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	217,66	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-20,85	-9,6%
Αμοιβή εργασίας	-132,09	-60,7%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-20,78	-9,5%
Οικονομικό αποτέλεσμα	43,94	20,2%

Στον Πίνακα 3.2.4.2 αποτυπώνονται τα αποτελέσματα χρήσεως της περιφέρειας Στερεάς Ελλάδος με το οικονομικό αποτέλεσμα να υπερδιπλασιάζεται σε σχέση με το 1970, σημειώνοντας το υψηλότερο από το 1950 ύψος (32,04 εκατ. δολάρια το 1950, 2,92 το 1960, 42,88 το 1970 και 101,14 το 1980).

Πίνακας 3.2.4.2
Αποτελέσματα Χρήσεως 1980 - Στερεάς Ελλάδος

Αποτελέσματα Χρήσεως 1980 - Στερεάς Ελλάδος	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	693,07	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-56,80	-8,2%
Αμοιβή εργασίας	-479,20	-69,1%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-55,94	-8,1%
Οικονομικό αποτέλεσμα	101,14	14,6%

Αντίθετες τάσεις εμφάνισαν τα ευρήματα στην περιφέρεια Πελοποννήσου -Πίνακας 3.2.4.3- με τις ζημιές να αυξάνονται δραματικά, σημειώνοντας το αρνητικότερο ρεκόρ

σε σχέση με τα προηγούμενα έτη (2,7 εκατ. δολάρια το 1950, -17,00 το 1960, 18,38 το 1970 και -143,88 το 1980).

Πίνακας 3.2.4.3

Αποτελέσματα Χρήσεως 1980 - Πελοποννήσου

Αποτελέσματα Χρήσεως 1980 - Πελοποννήσου	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	761,20	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-36,69	-4,8%
Αμοιβή εργασίας	-820,97	-107,9%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-47,42	-6,2%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-143,88	-18,9%

Αντίστοιχα αρνητικά εκτιμήθηκαν τα αποτελέσματα χρήσεως της περιφέρειας Δυτικής Ελλάδος -Πίνακας 3.2.4.4- με τις ζημιές να διογκώνονται σημαντικά, φτάνοντας σε μεγαλύτερα ύψη έναντι των προηγούμενων ετών (16,79 εκατ. δολάρια το 1950, -3,20 το 1960, 2,56 το 1970 και -157,99 το 1980).

Πίνακας 3.2.4.4

Αποτελέσματα Χρήσεως 1980 - Δυτ. Ελλάδα

Αποτελέσματα Χρήσεως 1980 - Δυτ. Ελλάδα	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	698,71	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-51,61	-7,4%
Αμοιβή εργασίας	-761,40	-109,0%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-43,69	-6,3%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-157,99	-22,6%

Στον Πίνακα 3.2.4.5 δείχνονται τα αποτελέσματα χρήσεως της περιφέρειας Ιονίων Νήσων, με το δυσμενές οικονομικό αποτέλεσμα να διευρύνεται ακόμα περισσότερο, (-7,76 εκατ. δολάρια το 1950, -14,10 το 1960, -8,37 το 1970 και -134,56 το 1980).

Πίνακας 3.2.4.5

Αποτελέσματα Χρήσεως 1980 - Ιονίων Νήσων

Αποτελέσματα Χρήσεως 1980 - Ιονίων Νήσων	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	127,82	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-9,55	-7,5%
Αμοιβή εργασίας	-218,72	-171,1%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-34,10	-26,7%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-134,56	-105,3%

Σε καθοδική τροχιά -Πίνακας 3.2.4.6- κινήθηκε και η Ήπειρος με τις ζημιές να μεγεθύνονται δραματικά (-2,86 εκατ. δολάρια το 1950, -21,59 το 1960, -14,60 το 1970, -115,56 το 1980).

Πίνακας 3.2.4.6

Αποτελέσματα Χρήσεως 1980 - Ηπείρου

Αποτελέσματα Χρήσεως 1980 - Ηπείρου	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	262,74	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-16,88	-6,4%
Αμοιβή εργασίας	-324,12	-123,4%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-37,29	-14,2%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-115,56	-44,0%

Σε αρνητικούς ρυθμούς κινήθηκε η Θεσσαλία -Πίνακας 3.2.4.7- αφού εμφάνισε ζημιές (8,23 εκατ. δολάρια το 1950, -12,95 το 1960, 27,63 το 1970 και -96,11 το 1980).

Πίνακας 3.2.4.7

Αποτελέσματα Χρήσεως 1980 - Θεσσαλίας

Αποτελέσματα Χρήσεως 1980 - Θεσσαλίας	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	824,02	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-60,66	-7,4%
Αμοιβή εργασίας	-801,93	-97,3%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-57,54	-7,0%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-96,11	-11,7%

Για πρώτη φορά παρουσίασε ζημιές -Πίνακας 3.2.4.8- η περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας με το οικονομικό αποτέλεσμα να ελαττώνεται σημαντικά (26,85 εκατ. δολάρια το 1950, 3,66 το 1960, 7,44 το 1970 και -67,68 το 1980).

Πίνακας 3.2.4.8
Αποτελέσματα Χρήσεως 1980 - Δυτ. Μακεδονίας

Αποτελέσματα Χρήσεως 1980 - Δυτ. Μακεδονίας	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	228,07	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-11,24	-4,9%
Αμοιβή εργασίας	-246,68	-108,2%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-37,83	-16,6%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-67,68	-29,7%

Ζημιές εμφάνισαν οι αγρότες της περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας -Πίνακας 3.2.4.9- αφού το οικονομικό αποτέλεσμα κάμθηκε σημειώνοντας τη χαμηλότερη τιμή σε σχέση με τα προηγούμενα έτη (-13,92 εκατ. δολάρια το 1950, -48,53 το 1960, 51,34 το 1970 και -85,38 το 1980).

Πίνακας 3.2.4.9
Αποτελέσματα Χρήσεως 1980 - Κεντρ. Μακεδονίας

Αποτελέσματα Χρήσεως 1980 - Κεντρ. Μακεδονίας	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	1.243,86	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-136,83	-11,0%
Αμοιβή εργασίας	-1.130,08	-90,9%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-62,33	-5,0%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-85,38	-6,9%

Στον Πίνακα 3.2.4.10 παρακολουθούνται τα αποτελέσματα χρήσεως της περιφέρειας Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης με τις ζημιές να είναι υπερδεκαπλάσιες σε σχέση με το 1970, αγγίζοντας την χαμηλότερη τιμή έναντι των προηγούμενων ετών (-7,31 εκατ. δολάρια το 1950, -40,40 το 1960, -20,47 το 1970 και -259,61 το 1980).

Πίνακας 3.2.4.10**Αποτελέσματα Χρήσεως 1980 - Ανατ. Μακεδονίας**

Αποτελέσματα Χρήσεως 1980 - Ανατ. Μακεδονίας	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	522,08	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-30,07	-5,8%
Αμοιβή εργασίας	-710,07	-136,0%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-41,56	-8,0%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-259,61	-49,7%

Ζημιές έδειξε η περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου -Πίνακας 3.2.4.11- αφού αυτές ανήλθαν στα υψηλότερα επίπεδα σε σχέση με τις προηγούμενες δεκαετίες (1,81 εκατ. δολάρια το 1950, -0,88 το 1960, 6,16 το 1970 και -52,67 το 1980).

Πίνακας 3.2.4.11**Αποτελέσματα Χρήσεως 1980 - Νοτ. Αιγαίου**

Αποτελέσματα Χρήσεως 1980 - Νοτ. Αιγαίου	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	83,69	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-8,31	-9,9%
Αμοιβή εργασίας	-103,02	-123,1%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-25,04	-29,9%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-52,67	-62,9%

Αντίστοιχα ζημιογόνος υπήρξε και η περιφέρεια Βορείου Αιγαίου -Πίνακας 3.2.4.12- με το οικονομικό αποτέλεσμα να καθίσταται αρνητικό, δημιουργώντας τη χειρότερη κατάσταση έναντι των προηγούμενων δεκαετιών (5,42 εκατ. δολάρια το 1950, -3,46 το 1960, 1,55 το 1970 και -90,64 το 1980).

Πίνακας 3.2.4.12

Αποτελέσματα Χρήσεως 1980 - Βορ. Αιγαίου

Αποτελέσματα Χρήσεως 1980 - Βορ. Αιγαίου	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	124,89	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-4,64	-3,7%
Αμοιβή εργασίας	-182,65	-146,3%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-28,24	-22,6%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-90,64	-72,6%

Η περιφέρεια Κρήτης -Πίνακας 3.2.4.13- συνέχισε να παρουσιάζει αρνητικά οικονομικά αποτελέσματα. Οι ζημιές πολλαπλασιάστηκαν πάνω από είκοσι φορές σε σχέση με το ποσό του 1970 (4,48 εκατ. δολάρια το 1950, -24,03 το 1960, -9,71 το 1970 και -216,27 το 1980).

Πίνακας 3.2.4.13

Αποτελέσματα Χρήσεως 1980 - Κρήτης

Αποτελέσματα Χρήσεως 1980 - Κρήτης	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	483,56	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-26,59	-5,5%
Αμοιβή εργασίας	-633,82	-131,1%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-39,42	-8,2%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-216,27	-44,7%

Στο σύνολο της χώρας -Πίνακας 3.2.4.14- το οικονομικό αποτέλεσμα καταγράφεται εμφανώς αρνητικό, αφού σε 11 από τις 13 περιφέρειες μειώθηκε κατακόρυφα (60,54 εκατ. δολάρια το 1950, -174,02 το 1960, 146,63 το 1970 και -1.275,27 το 1980).

Πίνακας 3.2.4.14
Αποτελέσματα Χρήσεως 1980 - Σύνολο Ελλάδος

Αποτελέσματα Χρήσεως 1980 - Σύνολο Ελλάδος	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	6.271,38	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-470,74	-7,5%
Αμοιβή εργασίας	-6.544,75	-104,4%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-531,16	-8,5%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-1.275,27	-20,3%

Η ερμηνεία γι' αυτές τις εξελίξεις είναι σύνθετη. Η περιφέρεια της Αττικής και της Στερεάς Ελλάδας – λόγω εγγύτητας προς το κέντρο – εμφάνισαν, όπως αναμενόταν, κέρδη. Αυτό σημαίνει ότι οι αγρότες κατάφερναν και πουλούσαν τα προϊόντα τους σε υψηλότερες τιμές από το μέσο όρο ή (και) λόγω μεγέθους αγοράς μεγαλύτερο όγκο παραγωγής.

Οι περιοχές Ήπειρος, Ιόνιοι Νήσοι και Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, όπως έχει σημειωθεί, παρέμειναν σε όλη την πεντηκονταετία προβληματικές για διαφορετικούς λόγους η κάθε μία. Πάντως, η καλλιέργεια παραδοσιακών προϊόντων (λόγου χάριν καπνά στη Θράκη, κτηνοτροφία στην Ήπειρο, κλπ), το εγγειοδιαρθρωτικό ζήτημα και κυρίως οι μικρές επενδύσεις του Δημοσίου (σε βελτιωτικά έργα) δεν επέτρεπαν υψηλά εισοδήματα στο διάστημα αυτό.

Το πλεόν όμως ουσιώδες, για το μεγαλύτερο μέρος της χώρας, εντοπίζεται στη δομή των εκμεταλλεύσεων. Ενώ το 1950 υπήρχαν 4,6 χιλιάδες ελκυστήρες το 1980 θα υπερβούν τις 220 χιλιάδες. Συνεπώς, με δεδομένο το μέγεθος των εκτάσεων (35 στέμματα κατά μέσο όρο) και την ταχύτατη συσσώρευση κεφαλαίου η ελληνική γεωργία βρέθηκε σε σοβαρότατη κρίση.

Επίσης, το 1950 εργάζονταν 1,9 εκατομ. αγρότες, ενώ το 1980 1,1 εκατομμύρια. Η συσσώρευση κεφαλαίου, τόσο από δημόσιες επενδύσεις (εγγειοβελτιωτικά έργα κλπ) όσο και από ιδιωτικές, ενώ στην αρχή της εξεταζόμενης περιόδου ανερχόταν σε 81,8 δισεκατομμύρια δραχμές (σε τιμές 1970), το 1980 ξεπέρασε τα 214 δισεκ. (σε σταθερές τιμές έτους 1970).

Με δεδομένο το περιορισμένο του εδάφους και του πολυτεμαχισμού των εκμεταλλεύσεων η ελληνική γεωργία οδηγήθηκε αναπόφευκτα σε αδιέξοδο (μέρος του κεφαλαίου υποαπασχολείτο).

Περαιτέρω, οι τόκοι (για δάνεια εκσυγχρονισμού κ.ο.κ) και οι αποσβέσεις (για το συσσωρευθέν κεφάλαιο) αποτελούσαν το 1/6 της ακαθάριστης αξίας παραγωγής. Δυνατότητες μετανάστευσης δεν υπήρχαν, όπως το 1960, και άρα μεγαλύτερη μάζα αγροτών εργαζόταν στον χώρο από αυτήν που απαιτείτο (δεδομένης δηλαδή της τεχνολογικής μεταβολής και της διατήρησης του είδους των καλλιεργειών παρέμειναν περισσότερα του «κανονικού» άτομα στον χώρο). Το ουσιώδες αυτό πρόβλημα (της ύπαρξης εκτεταμένης υποαπασχόλησης) οι κυβερνήσεις δεν μπόρεσαν να το λύσουν γιατί ούτε βιομηχανική ανάπτυξη υπήρχε⁹⁰, ώστε να μετακινηθεί ο πληθυσμός προς τις πόλεις, αλλά ούτε και ευρείες δυνατότητες για μετανάστευση προς την αλλοδαπή αναφαίνονταν.

Έτσι προέκυπταν δύο λύσεις: ή έπρεπε να ανέλθουν οι τιμές των αγροτικών προϊόντων, άρα και το αγροτικό εισόδημα, ώστε να εμφανίσουν κέρδη οι εκμεταλλεύσεις ή όφειλαν να εγκαταλείψουν τη γεωργία και άλλα άτομα. Η τότε κυβέρνηση ως από μηχανή θεό ανεξήτησε την ένταξη στην ΕΟΚ.

⁹⁰ Σύμφωνα με τον Πίνακα 2.2.4, Κεφάλαιο 2, το προϊόν του δευτερογενούς τομέα το 1980 ανήλθε στο 32,4% του ΑΕΠ, ενώ το 1990 θα έπεφτε στο 30,4% και το 1995 στο 27,8%. Στην πραγματικότητα η στασιμότητα αρχικά και μετά η κάμψη είχε αρχίσει νωρίτερα

3.2.5 Δεκαετία 1990

Τα αποτελέσματα χρήσεως της Αττικής -Πίνακας 3.2.5.1- εμφανίζουν θετικό πρόσημο, με σταθερή μάλιστα ανοδική τάση καθ' όλην την τεσσαρακονταετία (-5,93 εκατ. δολάρια το 1950, 5,55 το 1960, 41,53 το 1960, 43,94 το 1980 και 119,49 το 1990).

Πίνακας 3.2.5.1
Αποτελέσματα Χρήσεως 1990 - Αττικής

Αποτελέσματα Χρήσεως 1990 - Αττικής	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	411,21	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-30,96	-7,5%
Αμοιβή εργασίας	-193,38	-47,0%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-67,38	-16,4%
Οικονομικό αποτέλεσμα	119,49	29,1%

Στη Στερεά Ελλάδα -Πίνακας 3.2.5.2- το οικονομικό αποτέλεσμα σημείωσε για πρώτη φορά ζημιές (32,04 εκατ. δολάρια το 1950, 2,92 το 1960, 42,88 το 1970, 101,14 το 1980 και -29,67 το 1990).

Πίνακας 3.2.5.2
Αποτελέσματα Χρήσεως 1990 - Στερεάς Ελλάδος

Αποτελέσματα Χρήσεως 1990 - Στερεάς Ελλάδος	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	715,50	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-62,62	-8,8%
Αμοιβή εργασίας	-511,53	-71,5%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-171,03	-23,9%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-29,67	-4,1%

Στην Πελοπόννησο -Πίνακας 3.2.5.3- οι αγροτικές εκμεταλλεύσεις παρουσίασαν τις μεγαλύτερες ζημιές σε σχέση με τα προηγούμενα έτη (2,7 εκατ. δολάρια το 1950, -17,00 το 1960, 18,38 το 1970, -143,88 το 1980 και -152,38 το 1990).

Πίνακας 3.2.5.3

Αποτελέσματα Χρήσεως 1990 - Πελοποννήσου

Αποτελέσματα Χρήσεως 1990 - Πελοποννήσου	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	972,98	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-41,41	-4,3%
Αμοιβή εργασίας	-931,92	-95,8%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-152,03	-15,6%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-152,38	-15,7%

Οι ζημιές συνεχίσθηκαν και το 1990 στη Δυτική Ελλάδα -Πίνακας 3.2.5.4- με το έλλειμμα να οδηγείται σε χαμηλότερα επίπεδα έναντι των προηγούμενων ετών (16,79 εκατ. δολάρια το 1950, -3,20 το 1960, 2,56 το 1970, -157,99 το 1980 και -203,49 το 1990).

Πίνακας 3.2.5.4

Αποτελέσματα Χρήσεως 1990 - Δυτ. Ελλάδος

Αποτελέσματα Χρήσεως 1990 - Δυτ. Ελλάδος	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	855,93	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-65,26	-7,6%
Αμοιβή εργασίας	-855,95	-100,0%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-138,21	-16,1%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-203,49	-23,8%

Στην περιφέρεια των Ιονίων Νήσων -Πίνακας 3.2.5.5- φαίνεται ότι παρά τις όποιες αλλαγές τα αρνητικά αποτελέσματα χρήσεως παραμένουν μόνιμα, μάλιστα κατέγραψαν την χειρότερη τιμή σε σχέση με τα προηγούμενα έτη (-7,76 εκατ. δολάρια το 1950, -14,10 το 1960, -8,37 το 1970, -134,56 το 1980 και -162,45 το 1990).

Πίνακας 3.2.5.5

Αποτελέσματα Χρήσεως 1990 - Ιονίων Νήσων

Αποτελέσματα Χρήσεως 1990 - Ιονίων Νήσων	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	168,36	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-10,50	-6,2%
Αμοιβή εργασίας	-211,47	-125,6%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-108,84	-64,6%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-162,45	-96,5%

Αντίστοιχη εικόνα αναδύεται και στην περιφέρεια Ηπείρου -Πίνακας 3.2.5.6- με το οικονομικό αποτέλεσμα να κατακρημνίζεται σε σχέση με τα προηγούμενα έτη (-2,86 εκατ. δολάρια το 1950, -21,59 το 1960, -14,60 το 1970, -115,56 το 1980 και -282,04 το 1990).

Πίνακας 3.2.5.6

Αποτελέσματα Χρήσεως 1990 - Ηπείρου

Αποτελέσματα Χρήσεως 1990 - Ηπείρου	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	236,86	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-19,10	-8,1%
Αμοιβή εργασίας	-375,41	-158,5%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-124,39	-52,5%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-282,04	-119,1%

Αντιθέτως, στη Θεσσαλία -Πίνακας 3.2.5.7- το οικονομικό αποτέλεσμα κινήθηκε θετικά, σημειώνοντας την υψηλότερη τιμή έναντι των προηγούμενων δεκαετιών (8,23 εκατ. δολάρια το 1950, -12,95 το 1960, 27,63 το 1970, -96,11 το 1980 και 121,67 το 1990).

Πίνακας 3.2.5.7

Αποτελέσματα Χρήσεως 1990 - Θεσσαλίας

Αποτελέσματα Χρήσεως 1990 - Θεσσαλίας	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	1.259,12	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-83,97	-6,7%
Αμοιβή εργασίας	-854,80	-67,9%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-198,68	-15,8%
Οικονομικό αποτέλεσμα	121,67	9,7%

Στη Δυτική Μακεδονία -Πίνακας 3.2.5.8- το έλλειμμα στο οικονομικό αποτέλεσμα διογκώθηκε κατακόρυφα σε σχέση με τα προηγούμενα έτη (26,85 εκατ. δολάρια το 1950, 3,66 το 1960, 7,74 το 1970, -67,68 το 1980 και -152,32 το 1990).

Πίνακας 3.2.5.8

Αποτελέσματα Χρήσεως 1990 - Δυτ. Μακεδονίας

Αποτελέσματα Χρήσεως 1990 - Δυτ. Μακεδονίας	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	226,16	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-15,97	-7,1%
Αμοιβή εργασίας	-245,04	-108,3%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-117,48	-51,9%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-152,32	-67,4%

Η Κεντρική Μακεδονία -Πίνακας 3.2.5.9- ακολούθησε την ίδια πορεία. Το οικονομικό αποτέλεσμα διευρύνθηκε αγγίζοντας τη χαμηλότερη τιμή έναντι των προηγούμενων δεκαετιών (-13,92 εκατ. δολάρια το 1950, -48,53 το 1960, 51,34 το 1970, -85,38 το 1980 και -247,15 το 1990).

Πίνακας 3.2.5.9

Αποτελέσματα Χρήσεως 1990 - Κεντρ. Μακεδονίας

Αποτελέσματα Χρήσεως 1990 - Κεντρ. Μακεδονίας	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	1.553,14	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-145,26	-9,4%
Αμοιβή εργασίας	-1.445,99	-93,1%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-209,04	-13,5%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-247,15	-15,9%

Όπως και στις Ιονίους Νήσους και την Ήπειρο, η περιφέρεια της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης -Πίνακας 3.2.5.10- συνέχισε καθ' όλην την περίοδο να καταγράφει ζημιές. Το 1990 αυτές κατέστησαν μεγαλύτερες σε σχέση με τα προηγούμενα έτη (-7,31 εκατ. δολάρια το 1950, -40,40 το 1960, -20,47 το 1970, -259,61 το 1980 και -292,46 το 1990).

Πίνακας 3.2.5.10

Αποτελέσματα Χρήσεως 1990 - Ανατ. Μακεδονίας

Αποτελέσματα Χρήσεως 1990 - Ανατ. Μακεδονίας	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	703,49	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-40,95	-5,8%
Αμοιβή εργασίας	-828,88	-117,8%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-126,12	-17,9%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-292,46	-41,6%

Στο Νότιο Αιγαίο -Πίνακας 3.2.5.11- παρουσιάσθηκαν ζημιές, οι μεγαλύτερες της τεσσαρακονταετίας (1,81 εκατ. δολάρια το 1950, -0,88 το 1960, 6,16 το 1970, -52,67 το 1980 και -55,30 το 1990).

Πίνακας 3.2.5.11

Αποτελέσματα Χρήσεως 1990 - Νοτ. Αιγαίου

Αποτελέσματα Χρήσεως 1990 - Νοτ. Αιγαίου	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	150,11	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-10,87	-7,2%
Αμοιβή εργασίας	-118,54	-79,0%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-76,02	-50,6%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-55,30	-36,8%

Αντίστοιχα εξελίχθησαν τα πράγματα και στην περιφέρεια του Βορείου Αιγαίου - Πίνακας 3.2.5.12- με το οικονομικό αποτέλεσμα να σημειώνει την χαμηλότερη τιμή σε σχέση με τα προηγούμενα έτη (5,42 εκατ. δολάρια το 1950, -3,46 το 1960, 1,55 το 1970, -90,64 το 1980 και -96,78 το 1990).

Πίνακας 3.2.5.12

Αποτελέσματα Χρήσεως 1990 - Βορ. Αιγαίου

Αποτελέσματα Χρήσεως 1990 - Βορ. Αιγαίου	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	154,61	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-3,96	-2,6%
Αμοιβή εργασίας	-148,96	-96,3%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-98,47	-63,7%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-96,78	-62,6%

Αντιθέτως στην Κρήτη -Πίνακας 3.2.5.13- οι αγροτικές εκμεταλλεύσεις έδειξαν κέρδη, με το οικονομικό αποτέλεσμα να αγγίζει το υψηλότερο επίπεδο έναντι των προηγούμενων δεκαετιών (4,48 εκατ. δολάρια το 1950, -24,03 το 1960, -9,71 το 1970, -216,27 το 1980 και 164,06 το 1990).

Πίνακας 3.2.5.13**Αποτελέσματα Χρήσεως 1990 - Κρήτης**

Αποτελέσματα Χρήσεως 1990 - Κρήτης	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	1.028,90	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-37,33	-3,6%
Αμοιβή εργασίας	-687,57	-66,8%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-139,94	-13,6%
Οικονομικό αποτέλεσμα	164,06	15,9%

Στο σύνολο της χώρας το οικονομικό αποτέλεσμα παρέμεινε στα ίδια περίπου αρνητικά μεγέθη με αυτά του 1980, πολύ χαμηλότερα δηλαδή από τις προηγούμενες δεκαετίες (60,54 εκατ. δολάρια το 1950, -174,02 το 1960, 146,63 το 1970, -1.275,27 το 1980 και -1.268,84 το 1990) -Πίνακας 3.2.5.14.

Πίνακας 3.2.5.14**Αποτελέσματα Χρήσεως 1990 - Σύνολο Ελλάδος**

Αποτελέσματα Χρήσεως 1990 - Σύνολο Ελλάδος	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	8.436,38	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-568,16	-6,7%
Αμοιβή εργασίας	-7.409,44	-87,8%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-1.727,61	-20,5%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-1.268,84	-15,0%

Οι λόγοι για τα αρνητικά αποτελέσματα χρήσεως, τόσο στο επίπεδο της επικράτειας όσο και σε εκείνο των περισσότερων περιοχών κατά το έτος αυτό, οφείλονται στην σημαντική κάμψη της αγροτικής παραγωγής, εξαιτίας εκτάκτων παραγόντων (ανομβρία κλπ). Έτσι, ενώ σε σταθερές τιμές του έτους 1970 το αγροτικό προϊόν ανήλθε το 1980 στα 60.499 εκατ. δραχμές, το 1990 είχε πέσει στα επίπεδα της δεκαετίας 1970, αφού υπολογίσθηκε σε 53.522 εκατ. Η κρίση αυτή δεν έπληξε ομοιόμορφα όλες τις περιφέρειες. Η κατάσταση είχε αποκατασταθεί μετά το 1992 και οι περισσότερες περιφέρειες συρρίκνωσαν τις ζημιές στα επόμενα έτη.

Συνεπώς, τα αποτελέσματα χρήσεως του έτους 1990 υποεκτιμούν την κατάσταση που υπήρχε κατά την περίοδο αυτή. Αν δηλαδή παρουσιάζονταν τα αποτελέσματα χρήσεως το 1988 ή το 1992, η εικόνα θα διέφερε. Σε κάθε περίπτωση οι τρεις περιφέρειες Ιόνιοι Νήσοι, Ήπειρος, Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, ακολουθούμενες, όμως, από τη Δυτική Μακεδονία, συνέχιζαν να καρκινοβατούν, μη επιτρέποντας κέρδη στους απασχολούμενους με τη γεωργία.

Γενικά, αν δεν ληφθούν υπ' όψιν οι έκτακτες συνθήκες που κυριάρχησαν σε αυτό το έτος, οι αγροτικές επιχειρήσεις κατά πλειοψηφία είχαν ελαφρά κέρδη ή βρίσκονταν στο όριο (στα χρόνια προ και μετά του 1990).

3.2.6 Δεκαετία 2000⁹¹

Στην περιφέρεια Αττικής -Πίνακας 3.2.6.1- τα αποτελέσματα χρήσεως ήταν αρνητικά (119,49 εκατ. δολάρια το 1990 και -124,09 το 2000).

Πίνακας 3.2.6.1
Αποτελέσματα Χρήσεως 2000 - Αττικής

Αποτελέσματα Χρήσεως 2000 - Αττικής	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστη Αξία Παραγωγής	214,01	100,0%
Μείον: Ενδιάμεσες Εισροές	-47,08	22,0%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	166,93	78,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-40,54	-18,9%
Αμοιβή εργασίας	-212,70	-99,4%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-37,77	-17,6%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-124,09	-58,0%

Αντίστοιχα αρνητικά είναι -Πίνακας 3.2.6.2- τα ευρήματα που αφορούσαν τη Στερεά Ελλάδα, με το οικονομικό αποτέλεσμα να μειώνεται περαιτέρω έναντι του 1990 (-29,67 εκατ. δολάρια).

Πίνακας 3.2.6.2
Αποτελέσματα Χρήσεως 2000 - Στερεάς Ελλάδος

Αποτελέσματα Χρήσεως 2000 - Στερεάς Ελλάδος	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστη Αξία Παραγωγής	745,11	100,0%
Μείον: Ενδιάμεσες Εισροές	-163,92	22,0%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	581,18	78,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-72,16	-9,7%
Αμοιβή εργασίας	-466,28	-62,6%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-86,92	-11,7%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-44,17	-5,9%

⁹¹ Οι εκτιμήσεις του 2000 είναι πιο αναλυτικές καθ' ότι με το νέο Σύστημα ΕΣΑ 95 υπήρχαν περισσότερες πληροφορίες. Το ακαθάριστο εισόδημα προκύπτει μετά την αφαίρεση των ενδιάμεσων εισροών, ενώ τα προηγούμενα έτη οι ενδιάμεσες εισροές είχαν ήδη αφαιρεθεί από το Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα

Στον Πίνακα 3.2.6.3 παρουσιάζεται η κατάσταση της Περιφέρειας Πελοποννήσου με το οικονομικό αποτέλεσμα να αγγίζει την χαμηλότερη τιμή σε σχέση με το 1990 (-152,38 εκατ. δολάρια το 1990 και -251,88 το 2000).

Πίνακας 3.2.6.3
Αποτελέσματα Χρήσεως 2000 - Πελοποννήσου

Αποτελέσματα Χρήσεως 2000 - Πελοποννήσου	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστη Αξία Παραγωγής	810,68	100,0%
Μείον: Ενδιάμεσες Εισροές	-178,35	22,0%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	632,33	78,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-49,66	-6,1%
Αμοιβή εργασίας	-754,25	-93,0%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-80,31	-9,9%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-251,88	-31,1%

Ομοίως αρνητικά αποτυπώνονται τα αποτελέσματα χρήσεως της περιφέρειας Δυτικής Ελλάδος -Πίνακας 3.2.6.4- με τις ζημιές να μεγεθύνονται κατά 35 εκατ. δολάρια σε σχέση με το 1990.

Πίνακας 3.2.6.4
Αποτελέσματα Χρήσεως 2000 - Δυτ. Ελλάδος

Αποτελέσματα Χρήσεως 2000 - Δυτ. Ελλάδος	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστη Αξία Παραγωγής	673,79	100,0%
Μείον: Ενδιάμεσες Εισροές	-148,23	22,0%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	525,56	78,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-59,33	-8,8%
Αμοιβή εργασίας	-628,38	-93,3%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-75,58	-11,2%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-237,73	-35,3%

Στις Ιονίους Νήσους -Πίνακας 3.2.6.5- οι ζημιές μειώθηκαν, σε σχέση με το 1990 (-162,45 εκατ. δολάρια το 1990 έναντι -88,62 το 2000).

Πίνακας 3.2.6.5

Αποτελέσματα Χρήσεως 2000 - Ιονίων Νήσων

Αποτελέσματα Χρήσεως 2000 - Ιονίων Νήσων	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστη Αξία Παραγωγής	153,41	100,0%
Μείον: Ενδιάμεσες Εισροές	-33,75	22,0%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	119,66	78,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-12,30	-8,0%
Αμοιβή εργασίας	-138,35	-90,2%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-57,63	-37,6%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-88,62	-57,8%

Ανάλογη εξέλιξη εμφάνισε η περιφέρεια Ηπείρου -Πίνακας 3.2.6.6- διαμορφώνοντας αρνητικά αποτελέσματα (-282,04 εκατ. δολάρια το 1990 έναντι -159,13 το 2000).

Πίνακας 3.2.6.6

Αποτελέσματα Χρήσεως 2000 - Ηπείρου

Αποτελέσματα Χρήσεως 2000 - Ηπείρου	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστη Αξία Παραγωγής	242,87	100,0%
Μείον: Ενδιάμεσες Εισροές	-53,43	22,0%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	189,44	78,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-21,17	-8,7%
Αμοιβή εργασίας	-251,81	-103,7%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-75,58	-31,1%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-159,13	-65,5%

Αντιθέτως στη Θεσσαλία -Πίνακας 3.2.6.7- καταγράφονται μεγαλύτερες ζημιές με το οικονομικό αποτέλεσμα να φτάνει τη χαμηλότερη τιμή έναντι των προηγούμενων ετών (8,23 εκατ. δολάρια το 1950, -12,95 το 1960, 27,63 το 1970, -96,11 το 1980, 121,67 το 1990 και -146,12 το 2000).

Πίνακας 3.2.6.7

Αποτελέσματα Χρήσεως 2000 - Θεσσαλίας

Αποτελέσματα Χρήσεως 2000 - Θεσσαλίας	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστη Αξία Παραγωγής	999,66	100,0%
Μείον: Ενδιάμεσες Εισροές	-219,93	22,0%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	779,74	78,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-88,46	-8,8%
Αμοιβή εργασίας	-731,59	-73,2%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-105,82	-10,6%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-146,12	-14,6%

Μετά από χρόνια -Πίνακας 3.2.6.8- τα αποτελέσματα χρήσεως της Δυτικής Μακεδονίας παρουσίασαν κέρδη (-67,68 το 1980, -152,32 εκατ. δολάρια το 1990 και 65,75 το 2000).

Πίνακας 3.2.6.8

Αποτελέσματα Χρήσεως 2000 - Δυτ. Μακεδονίας

Αποτελέσματα Χρήσεως 2000 - Δυτ. Μακεδονίας	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστη Αξία Παραγωγής	424,82	100,0%
Μείον: Ενδιάμεσες Εισροές	-93,46	22,0%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	331,36	78,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-19,49	-4,6%
Αμοιβή εργασίας	-180,93	-42,6%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-65,19	-15,3%
Οικονομικό αποτέλεσμα	65,75	15,5%

Στην Κεντρική Μακεδονία -Πίνακας 3.2.6.9- το οικονομικό αποτέλεσμα αγγίζει το χαμηλότερο αρνητικό επίπεδο έναντι των προηγούμενων δεκαετιών (-13,92 εκατ. δολάρια το 1950, -48,53 το 1960, 51,34 το 1970, -85,38 το 1980, -247,15 το 1990 και -309,55 το 2000).

Πίνακας 3.2.6.9

Αποτελέσματα Χρήσεως 2000 - Κεντρ. Μακεδονίας

Αποτελέσματα Χρήσεως 2000 - Κεντρ. Μακεδονίας	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστη Αξία Παραγωγής	1.379,79	100,0%
Μείον: Ενδιάμεσες Εισροές	-303,55	22,0%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	1.076,23	78,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-137,06	-9,9%
Αμοιβή εργασίας	-1.138,19	-82,5%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-110,54	-8,0%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-309,55	-22,4%

Στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη -Πίνακας 3.2.6.10 - το οικονομικό αποτέλεσμα παραμένει αρνητικό, αν και βελτιούμενο συγκρινόμενο με αυτό του 1990 (-292,46 εκατ. δολ. το 1990 και -162,41 το 2000).

Πίνακας 3.2.6.10

Αποτελέσματα Χρήσεως 2000 - Ανατ. Μακεδονίας

Αποτελέσματα Χρήσεως 2000 - Ανατ. Μακεδονίας	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστη Αξία Παραγωγής	756,54	100,0%
Μείον: Ενδιάμεσες Εισροές	-166,44	22,0%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	590,10	78,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-41,11	-5,4%
Αμοιβή εργασίας	-631,09	-83,4%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-80,31	-10,6%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-162,41	-21,5%

Κέρδη σημειώθηκαν στο Νότιο Αιγαίο -Πίνακας 3.2.6.11- τα οποία άγγιξαν το υψηλότερο επίπεδο έναντι των προηγούμενων δεκαετιών (1,81 εκατ. δολάρια το 1950, - 0,88 το 1960, 6,16 το 1970, -52,67 το 1970, -55,30 το 1990 και 45,01 το 2000).

Πίνακας 3.2.6.11

Αποτελέσματα Χρήσεως 2000 - Νοτ. Αιγαίου

Αποτελέσματα Χρήσεως 2000 - Νοτ. Αιγαίου	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστη Αξία Παραγωγής	242,97	100,0%
Μείον: Ενδιάμεσες Εισροές	-53,45	22,0%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	189,52	78,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-10,91	-4,5%
Αμοιβή εργασίας	-93,91	-38,7%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-39,68	-16,3%
Οικονομικό αποτέλεσμα	45,01	18,5%

Μικρές ζημιές υπολογίσθηκαν -Πίνακας 3.2.6.12- στην περιφέρεια Βορείου Αιγαίου, μικρότερες όμως από εκείνες του 1980 και 1990 (5,42 εκατ. δολάρια το 1950, -3,46 το 1960, 1,55 το 1970, -90,64 το 1980, -96,78 το 1990).

Πίνακας 3.2.6.12

Αποτελέσματα Χρήσεως 2000 - Βορ. Αιγαίου

Αποτελέσματα Χρήσεως 2000 - Βορ. Αιγαίου	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστη Αξία Παραγωγής	242,17	100,0%
Μείον: Ενδιάμεσες Εισροές	-53,28	22,0%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	188,89	78,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-3,88	-1,6%
Αμοιβή εργασίας	-146,10	-60,3%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-50,07	-20,7%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-11,16	-4,6%

Οι αγροτικές εκμεταλλεύσεις στην Κρήτη -Πίνακας 3.2.6.13- κατέγραψαν ζημιές σε σχέση με το 1990 (4,48 εκατ. δολάρια το 1950, -24,03 το 1960, -9,71 το 1970, -216,27 το 1980, 164,06 το 1990 και -187,43 το 2000).

Πίνακας 3.2.6.13
Αποτελέσματα Χρήσεως 2000 - Κρήτης

Αποτελέσματα Χρήσεως 2000 - Κρήτης	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστη Αξία Παραγωγής	602,23	100,0%
Μείον: Ενδιάμεσες Εισροές	-132,49	22,0%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	469,74	78,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-37,27	-6,2%
Αμοιβή εργασίας	-540,53	-89,8%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-79,36	-13,2%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-187,43	-31,1%

Στο σύνολο της Χώρας -Πίνακας 3.2.6.14- το οικονομικό αποτέλεσμα υπήρξε αρνητικό (60,54 εκατ. δολάρια το 1950, -174,02 το 1960, 146,63 το 1970, -1.275,27 το 1980, -1.268,84 το 1990 και -1.611,52 το 2000).

Πίνακας 3.2.6.14
Αποτελέσματα Χρήσεως 2000 - Σύνολο Ελλάδος

Αποτελέσματα Χρήσεως 2000 - Σύνολο Ελλάδος	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δολάρια	%
Ακαθάριστη Αξία Παραγωγής	7.488,05	100,0%
Μείον: Ενδιάμεσες Εισροές	-1.647,37	22,0%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	5.840,68	78,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-593,34	-7,9%
Αμοιβή εργασίας	-5.914,11	-79,0%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-944,75	-12,6%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-1.611,52	-21,5%

Όπως αναφέρθηκε στο Κεφάλαιο 2, στο διάστημα 1950-1980 μέσω της διπλής αναπτυξιακής σύνθλιψης μεταφέρθηκαν πόροι από τη γεωργία στον αστικό τομέα της οικονομίας. Στην περίοδο αυτή τα θετικά αποτελέσματα χρήσεως αφορούσαν μόνο το πρώτο έτος.

Ακολούθως, σε σύνολο της χώρας, εκτός εξαιρέσεων – κατά βάση της Αττικής και της Στερεάς Ελλάδος – οι αγρότες σημείωναν ζημιές. Αυτό δεν σημαίνει ότι όλες οι

αγροτικές εκμεταλλεύσεις ήταν προβληματικές. Απλώς η πλειοψηφία εμφάνιζε δομική αδυναμία δημιουργίας κέρδους. Το 1968 η δικτατορία διέγραψε χρέη μέχρι 100 χιλιάδων δραχμών ανά εκμετάλλευση, με συνέπεια να υπάρξει μια προσωρινή ανακούφιση και έτσι το 1970 εμφάνισαν οι περισσότερες αγροτικές οικογένειες κέρδη.

Η εκμηχάνιση και η εξαιρετικά σημαντική συσσώρευση κεφαλαίου – από τις ταχύτερες παγκοσμίως – που επέτυχε ο αγροτικός τομέας επετεύχθη μέσω κρατικών επενδύσεων από ενός και δανείων της ΑΤΕ προς τις μονάδες από ετέρου. Η παράλληλη όμως αδυναμία του αστικού τομέα να προσφέρει θέσεις εργασίας στο πλεονάζον, λόγω εκσυγχρονισμού, εργατικό δυναμικό δημιούργησε ζημιές, οι οποίες καταγράφηκαν το 1980. Τα αρνητικά αποτελέσματα του 1990 δεν αξιολογούνται, διότι έκτακτες συνθήκες (ξηρασία κλπ) μείωσαν θεαματικά το αγροτικό εισόδημα στο έτος αυτό.

Στην περίοδο 1984-1996 οι περισσότερες εκμεταλλεύσεις συγκέντρωναν κέρδη λόγω των επιδοτήσεων από την Ε.Ε. (παραδείγμα η Θεσσαλία). Η σταδιακή ελάττωση αυτών (κατ' ουσίαν πολύ λιγότερο ωφελήθηκαν οι αγρότες της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, όπως των Ιονίων Νήσων και της Ηπείρου γι' αυτό και παραμένουν και σήμερα οι πλέον φτωχές), ανέδειξε εκ νέου το πρόβλημα. Η ελληνική γεωργία, πολύ μεγάλο μέρος των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, παραμένει ζημιολόγος. Καλλιέργειες που δεν είναι διεθνώς ανταγωνιστικές, πατροπαράδοτοι τρόποι εκμετάλλευσης, έδαφος ημιάγονο, συγκρινόμενο με τα ευρωπαϊκά και αμερικανικά επίπεδα, πολυτεμαχισμός και μικρές κατά κεφαλήν εκτάσεις δεν επιτρέπουν στους Έλληνες αγρότες κέρδη.

3.3 Συμπεράσματα

Στον Πίνακα 3.3.1 αποτυπώνονται συγκεντρωτικά τα οικονομικά αποτελέσματα όλων των περιφερειών στην πεντηκονταετία 1950-2000.

Το 1950, μετά τον εμφύλιο, με εξαίρεση την Αττική, τις Ιόνιους Νήσους, την Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία, οι εκμεταλλεύσεις σημείωσαν κέρδη. Τα αίτια γι' αυτήν την εξέλιξη σε αυτές τις περιοχές εντοπίζονται στα ακόλουθα:

Στην Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία, λόγω του εμφυλίου, δεν είχαν ακόμη πλήρως αποκατασταθεί οι καταστροφές από την κατοχή.

Στην Αττική είχαν καταφύγει (λόγω των συγκρούσεων) περισσότεροι αγρότες, με απόρροια να ανέλθει το συνολικό κόστος της εργασίας. Πιθανόν (το ύψος των ημερομισθίων αυτό το διάστημα λήφθηκε από τα δελτία της ΑΤΕ), οι αμοιβές να ήταν χαμηλότερες, με συνέπεια την ελαφρά υπερεκτίμηση του συνολικού κόστους εργασίας. Δηλαδή, ίσως έχει υπερεκτιμηθεί για το έτος αυτό στη συγκεκριμένη περιφέρεια τόσο ο αριθμός των εργαζομένων όσο και το ύψος των μισθών.

Πίνακας 3.3.1

Οικονομικά αποτελέσματα όλων των περιφερειών (συνοπτικά)

	Δεκαετίες					
Περιφέρεια	1950	1960	1970	1980	1990	2000
Αττικής	-5,93	5,55	41,53	43,94	119,49	-124,09
Στερ. Ελλάδα	32,04	2,92	42,88	101,14	-29,67	-44,17
Πελοποννήσου	2,70	-17,00	18,38	-143,88	-152,38	-251,88
Δυτ. Ελλάδα	16,79	-3,20	2,56	-157,99	-203,49	-237,73
Ιόνιων Νήσων	-7,76	-14,10	-8,37	-134,56	-162,45	-88,62
Ηπείρου	-2,86	-21,59	-14,60	-115,56	-282,04	-159,13
Θεσσαλίας	8,23	-12,95	27,63	-96,11	121,67	-146,12
Δυτ. Μακεδονίας	26,85	3,66	7,74	-67,68	-152,32	65,75
Κεντρ. Μακεδον.	-13,92	-48,53	51,34	-85,38	-247,15	-309,55
Ανατ. Μακεδον.	-7,31	-40,40	-20,47	-259,61	-292,46	-162,41
Νοτίου Αιγαίου	1,81	-0,88	6,16	-52,67	-55,30	45,01
Βορείου Αιγαίου	5,42	-3,46	1,55	-90,64	-96,78	-11,16
Κρήτης	4,48	-24,03	-9,71	-216,27	164,06	-187,43
Σύνολο Χώρας	60,54	-174,02	146,63	-1.275,27	-1.268,84	-1.611,52

Οι Ιόνιοι Νήσοι σταθερά καθ' όλη την περίοδο θα καταγράφουν αρνητικά αποτελέσματα, πιστοποιώντας ότι η περιοχή αυτή παραμένει η πλέον φτωχή μέχρι σήμερα (μαζί με την Ήπειρο) και ο τουρισμός και η μετανάστευση (τα συμπληρωματικά εισοδήματα) ήταν η αιτία της επιβίωσης μέρους των εκμεταλλεύσεων, που η πλειοψηφία τους, τουλάχιστον μέχρι το 1990, ασχολούνταν με τα αμπελοειδή (σταφίδα, άμπελοι κλπ) και τις ελιές.

Στην Ήπειρο τα αίτια οφείλονται στο δυσπρόσιτο του εδάφους και στην κτηνοτροφική παραγωγή, τα έσοδα της οποίας παρέμειναν ανεπαρκή (οι εισαγωγές κρέατος κλπ διατήρησαν τις τιμές των κτηνοτροφικών προϊόντων σε χαμηλά επίπεδα).

Το 1960, που λειτουργεί πλήρως ο μηχανισμός της διπλής αναπτυξιακής σύνθλιψης, η πλειοψηφία των εκμεταλλεύσεων σε όλες σχεδόν τις περιφέρειες υφίστανται ζημιά (κατά μέσο όρο) εκτός της Αττικής και κάποιων περιοχών κοντά σε αυτή (Στερεά Ελλάδα), επειδή η ζήτηση τροφίμων, για τον σταθερά διογκούμενο πληθυσμό της πρωτεύουσας, προσέφερε δυνατότητες πώλησης των προϊόντων σε ικανοποιητικές τιμές (και άρα υψηλό αγροτικό εισόδημα).

Το 1970, εξαιτίας της διαγραφής των χρεών από τη δικτατορία το 1968 (προκειμένου να διευρύνει την επιρροή της στον αγροτικό χώρο), όλες σχεδόν οι περιφέρειες εμφάνισαν κέρδη. Εξαίρεση θα συνιστούν οι Ιόνιοι Νήσοι, η Ήπειρος και η Ανατολική Μακεδονία και Θράκη. Στην τελευταία οι ζημιές σχετίζονται με το είδος των καλλιεργειών και τις «ειδικές συνθήκες» που επικρατούν (Πομάκοι, Μωαμεθανοί).

Το 1980 η κατάσταση θα επανέλθει στα επίπεδα του 1960. Συνολικά οι ζημιές όμως, στο σύνολο της χώρας, έχουν διευρυνθεί. Εκτός από τα προαναφερθέντα αίτια (σύνθλιψη της υπαίθρου), ένας άλλος βασικός παράγων, που θα κυριαρχεί σε όλα τα μετέπειτα έτη, σχετίζεται με το ύψος των αποσβέσεων και το κόστος του κεφαλαίου εν γένει. Η προηγηθείσα ταχεία συσσώρευση κεφαλαίου, από δημόσιες και ιδιωτικές επενδύσεις (στην τριακονταετία 1950-80), έχει ως συνέπεια τη διόγκωση των αποσβέσεων. Το κεφάλαιο πλέον *υποαπασχολείται*. Ενώ λόγου χάριν για το μέγεθος των εκμεταλλεύσεων (μέσος όρος 35 στρέμματα) ένας ελκυστήρας 50-70 hp ήταν αρκετός, για ποικίλους λόγους (*demonstration effect*, κλπ), ο αγρότης αγόραζε αντίστοιχο ισχύος 100-150 hp. Υποαπασχολούσε δηλαδή το πάγιο κεφάλαιο της επιχείρησής του.

Επίσης, ενώ υπήρχε δυνατότητα ανάπτυξης ποτιστικών καλλιεργειών, λόγω των πραγματοποιηθέντων αρδευτικών δικτύων, εντούτοις τμήμα των αγροτών συνέχιζε να καλλιεργεί πατροπαράδοτα προϊόντα, μη εκμεταλλεόμενο το πλεονέκτημα. Συχνά αυτό σχετίζεται με την αδυναμία εκτέλεσης *παράγωγων ιδιωτικών επενδύσεων*, προκειμένου να αξιοποιηθούν τα δημόσια έργα.

Μία άλλη αιτία συνιστούσε η μακρά περίοδος κατασκευής και χρήσης των δικτύων. Έτσι, έργο που ξεκινούσε η κατασκευή του το 1970 ήταν δυνατόν, για ποικίλα αίτια, να

ολοκληρωθεί το 1980 ή και αργότερα. Συνεπώς, επί έτη αυξανόταν το κεφάλαιο (ως άθροισμα επενδύσεων), χωρίς όμως αντίστοιχο όφελος στην αγροτική παραγωγή.

Τέλος, η μικρότερη αύξηση των τιμών των αγροτικών προϊόντων σε σχέση με εκείνες των βιομηχανικών, είχε ως απόρροια τη μη ανάλογη άνοδο του τελικού αγροτικού εισοδήματος. Δηλαδή, ενώ ο όγκος παραγωγής εκτιμάται ότι στην περίοδο 1950-1980 υπερπενταπλασιάστηκε η ακαθάριστη αξία παραγωγής – λόγω υστέρησης των τιμών – τριπλασιάστηκε.

Για όλους τους ανωτέρω λόγους προκύπτουν και οι ζημιές τμήματος των γεωργικών επιχειρήσεων.

Το έτος 1990 δεν αξιολογείται, διότι έκτακτες συνθήκες μείωσαν την αγροτική παραγωγή, με συνέπεια την εμφάνιση των ζημιών. Το 1988 ή το 1992 οι εκμεταλλεύσεις, στην πλειοψηφία τους, ήταν ελαφρά κερδοφόρες.

Οι ζημιές το 2000 ερμηνεύονται από πολυσύνθετα αίτια. Οι επιδοτήσεις της Ε.Ε. αφορούσαν *στην κατανάλωση και όχι στις επενδύσεις*. Ένας όγκος κεφαλαίου απαξιώνεται ή υποαπασχολείται χωρίς να προκύπτουν σημαντικά οφέλη. Αν δεν υπήρχαν οι επιδοτήσεις τμήμα του πληθυσμού θα είχε εγκαταλείψει την ύπαιθρο. Το κόστος των αγροτικών εισροών, μετά την κατάργηση του μονοπωλίου της ΑΤΕ (η τράπεζα διακινούσε τους σπόρους, τα λιπάσματα, κλπ), σημείωσε σημαντική άνοδο, όπως επίσης μεγάλη ήταν και η τραπεζική επιβάρυνση (άνοδος των επιτοκίων χορηγήσεων, καθώς καταργήθηκαν τα επιδοτούμενα επιτόκια της ΑΤΕ). Τουτέστιν, ενώ παλαιότερα μέσω της ΑΤΕ εκσυγχρονίζονταν, εν μέρει τουλάχιστον, οι εκμεταλλεύσεις, αφού η τελευταία κάλυπτε μέσω μεσομακροπρόθεσμων δάνειων τις επενδυτικές ανάγκες, τώρα οι επιδοτήσεις αφορούσαν ενισχύσεις στο εισόδημα, ήταν δηλαδή σχεδόν αποκλειστικά καταναλωτικές.

Άρα, οι ανερχόμενοι τόκοι του κεφαλαίου, το αυξανόμενο ύψος των αποσβέσεων, η ελαττωμένη δυναμική στην αύξηση του προϊόντος είχαν ως απόρροια την άνοδο του κόστους. Ας σημειωθεί ότι, επειδή τα καταναλωτικά πρότυπα χωριού-πόλης έτειναν να συρρικνωθούν, οι αποκλίσεις στους μισθούς μεταξύ δύο τομέων εξαφανίσθηκαν. Η συνέπεια που προέκυψε ήταν να διευρυνθεί το κόστος εργασίας. Περαιτέρω, η αδυναμία εύρεσης απασχόλησης στην πόλη είχε ως απόρροια τη διατήρηση μεγαλύτερου αριθμού απασχολούμενων στην γεωργία (λόγω της τεχνολογικής βελτίωσης) από το αναγκαίο.

Ένας σημαντικός λόγος διατήρησης του κόστους εργασίας σε υψηλά επίπεδα και άρα το εμφανιζόμενο ύψος των ζημιών στα έτη 1980 και ιδιαίτερα το 2000 (το 1990 η ξηρασία ήταν αυτή που ώθησε το αγροτικό εισόδημα σε χαμηλά επίπεδα) οφείλεται στον τρόπο υπολογισμού του. Έχει γίνει δεκτό, ως υπόθεση στη διατριβή – υπόθεση που όπως ελέγχθη ήταν σύμφωνα με την εκτίμηση της ΑΤΕ και του Υπουργείου Γεωργίας – ότι ο αριθμός των ημερών εργασίας των αγροτών ανέρχονταν ετησίως στις 250 (έναντι 300 του αστικού τομέα).

Οι πίνακες εισροών-εκροών της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής υπολογίζουν το πραγματοποιηθέν κόστος μόνο για το έτος 2000⁹². Το τελευταίο αφορά στα πραγματοποιηθέντα ημερομίσθια που είναι περίπου 180 ημέρες. Πέραν της αδήλωτης εργασίας που δεν εμφανίζεται (εργασία αλλοδαπών κλπ) στα επίσημα στατιστικά δεδομένα η προσέγγιση, πιθανόν, ενώ τεχνικά είναι δόκιμη δεν ευσταθεί από πλευράς της οικονομικής και κοινωνικής δομής της χώρας.

Είναι γνωστό σε όλους ότι η αγροτική απασχόληση – σε αντίθεση με ότι συμβαίνει στο μεγαλύτερο μέρος της βιομηχανίας – είναι εποχική. Αυτό σημαίνει ότι ενώ υπάρχουν ελλείψεις εργατικών χεριών το καλοκαίρι ή την άνοιξη, το χειμώνα εμφανίζονται πλεονάσματα. Όπως έχει επισταμένα αναλυθεί (Ευελπίδης 1953, Παπαηλίας 1992) μεγάλο μέρος της δραστηριότητας των αγροτών είναι αφανής. Έτσι οι εδαφοβελτιώσεις, οι αναβαθμιδώσεις, οι διάφορες κατασκευές κλπ δεν εμφανίζονται στα επίσημα στατιστικά δεδομένα και γι' αυτό είναι βέβαιο ότι παρά την προσπάθεια της ΕΛ.ΣΤΑΤ. σημαντικό τμήμα της απασχόλησης των αγροτών, όπως επίσης και της αυτοκατανάλωσης ή των άδηλων συναλλαγών, δεν προσμετράται. Αυτό σημαίνει ότι το αγροτικό εισόδημα είναι υψηλότερο, ενώ οι ημέρες απασχόλησης μεγαλύτερες (από τις εκτιμώμενες της ΕΛ.ΣΤΑΤ.).

Υπ' αυτές τις προϋποθέσεις αν υπολογιζόταν, στην παρούσα διατριβή, ότι το κόστος εργασίας προκύπτει από απασχόληση 150-180 ημερών, τότε προφανώς οι ζημιές των εκμεταλλεύσεων για το έτος 2000 θα περιορίζονταν ή και θα εξαφανίζονταν. Αυτό σημαίνει όμως ότι τις υπόλοιπες 150 ή 120 ημέρες οι αγρότες θα μπορούσαν – θεωρητικώς – να μην διαμένουν στους αγρούς τους και να εργάζονται ως μισθωτοί στις πόλεις.

⁹² Την περίοδο προ του 2000 κάποιες αποσπασματικές δημοσιεύσεις χρησιμοποιούσαν διαφορετική μεθοδολογία με αποτέλεσμα τα αποτελέσματα να είναι μη συγκρίσιμα

Είναι λοιπόν προφανές ότι δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί η «λογική» της βιομηχανικής παραγωγής στον αγροτικό χώρο, στον οποίο λαμβάνουν χώρα δραστηριότητες που δεν μπορούν να τύχουν επακριβούς μέτρησης. Συνεπώς, θα όφειλε κανείς να προσαυξήσει το αγροτικό προϊόν κατά το ποσό των άδηλων συναλλαγών, με ένα κάποιο είδος λογιστικών τιμών.

Εάν προσαυξηθεί το αγροτικό προϊόν κατά το ποσό των άδηλων συναλλαγών ή της αυτοαπασχόλησης, τότε οι ζημιές θα εμφανιζόντουσαν μικρότερες.

Εν τέλει οι ζημιές το 2000 καλύπτονται από:

1. Την υποαμοιβή της εργασίας των αγροτών. Συνεπώς το ημερομίσθιο, που δέχεται η ΕΛ.ΣΤΑΤ., η ΑΤΕ και το Υπουργείο Γεωργίας, διαμορφώνεται σε τέτοιο ύψος, ώστε να καλύπτει όχι μόνο την τρέχουσα εργασία, αλλά και μέρος της σχολάζουσας δραστηριότητας του αγρότη. Όπως ακριβώς στα ξενοδοχειακά καταλύματα ή γενικότερα κατά την τουριστική περίοδο οι τιμές είναι υψηλότερες προκειμένου οι επιχειρήσεις να καλύψουν μέρος της έλλειψης απασχόλησης ή της ζήτησης υπηρεσιών στη νεκρή περίοδο. Άρα το δηλούμενο ημερομίσθιο είναι υψηλότερο του πραγματικού
2. Την μη αμοιβή τη χρήσης γης. Κανένας αγρότης (τουλάχιστον η συντριπτική πλειονότητα) που αποτελεί τις μικρές και μεσαίες εκμεταλλεύσεις (κάτω των 80 στρεμμάτων) δεν προσμετρά κάποιο τεκμαρτό ενοίκιο για τη χρήση γης
3. Την μέσω ατομικής εργασίας επιμήκυνση της οικονομικής ζωής του μηχανικού και κτιριακού εξοπλισμού. Ενώ, δηλαδή, στην παρούσα διατριβή έχουν χρησιμοποιηθεί τα διεθνή δεδομένα (απόσβεση μηχανικού εξοπλισμού 6,6%, σωλήνες κλπ 10%, μηχανήματα 8-10% κλπ) επιτυγχάνει ο αγρότης με διάφορους τρόπους την μικρή έστω επιμήκυνση. Συνεπώς, ενώ οι ελκυστήρες λόγου χάριν έχουν διάρκεια ζωής 12-15 έτη, ο μέσος Έλληνας αγρότης παρατείνει τη χρήση του για 18-20 ή και πλέον έτη. Αυτό σημαίνει ότι οι λογιστικές αποσβέσεις της παρούσας εργασίας αποκλίνουν από την οικονομική ζωή του κεφαλαίου και άρα στην πράξη θα έπρεπε να είναι μικρότερες. Συνεπώς και το κόστος παραγωγής χαμηλότερο από το εκτιμώμενο
4. Ένας ακόμη σοβαρός λόγος που το κόστος παραγωγής ιδιαίτερα μετά το 1990 φαίνεται αυξημένο προέρχεται από την μεγάλη κεφαλαιακή συσσώρευση πολλών εκμεταλλεύσεων. Όπως έχει αναφερθεί στα προηγούμενα, ενώ για την

τυπική ελληνική εκμετάλλευση των 30-50 στρεμμάτων ένας ελκυστήρας 50-70 hp ήταν αρκετός, για κοινωνικούς λόγους (ιδιαίτερα στο διάστημα 1980-1990) πολλές οικογένειες αγόραζαν μηχανήματα 100 ή και πλέον hp. Τοιουτοτρόπως, υπήρχε εκτεταμένη υποαπασχόληση του κεφαλαίου. Όπως θα δεχθεί και στα επόμενα η χώρα είχε μια από τις ταχύτερες εκμηχανίσεις στον κόσμο, αφού από 4χιλ τρακτέρ το 1950, το 1983 είχαν υπερβεί τα 280 χιλιάδες. Μικρό μέρος των αγροτών δεν διέθετε ελκυστήρα το 2000. Άρα το ύψος των αποσβέσεων, καθώς ήταν μεγάλο, επιβάρυνε δυσανάλογα το κόστος

Σε κάθε περίπτωση για λόγους ομοιογένειας διατηρήθηκαν οι αυτές υποθέσεις καθ' όλη την πεντηκονταετία. Είναι σαφές ότι υφίσταται απόκλιση μεταξύ του τυπικού αγρότη του 1950 ή του 1970 και εκείνου του 2000. Ως εκτούτου, τα παρατιθέμενα στοιχεία για το 2000 που αφορούν το κόστος εργασίας και τις αποσβέσεις είναι προσεγγιστικά. Πάντως σε καμία περίπτωση δεν αλλοιώνεται η ουσία του αποδεικτικού υλικού, ότι δηλαδή η μέση αγροτική εκμετάλλευση δεν πραγματοποιούσε κέρδη ούτε κατά το 2000. Πιθανότατα οι ζημιές θα πρέπει να ήταν πιο περιορισμένες, εφ' όσον γίνει δεκτή η υπόθεση περί μικρότερων αποσβέσεων (πολιτική που κατ' ουσίαν δείχνει την αδυναμία του αγρότη δηλαδή την μη ευκολία ανανέωσης του εξοπλισμού) και συρρικνωθούν οι ημέρες απασχόλησης στις 200.

Σημειώνεται ότι μέχρι το 2012 που λειτουργούσε η ΑΤΕ, η Τράπεζα εκτιμούσε το ετήσιο κόστος για τις μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις στις 250 ημέρες εργασίας.

Έτσι επανέρχεται κάποιος στο ουσιώδες ζήτημα: *Μπορεί η οικογενειακή εκμετάλλευση της γης να αποφέρει, για την πλειοψηφία των απασχολουμένων με αυτήν, κέρδη;*

Φάνηκε, από την ανάλυση των αποτελεσμάτων χρήσεως στην πεντηκονταετία 1950-2000, ότι για το μεγαλύτερο μέρος των αγροτών δεν μπορεί να επιτευχθεί κάτι τέτοιο (κέρδος).

Δεν πρέπει όμως να παραβλέπεται το γεγονός ότι μέρος των αγροτικών επιχειρήσεων, που βρίσκονται πλησίον των κέντρων κατανάλωσης (Αθήνα, Θεσσαλονίκη), ή σε τουριστικές περιοχές (αυξημένη ζήτηση), ή εκείνων που καλλιεργούν πρώιμα προϊόντα (θερμοκήπια, κλπ, δηλαδή προσφέρουν αγαθά εκτός περιόδου μαζικής παραγωγής συνιστώντας ένα είδος ολιγοπωλίου), ή μεγάλες

εκμεταλλεύσεις,⁹³ πραγματοποιούν, εκτός ειδικών συνθηκών, συστηματικά κέρδη. Σε τέτοιου είδους επιχειρήσεις με αγαθά προς εξαγωγή (οίνος λόγου χάριν), ή άλλων που απευθύνονται στην εγχώρια αγορά (αρωματικά φυτά κλπ) επενδύονται και εξωγεωργικά κεφάλαια, αν και σε περιορισμένη, επί του παρόντος, κλίμακα.

Στο επόμενο Κεφάλαιο θα εξηγήσουμε και τους κοινωνικούς μηχανισμούς ή ακριβέστερα, γιατί επικράτησε στη χώρα παρόμοιο σύστημα παραγωγής και γιατί παρ' όλα τα χαμηλά εισοδήματα που αποκτά *το μεγαλύτερο μέρος των αγροτών*, δεν μπόρεσε να μεταβάλλει τις κοινωνικές συνθήκες υπέρ του. Γιατί δηλαδή, σε αντίθεση με άλλες χώρες, δεν ανεπύχθη αγροτικό κίνημα ή αγροτικά κόμματα που θα αγωνίζονταν για τη βελτίωση της ζωής των Ελλήνων αγροτών.

⁹³ Στους ελαιώνες άνω των 80 στρεμμάτων, στους οπωρώνες άνω των 40 στρεμμάτων κλπ

Κεφάλαιο 4

Κοινωνικές Μεταβολές του Αγροτικού Χώρου: Σχέδιο ερμηνείας

4.1 Γενικά

Κατά το μεγαλύτερο μέρος της ιστορίας ο αγρότης-κτηματίας (και όχι φυσικά ο αγρότης-αγρεργάτης) συγκροτούσε μία συντηρητική έπαλξη. Με εξαίρεση τους πολέμους των χωρικών στο λυκόφως του Μεσαίωνα και αυτούς κατά την εμφάνιση των εθνικών κρατών (αρχές των Νέων Χρόνων) και την επικράτηση του απολυταρχικού κράτους, οι αγρότες από παλιά συνιστούσαν σε σοβαρό βαθμό τα στηρίγματα του συστήματος.

Στη Γαλλία η επανάσταση, γνωστή ως *Jacquerie*⁹⁴ στα μέσα του 15^{ου} αιώνα, κατεπνίγη με εξαιρετική βιαιότητα. Μετά την αντίστοιχη συντριβή του κινήματος των αγροτών υπό του Tyler από τον Ριχάρδο Β΄ στην Αγγλία⁹⁵, ανέκυψε εκ νέου αξιόλογη αμφισβήτηση επί των ημερών του Κρόμγουελ (το κίνημα των ίσων). Ωστόσο, αυτό υποστηρίζετο περισσότερο από τους μικροευγενείς.

⁹⁴ Η εξέγερση αυτή (1358), η διάρκειά της έφθασε τον ένα μήνα, θεωρείται από τους ιστορικούς ότι είχε ως αιτίες την μακράιωνα καταπίεση των χωρικών, την πανώλη των ετών 1348/49, την ήττα και σύλληψη του βασιλιά Ιωάννη Β΄ (το 1356) από τους Άγγλους κατά τα πρώτα χρόνια του εκατονταετούς πολέμου, τα υπέρογκα λύτρα για την απελευθέρωση του βασιλέως και των ιπποτών (άρα την επιβάρυνση των αγροτών), κλπ. Κατά την άποψη μας αυτά αποτελούσαν κατά το μεγαλύτερο μέρος αφορμές. Η βασική αιτία ήταν ότι μετά το τέλος της δουλοπαροικίας η κατάσταση των αγροτών είχε ελάχιστα βελτιωθεί (σε σχέση με τους προηγούμενους αιώνες). Η μακράιωνα καταπίεση, όπως και οι αγγαρείες και η σχεδόν πλήρης υπεξαίρεση της εγγείου προσόδου, οδηγούσε τους αγρότες σε επίπεδα διαβίωσης πέριξ ενός ισχνού ορίου συντήρησης. Επειδή όμως οι κοινωνικές συνθήκες άλλαζαν, η διατήρησή του σε υποτυπώδη όρια – εκείνα της εξαθλίωσης – αποτελούσε την αιτία της αντιπαλότητας και της διεύρυνσης τού ταξικού μίσους. Ανάλογα ίσχυαν για τις άλλες δυτικές χώρες, όπου ο αγρότης στην πραγματικότητα αντιμετωπιζέτο ως «πράγμα» (res)

⁹⁵ Τα αίτια ή σωστότερα οι αφορμές σχετίζονταν και εδώ με τον μαύρο θάνατο (την πανώλη). Οι συνέπειες ήταν να ανέλθουν τα ημερομίσθια σε υψηλά – θεωρούμενα απαγορευτικά – όρια. Η προσπάθεια συγκράτησής των (1381) στα ευτελή της προ κρίσεως περιόδου επίπεδα είχε ως αποτέλεσμα την εξέγερση. Άλλοι ηγέτες της Peasants' Revolt ήταν οι John Ball και ο Jack Straw. Οι εξεγέρσεις το 1450 με αρχηγό τον Jack Cade (Kentish Revolt), το 1549 με τον Robert Kett (Norfolk Rebellion) και το 1596 με τον Bartholomew Steer (Oxfordshire Rebellion) δεν είχαν το ίδιο εύρος

Στη Γερμανία ο *Λούθηρος* θα ταχθεί εναντίων των χωρικών⁹⁶, οι οποίοι στηρίζονταν και επί των ιδικών του διδαχών, περιχαράκωνοντας άπαξ δια παντός την Μεταρρύθμιση σε συντηρητικό περιεχόμενο.

Αργότερα, κατά τη Γαλλική Επανάσταση, το εκκρεμές θα βρίσκεται σταθερά στο δεξιό μέρος. Ο *πόλεμος της Βανδέας*⁹⁷ και αργότερα η επιστροφή των Βουρβόνων θα στηριχθεί από την αγροτική μάζα. Οι *Βασιλόφρονες* ή ο *Λουδοβίκος Ναπολέον* θα αναζητούν εκεί τα στηρίγματά τους.

4.2 Η ελληνική εμπειρία

4.2.1 Η περίοδος μέχρι το 1950

Μία πρώτη συστηματική ανάλυση των μορφών κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης στην Ελλάδα, σε σχέση μάλιστα με τα Βαλκάνια, παρέχει ο Καραβίδας⁹⁸. Ταξινομεί τους σχηματισμούς που ανεφύησαν διαχρονικά σε έξι:

1. *Τσελιγκάτο*, οργάνωση κτηνοτρόφων που κυριαρχούσε επί αιώνες στη Βαλκανική.

Η σύσταση βαλκανικών κρατών μετά το 1912 και κυρίως η άνοδος των εθνικισμών κατά τον 19^ο αιώνα αποτέλεσε σοβαρό λόγο για τη διάλυσή του, αφού έλειπε το ενιαίο της οθωμανικής αυτοκρατορίας και της προ αυτής Βυζαντίου⁹⁹. Μέσω του *τσελιγκάτου* λειτουργούσε κτηνοτροφική εκμετάλλευση μικρών ζώων, κυρίως προβάτων

⁹⁶ Ο πόλεμος των χωρικών (*Bauernkrieg*) μεταξύ 1524-1526 έλαβε εκρηκτικές διαστάσεις και αποτέλεσε ένα από τα σημαντικότερα συμβάντα στη Γερμανική ιστορία. Ο *Engels* θα τον συγκρίνει με τις εξεγέρσεις του 1848-1849

⁹⁷ *La guerre de Vendée* (1793-1796) υπήρξε απίστευτα σκληρός. Κατ' ουσίαν βέβαια εκδηλώθηκε, παράλληλα με τα αγροτικά αιτήματα, αντεπανάσταση των βασιλοφρόνων· η καταστολή της, εξαιρετικά άγρια (συχνά υποστηρίζεται ότι αποτέλεσε γενοκτονία) αμαύρωσε τη Γαλλική Επανάσταση και τα ιδεώδη που αυτή υποστήριζε (μεγάλο μέρος του πληθυσμού – ιδιαίτερα άμαχοι – φονεύθηκε)

⁹⁸ Καραβίδας Κ.Δ. (1931)

⁹⁹ «... *Δια να εξαντλήσω εδώ το περί της εθνικής διαδόσεως του συστήματος, πρέπει να σημειώσω, ότι, καθ' όλας τας ενδείξεις, πρόκειται περί συστήματος το οποίον υπήρχεν εν τοις Βαλκανίοις προ της εισόδου των Σλαύων· εις τούτο δε επιμένω και διότι οι Σλαύοι, όσοι παρέμειναν επί Βυζαντίου εν τη χώρα, ισορροπήθησαν εν τη κατωτέρα κοινωνική ιεραρχία, ως γεωργοί και κολλήγοι, ενώ ως ερρήθη ο νομαδισμός υπερείχεν και ως επιχειρήσεις και ως είδος ζωής και διότι ακόμη και σήμερα οι επιμόνως ασκούντες αυτό είνε εκ των προσλαυικών γηγενών κατοίκων της χώρας, Αλβανών, Ελλήνων και Ρομούνων ...» (Καραβίδας (1977), ε.α. σελ 44)*

2. *Τσιφλίκι*, κολληγικός σχηματισμός που αφορούσε σε γεωργική εκμετάλλευση, κυρίως δημητριακών, σε συνδυασμό συχνά με κτηνοτροφία (σύστημα «πλάτης» ή «ντάμκα»)
3. *Πατριά ή Ζάντρουγκα*, σλαβικό μόρφωμα μέσω του οποίου συνδυάζεται η γεωργοκτηνοτροφική εκμετάλλευση και η μικρή βιοτεχνία (ιδιαίτερη επίδοση στην καλλιέργεια δημητριακών)
4. *Βαλκανικό κεφαλοχώρι*, ήτοι «*σχηματισμός των κατά θεωρίαν ανεξαρτήτων χωρικών οικογενειών, αίτινες, εγκατεστημένοι εν ελευθέροις Κεφαλοχωρίοις επιδίδονται εις στενάς γεωργικάς εκμεταλλεύσεις, ανεπαρκείς δια την συντήρησίν των, ήτις συμπληρούται δια εργασίας εις τα γειτονικά τσιφλίκια ή και δια εξαγωγής εργατικών χειρών και προσφοράς υπηρεσιών εις τας πόλεις*»¹⁰⁰
5. *Ατομιστική μικροιδιοκτητική εκμετάλλευση*, που κυριάρχησε στην μετεπαναστατική Ελλάδα, η οποία κατά τον Καραβίδα συνιστά πλήρη οικονομική αποτυχία¹⁰¹
6. *Μιζοαστοχωρικής οικογένειας*, δηλαδή νόθος σχηματισμός αποτελούμενος από «κτηματίες», οι οποίοι ασκούν εξειδικευμένες-εμπορικές εκμεταλλεύσεις (σταφίδες κλπ) δια μισθωτής εργασίας

Είναι αντιληπτό ότι οι τρεις τελευταίοι σχηματισμοί, με εξαίρεση την Νότιο Ελλάδα, είναι σχετικά πρόσφατοι (συναντώνται σε σχετικά εκτεταμένο επίπεδο μετά το 1700) και κυριάρχησαν κατά τον 19^ο αιώνα και έπειτα¹⁰². Η απαλλοτρίωση των *τσιφλικιών*, μετά το 1920 στην Ελλάδα αλλά και στην υπόλοιπη Βαλκανική και Ανατολική Ευρώπη, είχε ως αποτέλεσμα τη σχετική εξαφάνιση αυτής της μορφής οργάνωσης, που ανάγεται στους προβυζαντινούς χρόνους (πρόπλασμα αυτών υπήρξαν τα *Latifundia*).

Αντιστοίχως, η δημιουργία εθνικών κρατών (κατάτμηση της Βαλκανικής) αλλά και η κυριαρχία των καπιταλιστικών μορφών στη γεωργία είχε ως συνέπεια τη διάλυση του *τσελιγκάτου*.

¹⁰⁰ Καραβίδας (1977) σελ 33

¹⁰¹ «... Δεν γνωρίζω, όμως αν η οικονομική και κοινωνική ιστορία της ανθρωπότητας θα δυνηθεί να αναφέρει ποτέ σχηματισμόν τόσον ηρωϊκόν και ηθικόν, τόσο ιδεαλιστικόν από τε οικονομικής και κοινωνικής απόψεως και συγχρόνως τόσον επίμονον οικονομικώς, τόσον τραγικόν ηθικώς και τόσον ατυχή κοινωνικώς – δεν γνωρίζω, λέγω αν υπάρχει εις την ιστορίαν σχηματισμός τόσον περιπετειώδης όσον αυτός ο ελεύθερος δήθεν σχηματισμός της μικράς γεωργοκτηνοτροφικής χωρικής οικογενείας υπό την μορφήν μάλιστα που υφίσταται ούτος εν τη Βαλκανική και ιδίως εν Ελλάδι ...» (Καραβίδας, 1977 σελ 433)

¹⁰² Με την έννοια της ευρείας παρουσίας τους. Οι απαρχές τους, ιδιαίτερα της ατομικής εκμετάλλευσης της γης, χάνονται στην Αρχαιότητα

Η προσχώρηση των χωρών της Βαλκανικής και της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης στο σοσιαλιστικό στρατόπεδο την υστεραία του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου εξαφάνισε σχεδόν όλες τις άλλες μορφές αγροτικής εκμετάλλευσης.

Έτσι, η Ελλάδα μπορεί να αποτελέσει μελέτη περίπτωση δημιουργίας και επιβίωσης του συστήματος της μικρής οικογενειακής εκμετάλλευσης.

Ειδικότερα:

Κατά την αμέσως μετά την επανάσταση περίοδο ο *Thiersch* αποτυπώνει (*Πίνακας 4.1*) τις καλλιεργούμενες γαίες ως ακολούθως:

Πίνακας 4.1

Κατανομή των εκτάσεων στην αμέσως την επανάσταση περίοδο

Περιοχές	Ποτιστικές		Ξηρικές		Σύνολο	
	στρέμματα	%	στρέμματα	%	στρέμματα	%
Ανατολική Στερεά	26.700	5,9	422.040	94,1	448.700	100,0
Δυτική Στερεά	78.863	20,3	310.339	79,7	389.202	100,0
Πελοπόννησος	98.975	21,4	362.749	78,6	461.726	100,0
Σύνολο	204.538	15,7	1.095.128	84,3	1.299.666	100,0

Πηγή: Thiersch (1833), σελ. 294

Σύμφωνα με τον Ασδραχά η κατάσταση περιγράφεται από τον *Πίνακα 4.2*.

Πίνακας 4.2

Κατανομή των γαιών στην προ της επανάστασης περίοδο

Περιοχές	Καλλιέργειες	Στρέμματα	%	Ελλήνων %	Μωαμεθανών %
Πελοπόννησος	Ποτιστικές καλ/νες	146.445	64,1	30,9	69,1
	Ποτιστικές ακαλ/τες	81.914	35,9	65,5	34,5
	Ξερικές καλλιεργ/νες	604.442	47,8	41,7	58,3
	Ξερικές ακαλ/τες	659.695	52,2	16,8	83,2
Στερεά Ελλάδα	Ποτιστικές καλ/νες	13.492	12,8	47,0	53,0
	Ποτιστικές ακαλ/τες	92.072	87,2	22,1	77,9
	Ξερικές καλλιεργ/νες	134.748	19,5	62,2	37,8
	Ξερικές ακαλ/τες	557.682	80,5	42,7	57,3

Πηγή: Ασδραχάς (1984)

Μέχρι το 1922 στην «Παλαιά Ελλάδα» σημειώθηκαν, με εξαίρεση τη σημαντικότερη μεταρρύθμιση του 1871, μικρές μόνο παρεμβάσεις στο εγγειοδιαρθρωτικό. Η σπουδαιότερη ήταν η επί μακρόν προσπάθεια αποξήρανσης της λίμνης Κωπαΐδας (ξεκίνησε από τη δεκαετία 1880 και ολοκληρώθηκε μόλις το 1912 από τους Άγγλους). Τα αποκληθέντα «μεγάλα παραγωγικά» έργα στη Μακεδονία (πεδιάδες Θεσσαλονίκης, Σερρών και Δράμας-Καβάλας) υλοποιήθηκαν στη δεκαετία του 1930. Στο διάστημα αυτό το μεγαλύτερο μέρος των επενδύσεων ήταν άδηλες (Ευελπίδης, 1944 και 1953).

Τα αίτια διαφοροποίησης της Ελλάδος ως προς την οικονομική οργάνωση παραγωγής και *συνεπώς την κοινωνική στρωμάτωση* σε σχέση με τους υπόλοιπους Βαλκανικούς λαούς σχετίζονται τόσο με οικονομικές, όσο και με πολιτιστικές αποκλίσεις.

Στην Παλαιά Ελλάδα δεν ήταν εύκολο, λόγω μορφολογίας του εδάφους αλλά και των κλιματικών συνθηκών, να αναπτυχθεί εκτεταμένη κτηνοτροφία, όπως στη Βόρεια.

Αντίστοιχα, η ανάπτυξη και κυριαρχία των φεουδαλικών δεσμών, και κατ' επέκταση τσιφλικιών σε εκτεταμένη κλίμακα, είναι εξαιρετικά αμφισβητούμενη¹⁰³. Οι περισσότεροι βυζαντινολόγοι υποστηρίζουν ότι δεν δημιουργήθηκαν διευρυμένες φεουδαλικές σχέσεις παραγωγής, τουλάχιστον στα ελληνικά εδάφη. Μόνο στην περίοδο μετά τους Κομνηνούς ανευρίσκονται, όχι όμως σε ευρεία μορφή, κάποιες τιμαριωτικές σχέσεις (μία ανάλυση αντίστοιχης μορφής: Λαϊού-Θωμαδάκη, 1987).

Όπως έχει δείξει και ο Βεργόπουλος (1975) τα τσιφλίκια μόνο μετά τον 17^ο αιώνα άρχισαν να αναπτύσσονται στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και μάλιστα σε περιορισμένη έκταση. Γενικότερα οι συνθήκες στην Παλαιά Ελλάδα δεν επέτρεπαν μεγάλη πληθυσμιακή πυκνότητα.

Σύμφωνα με την έκθεση του Καποδίστρια, που έστειλε στις Μεγάλες Δυνάμεις της εποχής, οι Μωαμεθανοί το 1821 υπολογίζονταν σε 68.615¹⁰⁴ έναντι 882.350 Ελλήνων.

Άρα, η μικροϊδιοκτησία, που «φυτοζοούσε» διαμέσου των αιώνων αποτέλεσε ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των ελληνικών περιοχών, με συνέπεια η νότια, κυρίως, χώρα να διαφέρει τόσο από τα Βαλκάνια και τις πλείστες περιοχές της Ανατολής¹⁰⁵ όσο και

¹⁰³ Αναλυτικά βλέπε: Παπαηλίας (2014)

¹⁰⁴ Αναλυτικά: 47.750 στην Πελοπόννησο και 20.865 στη Στερεά και Εύβοια (Ζωγράφος 1921-1924, Ανατύπωση 1976)

¹⁰⁵ Σύμφωνα με τον Μουζέλη (1978) δεν αναπτύχθηκε στην Ελλάδα αξιόλογο αγροτικό κίνημα σε αντίθεση με αυτό της Βουλγαρίας, εξαιτίας, σε σημαντικό βαθμό, έλλειψης ηγεσίας και γενικότερα οργάνωσης του κινήματος. Νομίζω, κατά την άποψη μου, ότι σε παρόμοια προσέγγιση διαφεύγει το

από εκείνες της Δύσης. Πάντως, η ενίσχυση της μικροϊδιοκτησίας που ανεφάνη στη Γαλλία, στη Νότιο Ιταλία και σε τμήματα της Ισπανίας μετά την ύστερη φεουδαρχία, ευνόησε αυτές τις τάσεις.

Αλλά εκτός του φυσικού περιβάλλοντος (κλίμα, έδαφος κλπ) ανέκυπταν διαρκώς και σύνθετοι κοινωνικοί και πολιτικοί λόγοι (σε κάθε περίοδο ίσως διαφορετικοί), οι οποίοι στήριζαν το *παράδειγμα της ατομικής εκμετάλλευσης της γης*. Έτσι λόγου χάριν, στην μετά την Επανάσταση περίοδο, η πολιτική τάξη από τον Καποδίστρια μέχρι τους Φαναριώτες ή τους Έλληνες της διασποράς, έχοντας επηρεασθεί από το πνεύμα της Γαλλικής Επανάστασης (του Γαλλικού Διαφωτισμού), και της αγγλικής πολιτικής σκέψης, μη θέλοντας να ενισχύσει τους προκρίτους, στηρίχθηκε στους μικροκτηματίες (στον «λαό»).

Περαιτέρω, δεν ήταν εύκολο, ακόμη και αν δεν το πίστευαν όλοι αυτοί, μετά από πολύχρονο αιματηρό πόλεμο, ο οποίος ήταν πλήρης εμφυλίων, και όπου το σύνθημα περί ισότητας και ελευθερίας (και το οποίο κινούσε τις μάζες σε αντίσταση, έδινε τους στρατιώτες, προσέφερε την τροφή κλπ) αποτελούσε τον πυρήνα του αγώνος, να επιβάλουν στο πλήθος, *εκ των υστέρων (μεταναπαναστατικώς)*, σε εκτεταμένη μορφή τιμάρια ή φεουδαλικές σχέσεις (όταν αυτές μάλιστα καταστρέφονταν σε όλο τον κόσμο).

Ωστόσο, ακριβώς επειδή και *ο θεσμός της μικροϊδιοκτησίας, της οικογενειακής εκμετάλλευσης της γης ήταν μη οικονομικά αποτελεσματικός*, αναπόφευκτα ο μικρός, οριακός, αγρότης δημιουργούσε προσόδους συχνά κάτω από το στοιχειώδες όριο συντήρησης (αυτό τεκμαίρεται από τον απελπιστικά μικρό ρυθμό αύξησης του πληθυσμού καθ' όλην την περίοδο, δείγμα μεγάλης παιδικής θνησιμότητας κλπ). Ενώ δηλαδή ήταν δύσκολο (ή και πιθανόν αφύσικο) να επιβιώνουν επί μακρόν γένη ή φυλές μέσω της πατριάς (σε συνθήκες παρατεταμένης οικονομικής δυσπραγίας), όπως επίσης μόνο λίγοι κεφαλαιούχοι (ή τσιφλικούχοι) θα μπορούσαν να περιορίσουν τις ζημιές σε αυτές τις γαίες (ή να απολαύσουν στην ιδεατή περίπτωση αξιόλογα κέρδη), ήταν επόμενο ότι μόνο άτομα, *εξ' ανάγκης*, ζώντας σε άθλιες συνθήκες, μπορούσαν να αναλάβουν κατά μόνας, ή μαζί με την οικογένειά τους, την καλλιέργεια της γης.

γεγονός ότι η γεωγραφία, όπως θα τόνιζε ο Braudel (οι μικρές ημιάγονες εκτάσεις και οι έντονες κλιματικές αλλαγές), και η σταδιακή εθνική ολοκλήρωση της χώρας απετέλεσαν προσδιοριστικούς παράγοντες στην κοινωνική στρωμάτωση. Συνεπώς, δεν προκύπτουν αξιόλογα ευρήματα, λόγω ανομοιογένειας της σύγκρισης, από την προσπάθεια συσχέτισης της ελληνικής περίπτωσης με αυτήν της βουλγάρικης και των άλλων βαλκανικών περιπτώσεων σε αυτό το πεδίο

Αυτό ερμηνεύει τους λόγους για τους οποίους οι περιοχές αυτές ευρίσκονταν επί αιώνες αραιοκατοικημένες, ενώ τα συμπληρωματικά εισοδήματα από το εμπόριο, τη μετανάστευση, την ναυτιλία (στις νησιώτικες περιοχές μετά τον 18^ο αιώνα) και την υπερεργασία συντηρούσαν ένα γλίσχρο εισόδημα.

Δεν είναι τυχαία η ανάπτυξη μεταξύ των Ελλήνων του παροικιακού φαινομένου, ασύγκριτα εντονότερου από οποιοσδήποτε λαό της Βαλκανικής αλλά και της Ευρώπης¹⁰⁶ (η γη δεν μπορούσε να θρέψει παρά ελάχιστους).

Αργότερα, προς τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, η μετανάστευση, κυρίως προς την Αμερική, ενίσχυε ποικιλοτρόπως την ατομική εκμετάλλευση¹⁰⁷. Οι συμπληρωματικοί πόροι (από τα μεταναστευτικά εμβάσματα, από τις παράλληλες αστικές ενασχολήσεις και εκ της ναυτιλίας στις νησιώτικες και παράλιες περιοχές) διατήρησαν τον θεσμό της οικογενειακής γεωργικής εκμετάλλευσης ζωντανό καθ' όλον τον 19^ο αιώνα. Συνεπώς, στο διάστημα αυτό, από το 1830 μέχρι το 1930, ο *αγροτικός χώρος συντηρείτο, ως ένα σημείο, από τα αστικά (εξωγεωργικά) εισοδήματα*.

Δεν θα πρέπει να παραβλέπεται επίσης ότι μεγάλο τμήμα του πληθυσμού, περισσότερο κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα στις ολιγότερες ανεπτυγμένες περιοχές (ορεινοί όγκοι, δυσπρόσιτες περιοχές, νησιωτικά συμπλέγματα), προχώρησε σε εκτεταμένες «αφανείς» επενδύσεις (αναβαθμιδώσεις, βελτιώσεις, μικρά αρδευτικά). Αυτό σημαίνει μεγάλο αριθμό ωρών απλήρωτης υπερεργασίας, οι οποίες *δεν έτυχαν εκτεταμένης απομύζησης (αφού δεν είχαν αναπτυχθεί σε σημαντικό βαθμό οι καπιταλιστικοί μηχανισμοί, ούτε κυριαρχούσαν οι ανάλογοι φεουδαλικοί)* από το κεφάλαιο, ή τις ανώτερες κοινωνικές τάξεις, με συνέπεια να παραμείνουν στο χώρο· εξ' ου και η επιβίωση αυτών των αγροτικών μονάδων.

Πάντως, σε ορισμένες περιοχές (συνήθως στις πιο εύφορες) στην περίοδο προ της Επανάστασης οι κοτζαμπάσηδες υπεξαιρούσαν ικανό τμήμα των προσόδων και της υπερεργασίας.

Όσο όμως διευρυνόταν ο εκχρηματισμός της αγροτικής οικονομίας στην Ελλάδα, αυτό είχε ήδη επιτευχθεί σε όχι αμελητέο βαθμό προεπαναστατικά, τόσο το ιδιωτικό

¹⁰⁶ Τη μεγαλύτερη έκταση έλαβε μετά τη συνθήκη του Karlovitz (1699) και του Passarovitz (1718)

¹⁰⁷ Θα πρέπει να σημειωθεί ότι μεγάλο μέρος των μεταναστών του 19ου αιώνα επέστρεψε οίκαδε. Οι περισσότεροι των μεταναστών ενίσχυαν ποικιλοτρόπως τις αγροτικές οικογένειες τους. Αναλυτικά: Καραβίδας (1931)

κεφάλαιο (συνήθως τοκογλυφικό) καταδυνάστευε σε ολοένα και μεγαλύτερο βαθμό τον αγροτικό χώρο. Οι έμποροι αντικατέστησαν τρόπο τινά τους προκρίτους.

Η συνέπεια ήταν στο μεγαλύτερο, ίσως, διάστημα του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα, πολλές αγροτικές εκμεταλλεύσεις πέραν των εγγενών – όπως ελέχθη – προβλημάτων, που αντιμετώπιζαν, να υφίστανται σοβαρή αφαίμαξη και να παραμένουν παθητικές (υπερχρεωμένες)¹⁰⁸.

Ακριβώς, τα αρνητικά αποτελέσματα χρήσεως, όπως δείχθηκαν στα προηγούμενα είχαν ως απόρροια ο αγρότης να προσπαθεί συχνά εξωγεωργικώς να διατηρήσει την εκμετάλλευσή του (Καραβίδας, 1931).

Μετά το 1930 και ιδιαίτερα μετά το 1950, ο ρόλος της ΑΤΕ υπήρξε καταλυτικός, διότι περιόρισε το τοκογλυφικό κεφάλαιο (αφού το κράτος «απαγόρευσε» το δανεισμό των άλλων τραπεζών κλπ, ενώ τα επιτόκια της ήταν επιδοτούμενα).

Η ΑΤΕ, περαιτέρω, διακινούσε το πλείστον των αγροτικών εισροών (λιπάσματα, σπόρους κλπ) και μέσω των βραχυπρόθεσμων και μεσοπρόθεσμων δανείων ενίσχυε μέχρι του ορίου επιβίωσης τους αγρότες¹⁰⁹. Μολονότι λοιπόν η ασκηθείσα πολιτική δεν

¹⁰⁸ Ο Τσουκαλός, (1977) όπως και ο Βεργόπουλος (1975) υπερτονίζουν την φορολόγηση των αγροτών σαν μηχανισμό απόσπασης πλεονάσματος και δημιουργίας κοινωνικών προβλημάτων. Το επιχείρημα τους στηρίζεται στο γεγονός ότι οι αγρότες επειδή είχαν εθιστεί στη φορολογία από την Τουρκοκρατία ήταν εύκολο να αποδεχθούν την υπερφορολόγηση τους από το ελληνικό κράτος. Η ανάλυσή τους όμως παραμένει αποσπασματική μάλλον, αφού και χωρίς την φορολόγηση οι αγροτικές εκμεταλλεύσεις θα κινούνταν στο όριο συντήρησης. Η επιβολή φόρου απλώς ανάγκαζε τους αγρότες να εργάζονται επιπρόσθετες ώρες

¹⁰⁹ Ποσοστά Μεσομακροπρόθεσμων δανείων ΑΤΕ στις ιδιωτικές επενδύσεις

Έτη	Αρδευτικές βελτιώσεις	Εγχειες βελτιώσεις	Γεωργοκτηνοτροφικά κτίσματα	Μηχανήματα- Εργαλεία	Θερμοκήπια	Λοιπές βελτιώσεις
1951	43	43	50	33	-	-
1952	43	43	50	33	-	-
1953	43	43	50	38	-	-
1954	43	43	56	38	-	-
1955	46	46	56	41	-	-
1956	48	48	62	43	-	-
1957	52	52	62	43	-	-
1958	52	52	62	43	73	71
1959	52	52	70	46	75	71
1960	58	58	70	46	74	64
1961	58	58	71	52	73	64
1962	58	58	71	52	73	64
1963	58	58	76	52	73	67
1964	60	60	77	54	73	75
1965	60	60	77	58	73	75
1966	62	62	74	58	70	74
1967	67	67	82	63	73	74
1968	71	71	82	67	73	74
1969	68	68	82	64	70	77
1970	64	64	82	63	73	77
1971	62	62	84	61	73	77

έλυσε το αγροτικό ζήτημα, εντούτοις αποσόβησε την κοινωνική έκρηξη (περιορίζοντας την εξαθλίωση¹¹⁰).

Συνεπώς, το *παράδειγμα* που ανεπτύχθη στην χώρα ήταν κατάλληλο για την ανάπτυξη της οικονομίας μέσω μεταφοράς πόρων από τον αγροτικό στον μη αγροτικό τομέα. Η μέθοδος αυτή (μεταφορά του οικονομικού πλεονάσματος από τη γεωργία στον αστικό τομέα) είχε ως συνέπεια την περαιτέρω ενσωμάτωση του χωριού στο κεφαλαιοκρατικό σύστημα παραγωγής στη μετά το 1930 περίοδο. Οι αγρότες διαρκώς καθίστανται ολοένα και περισσότερο εξαρτημένοι από την βιοτεχνία, βιομηχανία και τους πάσης φύσεως εμπόρους (αφού πλέον αφοσιώθηκαν αποκλειστικά στην αγροτική παραγωγή εισάγοντας όλα τα υπόλοιπα από την πόλη). Ο πλήρης εκχρηματισμός της αγροτικής οικονομίας επικράτησε. Το χωριό παλαιότερα αποτελούσε μια αυτάρκη σχετικώς κοινωνία. Τώρα μέσω της ένταξής του στο σύστημα της διευρυνόμενης παραγωγής, του καταμερισμού της εργασίας (ιδιαίτερα μετά το 1950) έχασε την πληρότητά του.

Τοιουτοτρόπως, οι ιδεολογικές συμπεριφορές που συναντά κάποιος στην Ελλάδα, ιδιαίτερα ύστερα από την «λύση» του προβλήματος των *εθνικών γαιών* (1871)¹¹¹ από την κυβέρνηση Κουμουνδούρου¹¹² και την *απαλλοτρίωση των τσιφλικιών* (μετά το 1917),¹¹³ απέκλιναν σταθερά από τα βαλκανικά και ευρωπαϊκά δρώμενα. Έπειτα από

1972	68	68	86	58	70	77
1973	70	61	84	60	68	77
1974	76	62	70	64	59	80
1975	77	66	68	62	68	80
1976	76	65	70	61	60	80
1977	77	60	67	60	71	85
1978	77	60	61	55	61	85
1979	72	62	51	52	68	85
1980	69	58	54	49	87	85
1981	72	59	55	52	68	85

Πηγή: ΑΤΕ. Παρατήρηση: Τα υπόλοιπα ποσοστά αποτελούσαν τη συμμετοχή του αγρότη

¹¹⁰ Αυτό σημαίνει ότι στο διάστημα 1950-1990 ελάχιστα (ασήμαντου ύψους) δάνεια δόθηκαν εκτός ΑΤΕ στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις

¹¹¹ Για το θέμα των «*Εθνικών Γαιών*» και τις απόψεις που έχουν διατυπωθεί βλέπε μεταξύ άλλων: Ανδρεάδης Α. (1939) Στεφανίδης (1948), Βεργόπουλος (1978), Σακελλαρόπουλος (1991)

¹¹² Εκτιμάται ότι αφορούσαν 6.660.000 στρέμματα στην Πελοπόννησο και 2.000.000 στην Στερεά Ελλάδα (κατ' ορισμένους 4.000.000) βλέπε: Ανδρεάδης κλπ. ε.α.

¹¹³ Υποστηρίζεται, ορθώς, ότι στην Παλαιά Ελλάδα οι μεγάλες γαιοκτησίες στο διάστημα 1830-1922 σχηματίστηκαν λόγω εισροής χρημάτων από το εξωτερικό (κυρίως Έλληνες των παροικιών). Επειδή οι Τούρκοι εγκατέλειψαν ορισμένα τμήματα της επικράτειας μετά την ανεξαρτησία, με βάση τις συνθήκες ίδρυσης του κράτους, πούλησαν τις γαίες τους σε Έλληνες του εξωτερικού (κυρίως) με συνέπεια να δημιουργηθούν μεγαλοαγροκτήματα (Αττική, Εύβοια, Φθιώτιδα)

μια αρχική επαναστατικότητα,¹¹⁴ που εκδηλώθηκε κυρίως στην Πελοπόννησο, η αναρχία, οι εμφύλιοι και η διαρκής ένδεια έστρεψαν τους χωρικούς προς όποιον εξέφραζε τον νόμο και την τάξη. Θα είναι αρχικά υποστηρικτές του Καποδίστρια και ακολούθως της βασιλείας.

Ριζοσπαστικοποίηση και ενεργή συμμετοχή των χωρικών θα ξαναεμφανισθεί μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας το 1881, λόγω του προκύψαντος προβλήματος των τσιφλικιών. Εντούτοις, οι κολλήγοι θα αποτελούν μειοψηφία στο σύνολο της χώρας και οι κυβερνήσεις προσπάθησαν με ατέρμονα στρατηγήματα να αποποιηθούν της λύσης¹¹⁵. Η προσθήκη στην Παλαιά Ελλάδα των νέων χωρών (ιδιαίτερα της Μακεδονίας, της Θράκης και της Ηπείρου, όπου τα τσιφλίκια κυριαρχούν), η αγωνιώδης προσπάθεια του Βενιζέλου κατά τον Διχασμό να αποκτήσει πολιτικά ερείσματα (ακροατήριο), αλλά κυρίως οι συνέπειες της Μικρασιατικής Καταστροφής δεν άφησαν περιθώρια στο πολιτικό σύστημα για ελιγμούς και η κατάτμηση των μεγαλογαιοκτησιών¹¹⁶, γεγονός σε όλη την Ανατολική Ευρώπη (αλλού εντονότερα, αλλού ηπιότερα) την επομένη του «Μεγάλου» πολέμου, επιβάλλεται, καθιστάμενη μονόδρομος.

Η περίοδος του Μεσοπολέμου, εξαιρετικά ασταθής πολιτικά και κοινωνικά, καλύπτεται από τον αναδασμό, την ίδρυση της ΑΤΕ και την προσπάθεια του κράτους να στηρίξει τον κρίσιμο τομέα, προκειμένου να λύσει τόσο το επισιτικό πρόβλημα όσο και να υποστηρίξει, σε ένα δεύτερο στάδιο, την εκβιομηχάνιση (Σακελλαρόπουλος, 2003). Τα μεγάλα παραγωγικά έργα (ιδιαίτερα στις πεδιάδες της Μακεδονίας)¹¹⁷ στόχευαν σε αυτό το σημείο.

Για τους λόγους που αναφέρθηκαν προηγουμένως, κατά την πρώτη *τεσσαρακονταετία* (1831-1870) φαίνεται να οριστικοποιείται ο θεσμός της οικογενειακής εκμετάλλευσης της γης, να τίθεται ένα στοιχειώδες πλαίσιο παραγωγής

¹¹⁴ Τμήμα του πληθυσμού υφίστατο στην Πελοπόννησο – προεπαναστατικά κυρίως – αφαίμαξη από τους κοτζαμπάσηδες. Εξ ου και η φράση, δηλωτική των αισθημάτων: Τι Μπραΐμης, τι Ζαΐμης

¹¹⁵ Αναλυτικά: Βεργόπουλος (1975), Μουζέλης (1978)

¹¹⁶ Κατά τον Τσουκαλά (1977) οι αποδόσεις των τσιφλικιών ήταν περιορισμένες, με συνέπεια το 1907 να υπάρξει εκούσια απαλλοτρίωση 54 τσιφλικιών συνολικής έκτασης 1.060.000 στρεμμάτων με την ευτελή τιμή των 9 δραχμών ανά στρέμμα. Ανάλογα περιγράφει ο Βεργόπουλος (1975)

¹¹⁷ Οι παρεμβάσεις αυτές μόνο με την αντίστοιχη εργώδη προσπάθεια της περιόδου 1960-1975 μπορούν να συγκριθούν. Περιελάμβαναν κυρίως την αποξήρανση της λίμνης των Γιαννιτσών και διάφορα έργα στην πεδιάδα της Θεσσαλονίκης, τα εγγειοβελτιωτικά του Στρυμόνα και τα αντιπλημμυρικά-αποστραγγιστικά στα τενάγη των Φιλίππων

και διακίνησης των προϊόντων, να καθορίζονται οι βασικές καλλιέργειες, να δημιουργείται ένα υποτυπώδες συγκοινωνιακό δίκτυο κλπ.

Στην *δεύτερη τεσσαρακονταετία* 1871-1910 ο εκχρηματισμός έτεινε να επικρατήσει σε όλα τα στάδια της παραγωγής, ενώ τα μεγάλα έργα υποδομής που εκτελούνται (σιδηροδρομικό δίκτυο, λιμένες, οδικό δίκτυο, κλπ) υποβοηθούν εμμέσως τις αγροτικές εκμεταλλεύσεις (μετακινώντας τα προϊόντα ταχύτερα στα κέντρα κατανάλωσης, κλπ). Ένας εκσυγχρονισμός επιτυγχάνεται, έστω και ανεπαρκής, του αστικού χώρου που περιβάλλει τον αγροτικό.

Η *τρίτη τεσσαρακονταετία* (1911-1950) είναι γεμάτη από έντονα πολιτικά γεγονότα. Προσθήκη νέων χωρών (Ηπειρος, Μακεδονία, Θράκη, Κρήτη, Νήσοι Αιγαίου), Μικρασιατική Καταστροφή, πολιτειακές αλλαγές, πτώχευση του κράτους (1932), δικτατορία Μεταξά, πόλεμος, κατοχή, εμφύλιος. Ο αγροτικός χώρος έχει το 1950 διαφοροποιηθεί σε σχέση με αυτόν των αρχών του αιώνα. Η ίδρυση του Υπουργείου Γεωργίας και της ΑΤΕ και η προσπάθεια προσεταιρισμού του κόσμου των αγροτών από τις κυρίαρχουσες πολιτικές τάξεις είναι προφανής.

Συγκρίνοντας τις τρεις περιόδους στο διάστημα 1830-1950 τεκμαίρονται μάλλον μικρές και όχι ριζικές αποκλίσεις στις χρήσεις γης, στον τρόπο καλλιεργειών και στην ιδεολογία των αγροτών. Στα έτη 1830-71 δεν έχουν μεσολαβήσει ουσιώδεις διαφοροποιήσεις. Οι καλλιέργειες παραμένουν οι παραδοσιακές (δημητριακά, οικιακή κτηνοτροφία, κλπ), ενώ φαίνεται να εγκαθιδρύεται το σύστημα της μικρής οικογενειακής εκμετάλλευσης της γης. Η παράκτια αλιεία, η ναυτιλία και το μικρεμπόριο διαρκώς ενισχύονται.

Αυτά τα χρόνια είναι και τα σημαντικότερα ίσως: σχηματίζεται, ακριβέστερα συνεχίζει να επικρατεί, ανεμπόδιστα πλέον, το *παράδειγμα* (με την έννοια που δίνει ο Kuhn¹¹⁸) της οικογενειακής εκμετάλλευσης της γης, με όλες τις συνέπειες στην πολιτική, την ιδεολογία κλπ. Μετά το 1860, και ιδιαίτερα μετά το 1870, οι δομές τείνουν στην Παλαιά Ελλάδα να σταθεροποιηθούν, ενισχύεται ο εκσυγχρονισμός¹¹⁹, ενώ ένα μέρος της παραγωγής (σταφίδες κυρίως) στρέφεται στις εξαγωγές.

Στα έτη αυτά εκτός από την πίεση που ασκούσαν διαρκώς στο πολιτικό σύστημα από τους αγρότες για το εγγειοδιαρθρωτικό (*εθνικές γαίες*), το θέμα που ταλάνισε τη

¹¹⁸ Kuhn (1962)

¹¹⁹ Αναλυτικά: Καλλιβεράκης (1990)

χώρα ήταν το σταφιδικό ζήτημα¹²⁰. Η χώρα, για την ακρίβεια μέρος αυτής, μετατρέπεται σε ένα είδος τροπικής αποικίας, φαινομένου τόσο γνωστού σε όλους κατά το δεύτερο ήμισυ του 20^{ου} αιώνα (ένα είδος Αγίου Μαυρικίου, Κούβας, Αφρικανικού κράτους κλπ). Η σταφίδα θα αποτελεί βασικό προϊόν¹²¹ μέχρι το 1930¹²².

Μαζί με τον καπνό θα συνιστούν πριν το 1970 τα κύρια εξαγωγίμα προϊόντα¹²³. Η Ελλάδα λόγω της ταχύτερης πρόσδεσής της με το εξωτερικό (η ατομική εκμετάλλευση της γης είναι περισσότερο εξωστρεφής από τις άλλες μορφές – πατριά, τσελιγκάτο κλπ), σε σχέση με τις υπόλοιπες βαλκανικές χώρες, ήδη από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, τόσο στα Ιόνια νησιά (Αγγλική κυριαρχία), όσο και στην Πελοπόννησο (Βόρεια και Δυτική), δηλαδή επί Τουρκοκρατίας, είχε στραφεί στην παραγωγή προϊόντων αποκλειστικά για

¹²⁰ Ήδη το 1860 καλλιεργούνταν σε πλέον των 120 χιλιάδων στρεμμάτων (Αναλυτικά για τα έτη προ και αμέσως μετά την Επανάσταση: Ζωγράφος, 1921-24). Οι δυσμενείς συνθήκες, τις οποίες βίωναν οι πληθυσμοί των ορεινών οικισμών, ανάγκασε σταδιακά το μεγαλύτερο μέρος από αυτούς να εγκατασταθούν στα πεδινά. Αρχικά, εργαζόμενοι κατά τη συγκομιδή και σταδιακά καλλιεργώντας γη ως εργάτες, αργότερα αγοράζοντάς την (συνήθως από τους μεταναστεύοντες στις πόλεις ή στην Αμερική) ή καταπατώντας την, αφού μέρος αυτής ως άγρονη παρέμενε ακαλλιέργητη (στην επόμενη υποσημείωση φαίνεται πόσο τεράστιο ήταν το μέγεθος της αγρανάπανσης). Αυτό είχε ως συνέπεια να πυκνώσει ο πληθυσμός της Βόρειας και Δυτικής Πελοποννήσου και να αποψιλωθεί ο αντίστοιχος της Κεντρικής

¹²¹ Σύμφωνα με την απογραφή του 1860 οι αροτριάδες καλλιέργειες έφθαναν τα 2.369.700 στρέμματα, οι αγρανάπαυσεις τα 2.516.000, οι άμπελοι-σταφιδάμπελοι τα 645.560 και οι δέντρωνες τα 714.340. (Γριτσόπουλος, 1972)

¹²²

Κορινθιακή σταφίδα (τόνοι)	Μέσος όρος πενταετιών		
	1909-1913	1926-1930	1935-1939
Ελλάς	158.358	133.935	126.655
% παγκόσμιας παραγωγής	98	90	85
Σουλτανίνα (τόνοι)	1909-1913	1926-1930	1935-1939
Ελλάς	16.328	19.648	34.836
% παγκόσμιας παραγωγής	7,13	4,86	7,24
Σύνολο παγκόσμιας παραγωγής σταφίδας	391.181	553.231	629.765
% παγκόσμιας παραγωγής	44,7	27,8	25,7

Πηγή: ΑΤΕ

¹²³ Εξαγωγές (εκατομμύρια δολάρια)

	1937	1938	1949	1950	1950-1951
Γεωργικές εξαγωγές					
Καπνός	40,0	47,0	59,0	38,0	37,2
Κορινθιακή Σταφίδα	9,0	9,0	15,0	12,0	24,2
Σουλτανίνα	4,0	4,5	9,0	14,0	
Έλαιον	2,0	5,0	-	0,5	1,4
Ελαίαι	2,3	2,6	1,8	3,3	2,5
Άλλες εξαγωγές	...	...	...	...	...
...	...	...	...	...	...
Συνολικές εξαγωγές χώρας	86,0	90,0	115,0	90,0	95,0

Πηγή: Βαρβαρέσος Κ. (1952)

εξαγωγές, όπως η σταφίδα¹²⁴. Η πρώτη κρίση εκδηλώθηκε το 1850, η επομένη το 1875 και η σημαντικότερη το 1893¹²⁵. Μέχρι το 1903 η κρίση ήταν συνεχώς παρούσα.

4.2.2 Η περίοδος μεταξύ 1950-2010

Η κατάσταση στον αγροτικό τομέα εμφάνισε εντονότερες διακυμάνσεις στο διάστημα 1950-2010.

Στην πρώτη περίοδο, 1950-1980, οι συνέπειες ήταν κυρίως *οικονομικές*: λόγω της διπλής αναπτυξιακής σύνθλιψης, οι αγρότες ήταν τα κύρια θύματα της οικονομικής ανάπτυξης. Οι *πολιτικές* επίσης ήταν εξίσου αξιόλογες: όπως έχει εκτεταμένα σημειωθεί (βλέπε για παράδειγμα Μαργαρίτης, 2001) το μεγαλύτερο μέρος του Δημοκρατικού Στρατού συγκροτείτο από αγρότες. Κάτι αντίστοιχο με την Κίνα, την Ινδοκίνα, την Κούβα κλπ, όπου τα κινήματα αμφισβήτησης των καθεστώτων προέρχονταν από τον αγροτικό χώρο.

Παρ' όλα αυτά, ίσως και ένεκα αυτού του γεγονότος, μετά τη λήξη του εμφυλίου και την καταστολή που ακολούθησε (κοινωνικά φρονήματα για βασικές λειτουργίες, όπως έκδοση διαβατηρίου, εισαγωγή στο δημόσιο, συνεταιριστική δράση), η πολιτική συμπεριφορά του αγροτικού κόσμου παρέμεινε πιο συντηρητική από αυτή των ανθρώπων των πόλεων¹²⁶. Εκτός των οικονομικών κινήτρων και η πολιτική καταπίεση (ασφυκτική μέχρι το 1964) οδήγησε μέρος του πληθυσμού στην αγροτική έξοδο.

Έτσι, αφού παρέμειναν στο χώρο κυρίως μόνο οι νομιμόφρονες ή οι νομιμοφανείς και η πλειοψηφία των διαφωνούντων δοκίμαζε να χαθεί στην ανωνυμία των πόλεων ή σε αυτήν του εξωτερικού, το συντηρητικό κλίμα διατηρήθηκε ισχυρότερο παρά ποτέ. Λαμβάνοντας υπ' όψη ότι οι μεταναστεύοντες ήταν νέοι, η γήρανση της υπαίθρου, παρουσιάσθηκε έντονη.

¹²⁴ Για το Σταφιδικό ζήτημα βλέπε: Σίδερης (1934), Στεφανίδης (1948), Πατρώνης (1993), Σακελλαρόπουλος (1993). Έρευνα στις πηγές διενεργήθηκε από τον Καλαφάτη (1990). Κατά τον Πατρώνη η καλλιέργεια της σταφίδας έπαιξε καταλυτικό ρόλο στη διανομή των εθνικών γαιών (αφορούσε κτήματα περισσότερο στην Πελοπόννησο). Ο Πιζάνιας (1988) κάνει μια ανασκόπηση του ζητήματος

¹²⁵ Πατρώνης (1993)

¹²⁶ Στην περίοδο αυτή οι αγρότες υπέστησαν εξαιρετική πίεση, αντίστοιχη με αυτή των συναδέλφων τους της Βρετανίας κατά τον 16ο-18ο αιώνα

Τοιουτοτρόπως, δημιουργήθηκε ένας φαύλος κύκλος: Η ασφυκτική πολιτική κατάσταση εξανάγκασε πολλούς – το πλείστον νέους – να εγκαταλείψουν την ενδοχώρα. Αντίστοιχα το αναπτυξιακό μοντέλο – στήριξη της ανάπτυξης μέσω αγροτικών εισφορών – επέτεινε το πρόβλημα, ωθώντας τα δυναμικότερα στελέχη να μετακινηθούν προς τις πόλεις ή απευθείας στην αλλοδαπή. Η εγκατάλειψη των χωριών από τους νέους υπέσκαψε την πυραμίδα ηλικιών, με αποτέλεσμα να κυριαρχήσουν οι μεσήλικες και οι ηλικιωμένοι. Άτομα που δύσκολα θα μπορούσαν να αλλάξουν τις καλλιεργητικές συνθήκες και γενικότερα να επιτύχουν βελτιώσεις στο πρότυπο παραγωγής (προϊόντα και μεθόδους).

Απόρροια ήταν το αγροτικό προϊόν να κινείται σε χαμηλά επίπεδα, καθιστώντας τους αγρότες έρμαιο της «παλαιοκομματικής» πολιτικής. Συνεπώς, η συντήρηση και η αντίσταση στο νέο χαρακτήρισε μεγάλο μέρος της ελληνικής υπαίθρου. Τα φαινόμενα ήταν περισσότερο οξυμένα εκεί που οι πελατειακές σχέσεις ήταν ισχυρότερες. Ένα παράδειγμα: Έστω οι νομοί Ηλείας και ο Σερρών¹²⁷.

¹²⁷ Επενδύσεις παγίου κεφαλαίου από ιδιωτικούς πόρους
Σε χιλ. δρχ.

		σε σταθερές τιμές 1970					
Νομοί		Αρδευτικές βελτιώσεις	Έγχειρες βελτιώσεις	Γεωργοκτηνοτροφικά κτίσματα	Μηχανήματα Εργαλεία	Θερμοκήπια	Σύνολο
Αιτωλ/νίας	1972	16.759	5.895	37.062	33.515	72	93.303
	1976	29.743	15.746	58.610	54.416	378	158.893
	1981	8.194	6.082	12.608	29.062	2.097	58.043
Βοιωτίας	1972	26.382	9.465	43.005	70.973	169	149.994
	1976	39.458	3.201	51.572	82.216	3.852	180.299
	1981	11.819	849	11.312	547	411	24.938
Ηλείας	1972	16.153	2.373	37.380	36.041	3.227	95.174
	1976	21.912	3.631	36.228	41.566	6.519	109.856
	1981	7.585	1.605	30.556	25.717	8.402	73.865
Μεσσηνίας	1972	15.543	4.447	18.832	34.372	8.315	81.509
	1976	19.034	9.175	21.195	43.203	2.500	95.107
	1981	7.039	6.461	12.915	29.076	7.549	63.040
Ιωαννίνων	1972	680	677	31.634	11.099	935	45.025
	1976	924	315	25.933	6.609	-	33.781
	1981	1.067	98	12.344	3.223	453	17.185
Λαρίσης	1972	95.793	5.134	63.327	148.240	454	312.948
	1976	85.344	8.375	56.438	161.341	369	311.867
	1981	50.096	7.643	15.777	57.763	205	131.484
Ημαθίας	1972	15.337	372	32.928	49.606	644	98.887
	1976	8.106	231	24.253	47.767	1.829	82.186
	1981	5.498	239	6.547	17.440	896	30.620
Σερρών	1972	24.845	1.106	62.057	66.898	903	155.809
	1976	11.568	1.066	53.974	113.115	7.937	187.660
	1981	16.156	889	63.906	84.192	2.147	167.290
Ηρακλείου	1972	18.502	4.090	24.228	43.371	6.983	97.174
	1976	28.924	3.921	32.289	50.742	25.737	141.613
	1981	22.331	1.778	11.069	22.547	31.547	89.272

Πηγή: Παπαηλιάς και άλλοι (1989), σελ 144-148

Πρόκειται για νομούς με παρόμοια δημόσια παρέμβαση. «Παραδόξως» οι ιδιωτικές επενδύσεις, το ιδιωτικό πάγιο κεφάλαιο (μηχανήματα, εργαλεία, μεταφορικά μέσα κλπ) στο νομό Σερρών είναι πολλαπλάσιες του νομού Ηλείας¹²⁸.

Αντίστοιχα μπορεί να προκύψουν, αν συγκριθεί ο νομός Λακωνίας ή Μεσσηνίας με τους νομούς Δράμας και Καβάλας. Συνάγεται δηλαδή ότι επειδή οι «Βόρειοι» ενσωματώθηκαν αργά στο ελληνικό κράτος και δεν υπήρξε εκτεταμένη πατρωνία, όπως στη νότια Ελλάδα, ιδιαίτερα στην Πελοπόννησο και τη Στερεά, δεν διέθεταν μεγάλες δυνατότητες διείσδυσης στην κρατική μηχανή.

Επομένως, για να επιβιώσουν είχαν εντείνει στο μέγιστο βαθμό – πολλαπλάσια από τους «Νότιους» – την οικονομική τους προσπάθεια.

Αντιθέτως, οι δυσκολίες των «Νοτίων» λύθηκαν δια της μαζικής τους εισδοχής (μέρους των οικογενειών τους) στο δημόσιο τομέα. Αυτό, διότι πολιτικά θεωρήθηκαν εγγύτερα στο «ορθό» από τη καθεστωτική τάξη και ως εκ τούτου απετέλεσαν σε σημαντικό βαθμό τα στηρίγματά της. Συνεπώς, μέσω συμπληρωματικών εσόδων μπορούσαν οι εκμεταλλεύσεις του Νότου να επιβιώνουν ευκολότερα.

Περαιτέρω, στους νομούς Ηλείας¹²⁹, Αιτωλοακαρνανίας, Μεσσηνίας κλπ η Αγροτική Τράπεζα είχε πολύ μεγαλύτερο αριθμό καταστημάτων παρέχοντας επιπλέον περισσότερες διευκολύνσεις. Οι υπάλληλοι φυσικά προέρχονταν από αυτές τις περιοχές (το μεγαλύτερο μέρος αυτών των υπαλλήλων διατηρούσαν οι ίδιοι ή οι οικογένειές τους εκμεταλλεύσεις). Κάτω από αυτούς τους όρους ο αγρότης της Μακεδονίας ή της Θράκης¹³⁰, μη έχοντας εύκολη δυνατότητα διείσδυσης στην κρατική μηχανή,

128

Κεφάλαιο κατά φορέα και είδος	Έτος 1970					
	Νομός Ηλείας			Νομός Σερρών		
	Εκατ. Δρχ.	Τιμές 1970	%	Εκατ. Δρχ.	Τιμές 1970	%
Δημόσιο πάγιο κεφάλαιο		2.329	78,2		2.365	67,9
Ιδιωτικό πάγιο κεφάλαιο		650	21,8		1.120	32,1
Σύνολο		2.979	100,0		3.485	100,0

Πηγή: Παπαηλίας (1992)

¹²⁹ Οι πελατειακές σχέσεις είναι έντονες και εξαρτώνται από πολλαπλά κριτήρια. Συνήθως ο τόπος καταγωγής των διοικητών της ΑΤΕ ή των Υπουργών Γεωργίας ενέχει δεσπόζουσα θέση. Οι πλείστοι των Διοικητών ή των Υπουργών Γεωργίας προέρχονταν από τον Νότο. Έτσι για παράδειγμα από το 1974 μέχρι το 1990 όλοι οι υπουργοί (με εξαίρεση υπουργεία ολίγων μηνών, λόγω εκτάκτων συνθηκών) κατάγονταν από την Ηλεία, Κορινθία ή την Μεσσηνία. Αντίστοιχα και η Διοίκηση της ΑΤΕ. Ο νομός Ηλείας διαθέτει δεκατρία καταστήματα όσα και ο νομός Μεσσηνίας. Αντιθέτως ο νομός Λακωνίας (οι κάτοικοι του οποίου «ειδικευτήκαν» στα σώματα ασφαλείας και στον στρατό) διαθέτει μόλις έξι καταστήματα

¹³⁰ Στη Ροδόπη ο αριθμός των καταστημάτων ανέρχεται στα τέσσερα, όσα και στον όμορο νομό Ξάνθης. Αντιθέτως, όλως τυχαίως, στο νομό Έβρου τα καταστήματα είναι δέκα και στην Καβάλα επτά. Σημειώνεται ότι η κατάσταση αυτή αφορούσε το (2011) και είχε κατά ένα βαθμό εξορθολογικοποιηθεί.

αναγκάσθηκε να επενδύει εντονότερα, προκειμένου να απολαμβάνει ένα στοιχειώδες επίπεδο. Αντιθέτως, για εκείνους στην Πελοπόννησο ή την Στερεά τα εμπόδια υπερπηδήθηκαν με την εισροή (και σίτισή) τμήμα των οικογενειών τους στο Δημόσιο Ταμείο.

4.3 Ερμηνεία των κοινωνικών μεταβολών στον ελληνικό αγροτικό χώρο

(με βάση την υπόθεση εργασίας)

1. Οι μηχανισμοί της αγοράς

Αφ' ότου το 1922 απομακρύνθηκαν τα εμπράγματα βάρη που ασκούσαν επί της ιδιοκτησίας του εδάφους, το υπόδειγμα της οικογενειακής μικροϊδιοκτησίας, που αποτελούσε μέχρι τότε την κύρια μορφή αγροτικής εκμετάλλευσης στην Παλαιά Ελλάδα, κατέστη ο αποκλειστικός σχεδόν τρόπος παραγωγής, σε όλο τον ελληνικό χώρο. Μέσω του μηχανισμού της διπλής αναπτυξιακής σύνθλιψης η γεωργία σύντομα ενσωματώθηκε στην οικονομία.

2. Η κρατική πολιτική

Το κράτος εκτός της διανομής των γαιών στο μεσοπόλεμο ακολούθησε, αν και όχι πάντα με συνέπεια, παρεμβατική πολιτική. Δεν εγκατέλειψε τους αγρότες στο έλεος των μηχανισμών της αγοράς. Ποικίλα ήταν τα αίτια: Το μεγαλύτερο μέρος των κατοίκων-ψηφοφόρων ήταν αγρότες (χωρίς να υπολογίζονται πόσοι εμμέσως επηρεάζονταν από την αγροτική παραγωγή). Ταυτοχρόνως με τη στήριξη των αγροτών θα επιτυχάνετο αυτάρκεια σε βασικά αγαθά, απομάκρυνση της σιτοδείας, μείωση της εξάρτησης από τις εξαγωγές, φτηνές πρώτες ύλες για τη βιομηχανία. Στη δεκαετία 1950 η πολιτική του θα επεκταθεί και στον κοινωνικό τομέα.¹³¹

Παράλληλα, άσκησε εκτεταμένη επενδυτική πολιτική (περίοδος 1930-80) με συνέπεια το πάγιο κεφάλαιο από δημόσιες επενδύσεις (γεωργία, κτηνοτροφία, δάση, αλιεία, αγροτικός εξηλεκτρισμός, αγροτική οδοποιία, εγγειοβελτιωτικά) να υπερβεί το αντίστοιχο από τις επενδύσεις των αγροτών, τις οποίες ενίσχυε μέσω των επιδοτούμενων δανείων της ΑΤΕ.

Παλαιότερα, περίοδος 1960-1990, η πραγματικότητα ήταν άκρως δυσμενέστερη (περισσότερο άνιση η κατανομή των καταστημάτων)

¹³¹ Βλέπε επίσης Σακελλαρόπουλος 2003

3. Η εκροή του πλεονάσματος.

Η δραστηριότητα του κράτους (επενδυτική, δανειακή, κοινωνική, παρεμβατική) εκτός των όσων προβλημάτων προσπάθησε να επιλύσει (αυτάρκεια, μείωση εξάρτησης από εισαγωγές, κλπ) αποσόβησε το φαινόμενο του δυαδισμού (dual economy), που σημειώθηκε σε όλες περίπου τις χώρες του Τρίτου Κόσμου. Το χάσμα υπαίθρου – πόλης, που ταλάνισε το πλείστον των περιοχών της υφελίου, στην Ελλάδα παρέμενε μικρό, αντιμετωπίσιμο και σύντομα σχεδόν συρρικνώθηκε. Αφ' ενός διότι ο εκχρηματισμός ήταν εκτεταμένος, αφ' ετέρου η εκπαιδευτική και γενικότερη πολιτική δεν επέτρεπε περιθώρια ουσιωδών αποκλίσεων. Μετά το 1980 και τις επιδοτήσεις της Ε.Ε. τα καταναλωτικά πρότυπα (όπως προκύπτουν από τις Έρευνες των Οικογενειακών Προϋπολογισμών) του αγρότη ελάχιστα αποκλίνουν από αυτά του κατοίκου της πόλης.

Σε όλο αυτό το διάστημα η εκροή του πλεονάσματος υπήρξε συνεχής, με συνέπεια ο αγροτικός κόσμος να βρίσκεται υπό διαρκή πίεση. Σε ένα καθεστώς ούτε εξαθλίωσης (όπως των κατοίκων της Λατινικής Αμερικής, της Αφρικής, της Ασίας), αλλά ούτε και ευημερίας. Αυτή η τακτική, ο αγρότης να βρίσκεται στο όριο, είχε ως συνέπεια τη μη ανάπτυξη ισχυρού αγροτικού κινήματος αμφισβήτησης του όλου συστήματος.

Έτσι, το οικογενειακό υπόδειγμα της μικρής εκμετάλλευσης, με την κατάλληλη δημοσία πολιτική, οδήγησε στη διατήρηση του κοινωνικού status quo. Οι όποιες αμφισβητήσεις του αγροτικού κόσμου υπήρξαν περιορισμένες.

Γενικότερα, με εξαίρεση το κίνημα των κολλήγων στη Θεσσαλία (στις αρχές του 20^{ου} αιώνα), δεν εκδηλώθηκε κάποια εκτεταμένη αγροτική κίνηση σε όλη την μετά την απελευθέρωση περίοδο. Κατ' ουσίαν στη χώρα προέκυψε το ζήτημα των *εθνικών γαιών* (στο αμέσως μετά την Επανάσταση διάστημα).

Μία αιτία γι' αυτό ήταν ότι το κράτος ως «άπορο» νοικιάζοντας τις γαίες αποκτούσε έσοδα. Άλλες θα πρέπει να αναζητηθούν σε πολιτικά κίνητρα, όπως η προσπάθεια να μην επιτραπεί η άνοδος των μεγαλοκτηματιών (Βεργόπουλος, 1975). Όπως αναφέρθη, αυτό λύθηκε το 1871. Το θέμα των τσιφλικιών αντιμετωπίστηκε τόσο για λόγους πολιτικούς (ο *Βενιζέλος* προκειμένου να δελεάσει υποσχέθηκε την απαλλοτρίωση της μεγάλης γαιοκτησίας στους αγρότες της Μακεδονίας το 1917), όσο και εξαιτίας του προσφυγικού ζητήματος και της ανταλλαγής των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας (1923).

Για τον Βεργόπουλο (1975) βασικός λόγος ήταν τα εμπόδια που δημιουργούσαν τα τσιφλίκια στην ανάπτυξη του καπιταλισμού. Ο επιχειρηθείς αναδασμός εξάλειψε τον κύριο όγκο της μεγάλης γαιοκτησίας, καθιστώντας το μέγιστο μέρος του πληθυσμού μικροκτηματίες. Η ίδρυση της ΑΤΕ αποτέλεσε ένα ακόμα θετικό σημείο στην απορρόφηση των κραδασμών.

Μεταπολεμικά, το αυταρχικό καθεστώς έδρασε κατασταλτικά περιορίζοντας την ανάπτυξη του αγροτικού κινήματος. Σημαντικό ρόλο βέβαια έπαιξε και το όλο αναπτυξιακό μοντέλο που παγιώθηκε από το 1830. Πρωτίστως, η χώρα επιδίωξε να βελτιώσει τις υποδομές και να αναπτύξει τη βιομηχανία, τη βιοτεχνία και το εμπόριο.

Το επάγγελμα του αγρότη, για να χρησιμοποιηθεί ο όρος του *Max Weber*, θεωρήθηκε κατώτερο και οι κάτοικοι της υπαίθρου η καρικατούρα της σύγχρονης εποχής. Ο απασχολούμενος με τη γεωργία αυτομάτως ταυτιζόταν με την καθυστέρηση, την αγραμματοσύνη. Στο θέατρο, από τον 19^ο αιώνα, και γενικότερα στα ήθη που καλλιεργήθηκαν, ο χωρικός ήταν ο οπισθοδρομικός, ο πονηρός. Η εξέλιξη ταυτιζόταν με τις πόλεις και τα αστικά επαγγέλματα: του γιατρού, του καθηγητή, του δικηγόρου, του βιοτέχνη, του βιομήχανου.

Σε έναν συνεπώς εκβιομηχανιζόμενο κόσμο ήταν επόμενο να μην βρίσκονται εύκολα οι κατάλληλες προϋποθέσεις (και οι κατάλληλοι δέκτες) για αγροτικές διεκδικήσεις. Η Ελλάδα, ήδη από τον αγώνα της Ανεξαρτησίας, είχε προσδεθεί στο άρμα της Δύσης. Η Ανατολή ήταν το απευκταίο. Έτσι, λοιπόν, το όλο κλίμα που κυριαρχούσε στη χώρα, τόσο εντός των αγροτικών κοινοτήτων – λόγω της οικογενειακής εκμετάλλευσης της γης – όσο και μεταξύ των διανοουμένων, ήταν αρκετά αρνητικό για δημιουργία σοβαρού αγροτικού κινήματος.

Συνεπώς, στα ερωτήματα που τέθηκαν από παλιά, αλλά και πλέον πρόσφατα¹³², για τη μη εμφάνιση αξιόλογου αγροτικού κινήματος, αγροτικών κομμάτων και γενικότερα έλλειψη μηχανισμού προβολής των αιτημάτων των αγροτών, η απάντηση κατά την άποψη μου, σχετίζεται με τα ακόλουθα.

Για λόγους που σημειώθηκαν, η σύσταση και κυριαρχία (ήδη προεπαναστατικά είχε επιτευχθεί σε κάποιο βαθμό αλλά μετεπαναστατικά έτεινε προς την πλήρη αποδοχή) της ατομικής εκμετάλλευσης της γης, ως του κυρίαρχου *παραδείγματος* παραγωγής, επέφερε μάλλον, χωρίς σημαντικές δυσκολίες, την αποδοχή της *ιδεολογίας του*

¹³² Μουζέλης (1978), Βεργόπουλος (1975), Τσουκαλάς (1977) κλπ

υποδείγματος της ελεύθερης οικονομίας. Κρίσιμο γεγονός αποτέλεσε ότι στην περίοδο 1800-1900 δεν προέκυψαν ούτε μεγάλες πόλεις, ούτε και βιομηχανική ανάπτυξη, *άρα και αστική αντίληψη των πραγμάτων.* Με ελάχιστες εξαιρέσεις, όπως των ναυτικών (που αφορούσαν όμως μόνο μερικά νησιά), και του ελληνισμού της διασποράς, η μεγάλη μάζα του ελληνικού λαού μόλις που επιβίωνε.

Η ανάμνηση και η προφορική εξιστόρηση της πρόσφατης καταπίεσης (ιδιαίτερα μετά την αποτυχία των Ορλωφικών και τη συντριβή των Πελοποννησίων από τους Τουρκαλβανούς) είχε ως απόρροια, τουλάχιστον για τις γενιές μέχρι το 1870, να μένουν τα πλήθη ικανοποιημένα από την ελευθερία που ένοιωθαν, παρά τη δυστυχία στην οποία ευρίσκονταν.

Έτσι, στο διάστημα μετά την επανάσταση (1832-1862) η σύγκρουση αφορούσε στην αντιμετώπιση της αυταρχικότητας (Βαυαρών, Μοναρχίας κλπ) και δεν γεννιόταν μαζική κοινωνική δυσαρέσκεια. Δεν υπήρξε κάποιο πρόσφατο λαμπρό παρελθόν για να συγκρίνεται με την τρέχουσα κατάσταση, ώστε να παραπονούνται και να διεκδικούν οι κάτοικοι της υπαίθρου, με συνέπεια, τουλάχιστον κατά την πρώτη πεντηκονταετία του ανεξάρτητου βίου, να μην δημιουργούνται οι προϋποθέσεις σύστασης ευρέων λαϊκών αιτημάτων και κινητοποιήσεων.

Σε ορισμένες περιοχές, βεβαίως, ανεφύησαν αντιδράσεις. Ωστόσο, έλειπε η μαζικότητα, αφού παρουσίαζαν τοπικό χαρακτήρα. Αυτή η «διαχείριση» της εξαθλίωσης, χάρη στην ελευθερία που αισθανόταν το άτομο, κυριάρχησε στα χρόνια αυτά, αν και με διαρκώς φθίνουσα ένταση. Ο αγρότης το 1880 πρόβαλε απαιτήσεις σε σχέση με αυτόν του 1840. Δεν προέκυψαν όμως οι δραματικές κοινωνικές αντιθέσεις, που καταγράφονταν την ίδια περίοδο σε όλη την Ανατολική και Δυτική Ευρώπη. Ο πλούτος που δημιουργείτο, με εξαιρέσεις φυσικά, ήταν σχετικά μικρός, εντοπιζέτο σε συγκεκριμένους θύλακες (εμπόριο, τράπεζες) ενώ δεν συστάθηκαν αξιόπιστοι μηχανισμοί αναπαραγωγής του. Δεν ανεπτύχθη ισχυρή βιομηχανία για να κυκλοφορούν κεφαλαιοκράτες, ούτε εκτεταμένες γαιοκτησίες για να υφίστανται μεγαλογαιοκτήμονες (λατιφουντίστες).

Αρα, παρά το «κατάλληλο» των συνθηκών – από πλευράς επιπέδου διαβίωσης, αφού αυτό κυμαίνετο σε εξαιρετικά χαμηλά όρια – ήταν εξαιρετικά δύσκολο να εμφανισθεί μεγάλο κοινωνικό κίνημα εκ μέρους των αγροτών. Η διανομή των *εθνικών*

γαιών¹³³ λειτούργησε εντόνως κατευναστικά, τουλάχιστον στο μεγαλύτερο μέρος της χώρας. Οι πλείστοι των πολιτευτών διατηρούσαν ισχυρούς δεσμούς με τη μάζα, αφού τμήμα από αυτούς προήρχετο από αγροτικά στρώματα (δεν ανέκυπταν δηλαδή οι οξείες αντιθέσεις όπως στη Γαλλία με τους ευγενείς, στην Αγγλία με τους λόρδους, στην Πρωσία με τους Γιούγκερς, στην Ανατολή με τους «βογιάρους» κλπ). Από αυτήν την άποψη η χώρα είχε περισσότερα κοινά με τις ΗΠΑ παρά με την Ευρώπη ή την υπόλοιπο Βαλκανική.

Έντονο αγροτικό ζήτημα, με την κλασική έννοια του όρου, που θα μπορούσε να δρομολογήσει κοινωνικό κίνημα, άρα και ανάλογη ζύμωση στην ύπαιθρο, εκκολάφθηκε λόγω της σταφίδας. Όμως, αυτό αφορούσε μικρό μόνο μέρος των κατοίκων της χώρας (και πιθανόν το πιο ευνοημένο, προκαλώντας γι' αυτό την αντιζηλία των πενέστερων).

Αυτή την περίοδο εμφανίστηκε και το είδος του Έλληνα πολιτευτή, το οποίο συνεχίζει να αποτελεί ένα από τα χαρακτηριστικά της σύγχρονης ιστορίας μέχρι σήμερα (άκρατη υποσχεσιολογία, μικροεπεμβάσεις σε ατομικό επίπεδο, ανικανότητα να υπερβεί τα εσκαμμένα κλπ, τυπικό δείγμα διαφθοράς).

Ο μεγάλος αριθμός των αγροτών (μία οργάνωση που στην Πολιτική Οικονομία συνιστά τον πλήρη ανταγωνισμό), η αντίθεση σε κάθε ευρεία συνεταιριστική κίνηση – λόγω της ατομικής εκμετάλλευσης της γης έτεινε να επικρατήσει το πνεύμα του ατομικισμού, αλλά και, εξίσου σημαντικά, λόγω του ότι το μεγαλεμπόριο με τους τοπικούς μηχανισμούς υπέσκαπτε την ιδέα – δεν επέτρεπε τη σύσταση βιώσιμων μηχανισμών κοινωνικής αμφισβήτησης.

Σε αντιδιαστολή με τη Μεσαιωνική Ευρώπη, στην οποία είχε εμφανισθεί η *Jacquerie* ή ο πόλεμος των χωρικών (*Bauernkrieg*), όπου τα συμφέροντα ήταν σχετικώς κοινά, στην Ελλάδα της περιόδου 1870-1900 οι αντιθέσεις εντός του αγροτικού χώρου φάνταζαν σχεδόν αξεπέραστες. Ο σταφιδοπαραγωγός απευθύνετο στη διεθνή αγορά κατά βάση και τα συμφέροντά του απέκλιναν του κτηνοτρόφου ή του σιτοπαραγωγού της Στερεάς Ελλάδος ή των ορεινών όγκων της Πελοποννήσου.

¹³³ Θα πρέπει να ληφθεί υπ' όψιν ότι περίπου οι μισές γαίες είχαν καταπατηθεί (επισήμως κατελήφθησαν αυθαίρετως από τους αγωνιστές και τους χωρικούς). Έτσι και οι μεν πολιτικοί παρέβλεπαν και το δε αίσθημα των γεωργών εκτονώνονταν. Σε αυτή τη *συναλλαγή*, την έλλειψη καθαρών λύσεων, χαρακτηριστικό και της σημερινής Ελλάδας, όλοι έμεναν ικανοποιημένοι. Αυτό αποτέλεσε *βασικό λόγο για τη φαλκίδευση του αγροτικού κινήματος και θα μπορούσε να πει κανείς ότι μαζί με το καθεστώς της μικρής, ελεύθερης, εκμετάλλευσης προσδιόρισαν τις κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις*

Περαιτέρω, το θέμα του αλυτρωτισμού (άγνωστο σχεδόν, ή εν πάση περιπτώσει άκρως περιορισμένο, κατά τον 15^ο-16^ο αιώνα στην Ευρώπη) επηρέαζε τον μέσο αγρότη. Έχοντας ισχυρή μνήμη των αγώνων των ετών 1821-1828, μπορούσε, σχετικά εύκολα, να υποχωρεί εξαιτίας της κυβερνητικής πολιτικής (και προπαγάνδας), η οποία προφανώς δεν εξέφραζε τα συμφέροντά του, και να καταπραΰνεται. Η σταδιακή ολοκλήρωση της Ελλάδος, συνεπώς, έπαιξε έναν επιπρόσθετο προσδιοριστικό ρόλο στη μη δημιουργία εκτεταμένου αγροτικού κινήματος, αφού το εθνικό ζήτημα, η Μεγάλη Ιδέα, μπορούσε να καταστέλλει τις απαιτήσεις.

Το πρόβλημα που ανέκυψε μετά τη συνένωση με τη Θεσσαλία (τσιφλίκια) το 1881 ήταν αξιόλογο και στην περιοχή αυτή ξεκίνησε να αναπτύσσεται σοβαρό κίνημα αμφισβήτησης. Παρ' όλα αυτά, όπως και το σταφιδικό ζήτημα, δεν αφορούσε παρά μικρό μόνο ποσοστό των αγροτών. Ο μετέπειτα (1922) αναδασμός περιόρισε δραστικά το όποιο κίνημα έτεινε να συσταθεί. Γενικότερα, η μετανάστευση της περιόδου 1890-1920, η είσοδος των προσφύγων και ο τεμαχισμός της γης ανέτρεψαν σε σημαντικό βαθμό τη θέληση για συνέχιση των αγροτικών κινήματων ή των αγροτικών κομμάτων με αυτό το περιεχόμενο (τα τσιφλίκια ή τη σταφίδα).

Συνεπώς, αν ο αγρότης της περιόδου 1830-1880 μπορούσε να υποχωρεί, έστω και δύσκολα, στα αιτήματά του, λόγω της καταπίεσης που είχε ζήσει αυτός και η οικογένειά του κατά τη διάρκεια της μακραίωνης κατοχής και του αιματηρού πολέμου της Ανεξαρτησίας, εκείνος (τα πιο δυναμικά στοιχεία της υπαίθρου) της δεύτερης πεντηκονταετίας 1880-1930 είχε οδηγηθεί είτε στο εξωτερικό (μετανάστευση προς τις ΗΠΑ), είτε προς τις πόλεις, είτε προς την ναυτιλία, η οποία επίσης αναπτυσσόταν.

Στην δεύτερη αυτή περίοδο το εθνικό θέμα και η γενικότερη οικονομική δυστοκία πάντα στην ημερησία διάταξη (προσάρτηση Θεσσαλίας, Κρητικό Ζήτημα, πόλεμος 1897, πτώχευση κλπ) ποδηγετούσε τις θελήσεις. Στο χάος που επικρατούσε, η μακραίωνη φτώχεια φαινόταν ως φυσικό γεγονός. Υπ' αυτήν την έννοια μια εκτεταμένη μοιρολατρία ανεπύχθη στον χώρο αυτό. Το χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης, η έλλειψη μηχανισμών¹³⁴, προκειμένου να συντονισθούν, δεν επέτρεπαν εύκολα την άνοδο συγκροτημένου αγροτικού κόμματος.

¹³⁴ Αυτό μπορεί να περιγραφεί ως φαύλος κύκλος: Οι πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες δεν ευνοούσαν την ανάπτυξη μηχανισμών αμφισβήτησης του συστήματος (στη χώρα έφευγε βαριά, ταλανίζοντάς την, η σκιά της Ανατολής· οι εξ Εσπερίας επιρροές -τα φώτα της Δύσης- εύρισκαν ευήκοα ώτα σε λίγους, συνήθως διανοούμενους). Με τη σειρά του, αφού δεν εμφανίζονταν έξωθεν, ως από

Τα πολιτικά κόμματα, που κυριαρχούσαν, δεν διέθεταν συγκροτημένες πολιτικές αρχές και συχνά κατέφευγαν σε φυγή από την πραγματικότητα – επηρεασμένα από τη *Μεγάλη Ιδέα και την αδυναμία οικονομικής ανάπτυξης*. Ως εκ τούτου, δεν ήταν σε θέση ούτε τα αγροτικά ζητήματα συστηματικά να επιλύσουν, ούτε και τους υπόλοιπους τομείς να βοηθήσουν αποτελεσματικά. Το καλύτερο από αυτά, το «τρικουνικό», επεδίωκε τη βιομηχανική ανάπτυξη κυρίως και δευτερευόντως ασχολήθηκε με τα αγροτικά προβλήματα (εμφανίστηκαν βεβαίως μονάδες αξιοπρόσεκτες, αλλά με ατομική δράση δεν επιτυγχάνονται πολλά).

Έτσι, για εκατό έτη (1828-1928), οι συνθήκες πολιτικής δράσης υποσκάπτονταν τόσο από το *παράδειγμα της ατομικής εκμετάλλευσης της γης*, με τις αναπόφευκτες ιδεολογικές επιρροές που αυτό έφερνε¹³⁵, όσο και από τις συνθήκες οι οποίες έδιναν προτεραιότητα στο εθνικό και συνέτριβαν το κοινωνικό.

Οι προσπάθειες που ανελήφθησαν κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου¹³⁶ απέτυχαν, όπως ήταν μάλλον αναμενόμενο¹³⁷. Παρ' όλο που μετά το 1928 οι προϋποθέσεις είχαν ωριμάσει, οι επιδιώξεις σύστασης αγροτικού κόμματος ναρκοθετούνταν συνεχώς. Τα προβλήματα των αγροτών της Θράκης ή της Μακεδονίας μικρή σχέση είχαν με εκείνα της Κρήτης ή της Πελοποννήσου. Δεν ήταν μόνο οι διαφορετικές καλλιέργειες, αλλά και οι διαφορετικές πολιτικές παραστάσεις. Από τη στιγμή που η Νότια Ελλάδα είχε το γενικό μόνιμο πρόσταγμα (ο κρατικός μηχανισμός στο διάστημα 1930-1970 κυριαρχήθηκε από τους Παλαιοελλαδίτες και τους Κρητικούς -λόγω Βενιζέλου), δημιουργείται *ετερογένεια των σκοπών*.

Ενώ κατά τον 19^ο αιώνα τμήμα των αγροτών, ιδιαίτερα από τις σταφιδοπαραγωγικές περιοχές, μετανάστευσε, άρα απέστειλε μεταναστευτικά εμβάσματα, συρρικνώνοντας τα προβλήματα που υφίστατο η ύπαιθρος, κατά τον 20^ο αιώνα τα εισοδήματα των δημοσίων υπαλλήλων (με καταγωγή από την Παλαιά Ελλάδα), λειτουργώντας συμπληρωματικά συχνά, απάλυναν την οικονομική πίεση, διαφοροποιώντας τους μεν από τους δε. Το κράτος των Αθηνών, όπως αποκαλούν οι Βόρειοι το ελληνικό κράτος, «συναρμολογήθηκε» αυτή την περίοδο.

μηχανής θεός, κάτι εκτός συστήματος, ήταν επόμενο, η ανυπαρξία αυτή του εξωγενούς καταλύτη (*πολιτική ή κοινωνική πρωτοπορία*) να συντείνει στη διατήρηση της αθλιότητας και της μη αμφισβήτησης

¹³⁵ Σε κοινωνίες «έκαστος δι' εαυτόν», δύσκολα ανακύπτει κοινωνικό κίνημα που προϋποθέτει αλληλεγγύη

¹³⁶ Αναλυτικά: Μαυρέας (1993)

¹³⁷ Ο Πουρνάρας (1931) αποτυπώνει τις διακυμάνσεις του κινήματος

Τοιουτοτρόπως, ήταν δύσκολο να ενωθούν κάτω από κοινούς στόχους, με συνέπεια τα πολιτικά κόμματα που εκπροσωπούσαν το χώρο να ευρίσκονται στην περιφέρεια του πολιτικού συστήματος.

Περαιτέρω, τα λεγόμενα παραδοσιακά κόμματα (Φιλελεύθεροι-Λαϊκοί) κατάφεραν να βραχυκυκλώσουν κάθε αντίπαλο που δρούσε εναντίων των συμφερόντων τους. Οι αγρότες βρέθηκαν στο δίλημμα: *βενιζελικοί ή αντιβενιζελικοί*. Η ίδρυση του Υπουργείου Γεωργίας, της ΑΤΕ κλπ, οφείλονταν στο βενιζελικό στρατόπεδο, όπως και η προσπάθεια πολλαπλασιασμού των καλλιεργούμενων εκτάσεων, μέσω των αποκαλούμενων μεγάλων παραγωγικών έργων της Βορείου Ελλάδος (ολοκληρώθηκαν επί των αντιπάλων του Βενιζέλου).

Ήταν προφανές σε όλους, ότι κανένα αγροτικό ή άλλο κόμμα δεν θα μπορούσε από τη διεθνή αγορά να δανεισθεί τέτοια υπέρογκα ποσά¹³⁸ για να αυξήσει ή να εξυγιάνει τις γαίες. Για τον μέσο Έλληνα αγρότη-μικροκαλλιεργητή, συνεπώς για το σύνολο σχεδόν του πληθυσμού, η όποια κοινωνική του βελτίωση, είχε πεισθεί από τα γεγονότα 1910-1922, θα πραγματοποιείτο από τα δύο μεγάλα κόμματα. Αυτό σημαίνει ότι δεν ανέκυπτε χώρος για ισχυρή ανάπτυξη αγροτικών σχηματισμών.

Η κατάσταση φάνηκε να διαφοροποιείται λόγω της τριπλής κατοχής στην περίοδο 1941-1944. Η κατάρρευση των μηχανισμών των δύο αστικών κομμάτων και η αντίσταση στους κατακτητές έδωσε τη δυνατότητα στην αριστερά να αποκτήσει σοβαρά ερείσματα στον χώρο αυτό. Όμως, αν και ο φορέας ήταν αποτελεσματικός (διέθετε προπαγάνδα, όραμα και μέσα υλοποίησης, κάτι που δεν είχαν τα αγροτικά κόμματα), εντούτοις, το όλο εγχείρημα προσέκρουσε στη δομή της αγροτικής οικονομίας.

Στους Ρώσους ακτήμονες, που πρόσφατα είχαν απαγκιστρωθεί από τους ευγενείς στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, ή στους φτωχούς αγρότες, που συνθλίβονταν από τους λατιφουντίστες της Λατινικής Αμερικής (για να αναφερθεί κάποιος σε δύο μόνο παραδείγματα) γεννιόταν πεδίο δράσης. Στην Ελλάδα όμως οι αγρεργάτες ήταν

138

Foundation company (έργα πεδιάδας Θεσσαλονίκης)	1.546 εκατ. δραχμές
John Monks- Ulen (έργα στις Σέρρες-Δράμα - Καβάλα)	1.730 εκατ. δραχμές
Σύνολο	3.726 εκατ. δραχμές

Πηγή: Παπαηλίας (1992) σελ. 110. Επίσης Υπουργείο Συντονισμού (1955), Σέττας (1961)

ελάχιστοι¹³⁹. Αντίθετα, κυριαρχούσαν πλήρως οι μικροκαλλιεργητές, οι μικρο-νοικοκύρηδες (*οιονεί μικροαστοί*), οι οποίοι δεν μπορούσαν να αντιληφθούν με ποιο τρόπο η κοινωνικοποίηση της γης (ή η κρατικοποίηση της ιδιοκτησίας τους) θα τους προσέφερε κάτι το ουσιωδώς διαφορετικό, κάτι το ποιοτικά καλύτερο.

Έτσι, παρά τον αρχικό ενθουσιασμό, όταν ξέσπασε ο εμφύλιος μέρος μόνο του αγροτικού πληθυσμού συνετάχθη με την Αριστερά. Η πλειοψηφία παρέμεινε σταθερή. Όπως οι παλαιοί Σουάνοι αποδέχονταν τη βασιλεία στην επαναστατική Γαλλία – ο Balzac έγινε διάσημος από αυτήν την περιγραφή- έτσι και οι Έλληνες αγρότες έκριναν ότι βρισκόταν πιο κοντά στα πιστεύω τους η υπάρχουσα κατάσταση.

Η διπλή αναπτυξιακή γεωργική σύνθλιψη, που ακολούθησε (όπως αναφέρθηκε στο Κεφάλαιο 2), και το αυταρχικό καθεστώς δεν επέτρεπαν μεγάλες δυνατότητες σύστασης αγροτικού κόμματος στη μετά το 1950 περίοδο. Οι διαμαρτυρόμενοι επέλεξαν κρυφά τους αντιφρονούντες (κόμματα της αντιπολίτευσης), χωρίς άλλους τρόπους δράσης¹⁴⁰.

Ωστόσο, τη λύση την έδωσε ένα εξωγενές γεγονός. Με τα ίδια αίτια και τις ίδιες περίπου συνέπειες που επέφερε η μετανάστευση στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, έτσι και εκείνη που ακολούθησε στο διάστημα 1951-1981 έδιωξε 1,5 εκατ. χωρικούς προς τις πόλεις και το εξωτερικό, εκτονώνοντας την κοινωνική πίεση. Το χάρισμα των χρεών από τη δικτατορία ενίσχυσε τους δεσμούς τμήματος των αγροτών με τις συντηρητικές κυβερνήσεις.

Άρα, στο διάστημα 1950-2000, παρά τη συστηματική μεταφορά του αγροτικού προϊόντος¹⁴¹, παρά την ύπαρξη συνεταιρισμών, παρά την άνοδο του εκπαιδευτικού επιπέδου, η εγκατάλειψη της υπαίθρου από τα δυναμικότερα άτομα (νέους) είχε ως αποτέλεσμα να μην αναφανεί ισχυρό αγροτικό κίνημα. (Βέβαια, η αντιμετώπιση της πολιτικής πρακτικής από όλους τους αγρότες δεν ήταν η ίδια).

¹³⁹ Οι αγρεργάτες ήταν περί τα 160.000 άτομα το 1961 και 64.000 το 1971, όταν το σύνολο του εργατικού δυναμικού ήταν 1,9 εκατ. και 1,3 εκατ. άτομα αντιστοίχως

¹⁴⁰ Όπως δείξαμε τα έντονα εθνικά προβλήματα και το παράδειγμα της οικογενειακής εκμετάλλευσης της γης, δεν άφησαν περιθώριο να γεννηθεί αξιόλογο αγροτικό κίνημα μέχρι το 1920. Ακολούθως, παρά την πλειοψηφία που είχε ο αγροτικός πληθυσμός στο σύνολο των απασχολούμενων (και εκλογέων), κυριάρχησε η τάση (ήδη φανερή επί Τρικούπη μεταξύ 1880-1995) του ηθελημένου παραμερισμού της υπαίθρου. (Είχε καταστεί σαφές ότι ο εκσυγχρονισμός του κράτους περνούσε μέσω της εκβιομηχάνισης). Συνεπώς, ακόμη και αν κατ' εξαίρεση είχε δημιουργηθεί αγροτικό κίνημα (κάτι που όπως σημειώθηκε ήταν εξαιρετικά δύσκολο λόγω συγκυρίας να προκύψει), αυτό μάλλον θα υποχωρούσε

¹⁴¹ Για τους οικονομικούς μηχανισμούς βλέπε Κεφάλαιο 2. Για το ρόλο της φορολογίας: Γρεβενίτης-Σαπουνάς (1988)

Η ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ θεωρήθηκε μεγάλη επιτυχία λόγω της προστασίας που θα ετύγχανε μεγάλο τμήμα της αγροτικής παραγωγής.¹⁴² Γρήγορα κατέστη αντιληπτό, από τους ευρωπαϊστές μάλιστα, ότι η Ελλάδα αντιμετωπίζει προβλήματα και βρίσκεται μεταξύ προσαρμογής στην ευρωπαϊκή πραγματικότητα¹⁴³ και στην περιθωριοποίηση (Καζάκος, 1991)¹⁴⁴.

Οι υποθέσεις για τα οφέλη εντοπίστηκαν στις θετικές εισροές πόρων (Κόρακας, 1987) ή στον εκσυγχρονισμό της οικονομίας (Καραμπάτσου- Παχάκη, 1992) λόγω της σύνδεσης της Ελλάδος με την ΕΕ (Κρεμλή, Μπερντίτσα, Γεράρης, 1987). Οι συνέπειες της πολιτικής στόχευσης της Ε.Ε (Ντελόρ, 1992) δεν υπολογίσθηκαν σε βάθος. Οι κοινωνικές επιπτώσεις δεν προσέλκυαν παρά ελάχιστο ενδιαφέρον¹⁴⁵.

Γενικότερα, φαίνεται να διέφυγε της προσοχής των περισσοτέρων, που ασχολήθηκαν με το θέμα, ότι η πολιτική των επιδοτήσεων της ΕΕ μακροχρόνια χειροτέρευε τη θέση των αγροτών. Οι επιδοτήσεις αυτής της περιόδου, *εξ ορισμού* θα έλεγε κανείς, συνιστούσαν, κατά πλειοψηφία, εισοδηματικές ενισχύσεις, άρα εδίδονταν *εκ των υστέρων ως συμπλήρωμα των αποκτώμενων προσόδων*. Διοχετεύονταν στην κατανάλωση, αφού πριμοδοτούσαν την παραγωγή και όχι τους συντελεστές της.

Συνεπώς, δεν εδίδονταν, κατά βάση, για ενίσχυση επενδυτικών προγραμμάτων, τα οποία, στο βαθμό που αυτά υπήρχαν στην Ε.Ε., θα μπορούσαν οι αγρότες να τα εκμεταλλευθούν. Κάτι τέτοιο λοιπόν δεν συνέβη· οι άνθρωποι της υπαίθρου δεν διέθεταν ούτε τις τεχνικές γνώσεις (προκειμένου να υποβάλλουν κατάλληλες προτάσεις), αλλά ούτε μπορούσαν να προβλέψουν εύκολα τις συνέπειες.

Αρα, το συνεχές επαναλαμβανόμενο από «ειδικούς» και ασχέτους, *ότι για την κακή χρησιμοποίηση των οικονομικών πόρων της Ε.Ε. ευθύνονται οι αγρότες, που σπατάλησαν*

¹⁴² Αναλυτικά περί προστασίας προ και την αμέσως μετά την ένταξη περίοδο: Κάτσος – Σπανάκη (1983). Για τις συνέπειες: Φωτόπουλος (1989), (1991). Γενικότερα οι συνθήκες παρουσιάστηκαν από τον Χριστοδουλάκη (1992). Οι μηχανισμοί της ΚΑΠ πραγματεύονται από τους Οικονόμου (1987), Παπακωνσταντίνου (1992)

¹⁴³ Κοντομήχος (1992), Γιαννίσης (1988), Γεωργακόπουλος (1991), Βαλντέν (1998)

¹⁴⁴ Ο Καζάκος βλέπει προβλήματα (ήδη από το 1990) στην ενδυνάμωση της σχέσης Ελλάδος Ε.Ε. (υποστηρίζει τη θεωρία της αιώρας: αποχώρηση-περιθωριοποίηση – ενσωμάτωση). Γενικότερα υποστηρίζει τη θέση του Καραβίδα περί ενσωμάτωσης στο διεθνές σύστημα καταμερισμού της εργασίας. (Κατά τον Καραβίδα η ελληνική οικονομία δεν νοείται εκτός της διεθνούς οικονομίας και η ενσωμάτωσή της σε αυτήν θα είναι αποδοτική μόνον αν στηριχθεί στον κοινοτικό τύπο οργάνωσης της παραγωγής). Ο Καζάκος ανανέωσε την επιχειρηματολογία του (1992), (1994). Αρνητικές απόψεις για τις σχέσεις ΕΟΚ Ελλάδα εξέφρασε ο Πανιτσίδης (1992)

¹⁴⁵ Περιγραφή των επιπτώσεων έγινε από τον Κάππο (1994)

τους πόρους κλπ, στερείται νοήματος (αφού το είδος της ενίσχυσης συχνά δεν το προσδιόριζε ούτε το ίδιο το κράτος).

Επόμενο ήταν να ανέλθει, βέβαια, η κατανάλωση των αγροτικών οικογενειών και τα πρότυπα της πόλης να μεταφερθούν στην ύπαιθρο. Στα πλαίσια αυτά η επενδυτική ανεπάρκεια υπήρξε προφανής. Το 1981 σε κάθε 100 δραχμές επιδότηση αντιστοιχούσαν 15-20 δραχμές επένδυση. Το 2000 η τελευταία σχεδόν είχε εκμηδενισθεί. Τοιουτοτρόπως, επικράτησε στην ύπαιθρο ένας οξύς ευδαιμονισμός, με απόρροια να αποσαθρωθούν οι οποίοι δεσμοί είχαν με κόπο συσταθεί καθ' όλον τον 20^ο αιώνα.

Στα επόμενα θα δειχθεί ότι οι συνεταιρισμοί, και το όποιο κίνημα πήγαινε να δημιουργηθεί, καταρρακώθηκαν, αφού παρόμοιος καταναλωτισμός – η πίστις για διηνεκή χρηματοδότηση – αποσάθρωσε το κοινό πνεύμα και ο προϋπάρχων έντονος ατομικισμός, απότοκος της ατομικής καλλιέργειας της γης, διέλυσε τις προσπάθειες για συνεταιριστική δράση.

Ομοίως, παρά την ενίσχυση των προγραμμάτων, η προσπάθεια για τη βελτίωση της εκπαίδευσης των αγροτών δεν ευοδώθηκε. Στη χώρα από παλιά, ειδικά από τη δεκαετία 1920 και εντεύθεν, συστάθηκαν γεωργικές σχολές και ενισχύθηκε η γεωργική εκπαίδευση σε όλα τα επίπεδα. Παρά την καλύτερευση της κατάστασης, όπως θα δειχθεί στα επόμενα, δεν στάθηκε ικανή η άνοδος της μόρφωσης του αγροτικού πληθυσμού να παίζει έναν ουσιώδη ρόλο στην οικονομική ανάπτυξη.

Γενικότερα, η κοινωνική συγκρότηση του αγροτικού κόσμου συνέχιζε να παραμένει εγκλωβισμένη στις συμπληγάδες της ατομικής εκμετάλλευσης του εδάφους. Δεν φάνηκε δηλαδή ικανή, όπως θα δειχθεί στα επόμενα, να ενεργοποιήσει δυναμικότερα τα άτομα.

Επίμετρο I

Η εκπαίδευση των αγροτών, οι συνεταιρισμοί και το αγροτικό ζήτημα

4.4 Η εκπαίδευση των αγροτών

Η εκπαίδευση των αγροτών προωθείται κυρίως από δύο Υπουργεία. Το Υπουργείο Παιδείας και το Υπουργείο Γεωργίας (νυν Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων). Παρακάτω παρουσιάζονται συνοπτικά τα εργαλεία εκπαίδευσης και των δύο Υπουργείων.

4.4.1 Υπουργείο Παιδείας Διά Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων

Εισαγωγή

Το Υπουργείου Παιδείας Δια Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων έχει ιδρύσει και λειτουργεί 293 μονάδες Ινστιτούτων Διαρκούς Εκπαίδευσης Ενηλίκων (Ι.Δ.ΕΚ.Ε.). Σε αυτά περιλαμβάνονται τα Ινστιτούτα Επαγγελματικής Κατάρτισης (Ι.Ε.Κ.), τα Κέντρα Εκπαίδευσης Ενηλίκων (Κ.Ε.Ε.), καθώς και τα Σχολεία Δεύτερης Ευκαιρίας (Σ.Δ.Ε.)¹⁴⁶. Στον Πίνακα 4.4.1 αναφέρονται αναλυτικά οι μονάδες που λειτούργησαν το 2011 ανά περιφέρεια.

Από τα στοιχεία παρατηρείται ότι η Αττική και η Κεντρική Μακεδονία είναι οι περιφέρειες με τα περισσότερα Ι.Δ.ΕΚ.Ε. (15% και 15,7% επί του συνόλου) και ότι διατηρούν το προβάδισμα αυτό σε όλες τις μονάδες εκπαίδευσης.

Αντίθετα, οι περιφέρειες της Ηπείρου, των Ιονίων Νήσων, του Βορείου και Νοτίου Αιγαίου παρουσιάζουν τα χαμηλότερα ποσοστά (4,4%, 3,8%, 4,8% και 4,8% αντίστοιχα).

Παρατηρείται ότι στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη λειτουργούν τα περισσότερα Σ.Δ.Ε. (13,3% επί του συνόλου).

¹⁴⁶ Υπουργείο Παιδείας Διά Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων, Ίδρυμα Νεολαίας και Διά Βίου Μάθησης, Διεύθυνση Μελετών Προγραμμάτων και Έργων Υποδομής

Πίνακας 4.4.1.1

Εκπαιδευτικές μονάδες ανά περιφέρεια (2011)

Περιφέρειες	Ι.Δ.ΕΚ.Ε	Ποσοστό ΙΔΕΚΕ περιφέρειας επί συνόλου	Ι.ΕΚ.	Ποσοστό ΙΕΚ περιφέρειας επί συνόλου	Κ.Ε.Ε.	Ποσοστό ΚΕΕ περιφέρειας επί συνόλου	Σ.Δ.Ε	Ποσοστό ΣΔΕ περιφέρειας επί συνόλου
Ανατολικής Μακεδονίας Θράκης	26	8,9%	6	5,0%	5	8,5%	15	13,3%
Κεντρικής Μακεδονίας	46	15,7%	23	19,0%	8	13,6%	15	13,3%
Δυτικής Μακεδονίας	17	5,8%	5	4,1%	4	6,8%	8	7,1%
Ηπείρου	13	4,4%	5	4,1%	4	6,8%	4	3,5%
Θεσσαλίας	23	7,8%	9	7,4%	4	6,8%	10	8,8%
Ιονίων Νήσων	11	3,8%	4	3,3%	4	6,8%	3	2,7%
Δυτικής Ελλάδος	16	5,5%	7	5,8%	4	6,8%	5	4,4%
Στερεάς Ελλάδος	23	7,8%	8	6,6%	5	8,5%	10	8,8%
Αττικής	44	15,0%	28	23,1%	7	11,9%	9	8,0%
Πελοποννήσου	23	7,8%	8	6,6%	5	8,5%	10	8,8%
Βορείου Αιγαίου	14	4,8%	4	3,3%	3	5,1%	7	6,2%
Νοτίου Αιγαίου	14	4,8%	6	5,0%	2	3,4%	6	5,3%
Κρήτης	23	7,8%	8	6,6%	4	6,8%	11	9,7%
Σύνολο	293	100,0%	121	100,0%	59	100,0%	113	100,0%

Πηγή: Υπουργείο Παιδείας

Κέντρα Εκπαίδευσης Ενηλίκων (Κ.Ε.Ε.)¹⁴⁷

Ι) Επιμορφωτικά προγράμματα

Τα Κέντρα Εκπαίδευσης Ενηλίκων προσφέρουν προγράμματα σε 10 θεματικές ενότητες με 72 υποενότητες. Την περίοδο 2009-2010 προσφέρθηκαν 1.585 επιμορφωτικά προγράμματα σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας.

¹⁴⁷ α) Ιστορικό

Η Γενική Γραμματεία Δια Βίου Μάθησης (Γ.Γ.Δ.Β.Μ.) του Υπουργείου Παιδείας Δια Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων είναι φορέας ο οποίος ιδρύει Κέντρα Εκπαίδευσης Ενηλίκων (Κ.Ε.Ε.). Η λειτουργία των Κ.Ε.Ε. υποστηρίζεται και προωθείται από το Ινστιτούτο Διαρκούς Εκπαίδευσης Ενηλίκων (Ι.Δ.ΕΚ.Ε.), το οποίο είναι Νομικό Πρόσωπο Ιδιωτικού Δικαίου υπαγόμενο στη Γενική Γραμματεία Δια Βίου Μάθησης

β) Όροι και Διαδικασίες συμμετοχής εκπαιδευόμενων

Τα εκπαιδευτικά προγράμματα στα Κ.Ε.Ε. της χώρας παρέχονται από τον Οκτώβριο μέχρι και τον Μάιο κάθε εκπαιδευτικού έτους δωρεάν και μπορούν να συμμετάσχουν όλοι οι ενήλικες (άνεργοι και εργαζόμενοι, ανεξάρτητα από φύλο, μορφωτικό επίπεδο, χώρα καταγωγής, θρησκεία, τόπο διαμονής, κ.λπ.) ηλικίας 18 ετών και πάνω (για εκπαιδευόμενους Τσιγγάνους ή κρατούμενους σε φυλακές ανηλίκων το κατώτερο όριο ηλικίας γίνεται 15 ετών)

Σε κάθε τμήμα μάθησης ο αριθμός των εκπαιδευόμενων κυμαίνεται μεταξύ 12-20 ατόμων και πραγματοποιεί κατ' ελάχιστο 2 εκπαιδευτικές συναντήσεις (μαθήματα) την εβδομάδα, διάρκειας τουλάχιστον 2 ωρών η κάθε μία. Οι απουσίες δεν μπορούν να υπερβαίνουν το 20% του συνόλου των ωρών που διαρκεί το πρόγραμμα

Αξιίζει να σημειωθεί ότι μόνο τα πέντε (5) από αυτά αφορούσαν στον αγροτικό τομέα και προσφέρθηκαν μόνο σε 4 περιοχές της χώρας (Κορινθία, Πέλλα, Σέρρες, Φθιώτιδα). Ο τίτλος ήταν «*Εκπαίδευση Αγροτών για την ανάληψη δράσεων στο Δευτερογενή και Τριτογενή Τομέα της Οικονομίας*» και η διάρκεια ήταν 100 ώρες.

II) Βασικοί Στόχοι (Σύμφωνα με το Υπουργείο)

Η παροχή αναγκαίων ερεθισμάτων προς τη μερίδα εκείνη των αγροτών που προβληματίζονται για το μέλλον και είναι διατεθειμένοι να δράσουν προς το συμφέρον τους, αντί να περιμένουν παθητικά τη μοίρα τους ή να υπολογίζουν στην αποτελεσματικότητα των διαμαρτυριών τους.

Επίσης στόχος του προγράμματος είναι να εφοδιάσει όλους όσους ενδιαφέρονται για αυτόν τον τομέα της οικονομίας με σύγχρονες γνώσεις¹⁴⁸ και δεξιότητες, ώστε να αναπτύξουν αποτελεσματικότερα τις δράσεις τους στην Ελλάδα, στην Ευρώπη και τον Κόσμο.

Η συμμετοχή αφορά ενήλικες αγρότες με γνώσεις τουλάχιστον υποχρεωτικής εκπαίδευσης

Ινστιτούτα Επαγγελματικής Κατάρτισης (Ι.Ε.Κ.)

Οι σπουδές στο επίπεδο της μεταλυκειακής εκπαίδευσης περιλαμβάνουν και τα Ινστιτούτα Επαγγελματικής Εκπαίδευσης. Τα δημόσια Ι.Ε.Κ. σε όλη τη χώρα το έτος 2011 ήταν 121 μονάδες και προσέφεραν 222 ειδικότητες. Από αυτές λιγότερες από το 6% (13 ειδικότητες) αφορούσαν στην αξιοποίηση ζωικού ή φυτικού πλούτου¹⁴⁹.

¹⁴⁸ Μαθήματα:

1. Ο Αγροτικός Τομέας στην Ελλάδα, την Ευρώπη και τον Κόσμο. Υφιστάμενη κατάσταση, Προοπτικές (20 Ω)
2. Κλάδοι του Δευτερογενή και Τριτογενή Τομέα που σχετίζονται με τον Αγροτικό Χώρο (20 Ω)
3. Οικονομικά της Αγοράς, Επιχειρηματικότητα, Επιχειρήσεις (20 Ω)
4. Οργάνωση και Διοίκηση Επιχειρήσεων, Χρηματοδοτήσεις, Πηγές (20 Ω)
5. Τεχνικές Διαπραγματεύσεων, Πωλήσεις, Εμπόριο (20 Ω)

¹⁴⁹ Αναλυτικά ήταν οι εξής:

1. Τεχνικός αναπαραγωγής αγροτικών ζώων
2. Τεχνικός μελισσοκομίας - σηροτροφίας
3. Τεχνικός πτηνοτροφίας
4. Βοηθός γεωκτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων
5. Διαχειριστής γεωργοκτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων
6. Ειδικός δασικής προστασίας
7. Τεχνικός αμπελουργίας οινοτεχνίας
8. Τεχνικός ανθοκομίας
9. Τεχνικός αρδεύσεων
10. Τεχνικός βιολογικής – οικολογικής γεωργίας
11. Τεχνικός δενδροκομίας και μεταποίησης – επεξεργασίας προϊόντων ελιάς-φιστικιάς

Πανεπιστήμια –ΤΕΙ

Σε επίπεδο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης αρχικά η Γεωπονική Σχολή Αθηνών και αργότερα εκείνη της Θεσσαλονίκης, από κοινού με τη Δασολογία λειτούργησαν επί δεκαετίες, δημιουργώντας στελέχη προκειμένου να καλύψουν τις ανάγκες του Υπουργείου Γεωργίας και της ΑΤΕ (γεωτεχνικές διευθύνσεις κλπ).

Μετά το 1983 ένας μεγάλος αριθμός από τμήματα ΤΕΙ (Φυτικής, Ζωϊκής Παραγωγής, Θερμοκηπιακών Καλλιεργειών, Αρδεύσεων, βιολογικής γεωργίας, Αρχιτεκτονικής Τοπίου, Ιχθυοκαλλιεργειών, κλπ) κάλυψε όλη σχεδόν την επικράτεια (Σχολές Γεωπονίας, Σχολές Τεχνολογίας Τροφίμων).

Παρά τον σημαντικό αριθμό φοιτητών (και αποφοίτων) δεν φάνηκε να βελτιώνεται αισθητά το μέσο επίπεδο των αγροτικών εκμεταλλεύσεων¹⁵⁰.

4.4.2 Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων, Γενική Διεύθυνση Αγροτικής Εκπαίδευσης και Κατάρτισης

Γεωργικές Σχολές

Με Προεδρικό Διάταγμα που εκδόθηκε μετά από πρόταση των Υπουργών Αγροτικής Ανάπτυξης-Τροφίμων και Παιδείας δια Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων μπορεί να ιδρύεται μέχρι μια Γεωργική Σχολή σε κάθε Περιφερειακή Αυτοδιοίκηση¹⁵¹ ως Δημόσιο Αγροτικό Τεχνολογικό Λύκειο τριετούς φοίτησης, υπό την εποπτεία του Υπουργείου Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων.

Σκοπός των Γεωργικών Σχολών είναι η επαγγελματική εκπαίδευση των νέων αγροτών, οι οποίοι έχουν αποφοιτήσει από το τριτάξιο Γυμνάσιο. Ο παρεχόμενος από τις Γεωργικές Σχολές¹⁵² τίτλος σπουδών ενσωματώνει το Απολυτήριο του

12. Τεχνικός θερμοκηπίων

13. Τεχνικός συντήρησης και επισκευής γεωργικών μηχανημάτων

¹⁵⁰ Μεγαλύτερη επιτυχία είχαν οι σχολές ΣΤΕΤΡΟΔ (Σχολές Τεχνολογίας Τροφίμων). Αντιθέτως, οι κλασικές γεωργικές Σχολές (Φυτικής και Ζωϊκής Παραγωγής κλπ) οδηγήθηκαν σε αδιέξοδο και φαίνεται να πιέζονται στο να «κλείσουν»

¹⁵¹ Σε κάθε Περιφερειακή Διεύθυνση του Οργανισμού συνιστάται και λειτουργεί «Γραφείο Διασύνδεσης και Εμπορίας Γεωργικών Σχολών», το οποίο μπορεί να προβαίνει στην πώληση των προϊόντων που παράγονται από τις Γεωργικές Σχολές της περιοχής ευθύνης του και τα έσοδα μπορούν να χρησιμοποιηθούν μόνο για τη συντήρηση και την ανάπτυξη της Σχολής αυτής

¹⁵² Στις Γεωργικές Σχολές διδάσκουν καθηγητές της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης (οι οποίοι διατίθενται με απόσπαση) για τη διδασκαλία των μαθημάτων γενικής παιδείας και υπάλληλοι του Οργανισμού,

Τεχνολογικού Λυκείου, το Πράσινο Πιστοποιητικό στις αντίστοιχες με το γνωστικό πεδίο της Σχολής ειδικότητες του πρωτογενούς τομέα και τα σχετικά με το γνωστικό πεδίο της Σχολής επαγγελματικά δικαιώματα και αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση για την επιδότηση πρώτης εγκατάστασης για νέους αγρότες.

Σε κάθε Γεωργική Σχολή λειτουργούν τα εξής Τμήματα:

- Εκπαιδευτήριο
- Κάθετη μονάδα αγροτικής παραγωγής για την πρακτική άσκηση των μαθητών
- Εργαστήριο Πληροφορικής
- Συμβατική και ηλεκτρονική Βιβλιοθήκη
- Οικοτροφείο και εστιατόριο

Η φοίτηση, η στέγαση και η σίτιση στις Γεωργικές Σχολές είναι δωρεάν για τους Έλληνες πολίτες. Οι αλλοδαποί σπουδαστές καταβάλλουν τέλος ετήσιας εγγραφής¹⁵³.

Αγροτικά Τεχνολογικά Λύκεια

Ως δημόσια Αγροτικά Τεχνολογικά Λύκεια τριετούς φοίτησης υπό την εποπτεία του Υπουργείου Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων λειτουργούν επίσης οι εξής Γεωργικές Σχολές:

- Γαλακτοκομίας – Τυροκομίας με έδρα τα Ιωάννινα
- Αγροτικών Μηχανημάτων – Ζωοτεχνίας με έδρα τη Λάρισα
- Επιχειρηματικής Γεωργίας, Αγροτικής Οικονομίας και Επιχειρηματικότητας – Πρότυπη Γεωργική Σχολή «Ανδρέας Συγγρός» με έδρα την Αθήνα
- Αμπελουργίας, Οινολογίας και Οινοτουρισμού με έδρα τη Νεμέα
- Μεσογειακών και Υποτροπικών Καλλιεργειών και Θερμοκηπίων με έδρα την Μεσσαρά Κρήτης

κατηγορίας «Ανώτατης Πανεπιστημιακής και Τεχνολογικής Εκπαίδευσης», κλάδων ΠΕ και ΤΕ για τη διδασκαλία των μαθημάτων ειδίκευσης και πρακτικής άσκησης

¹⁵³ Η κατάρτιση του Προγράμματος Σπουδών αποτελεί ευθύνη:

1. Του Υπουργείου Παιδείας δια Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων ως προς τη διδακτέα ύλη και την έκδοση των εγχειριδίων διδασκαλίας για τα μαθήματα γενικής παιδείας
2. Του Οργανισμού ως προς την διδακτέα ύλη και την έκδοση των εγχειριδίων διδασκαλίας για τα μαθήματα ειδίκευσης, επαγγελματικής κατάρτισης και πρακτικής άσκησης

Ελληνικός Γεωργικός Οργανισμός – Δήμητρα

Ο Ελληνικός Γεωργικός Οργανισμός – Δήμητρα ιδρύθηκε (ΦΕΚ Β/2284/13-10-2011) το 2011 ως Νομικό Πρόσωπο Ιδιωτικού Δικαίου και εποπτεύεται από το Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων με έδρα την Αθήνα. Σε αυτόν συγχωνεύτηκαν:

- το Εθνικό Ίδρυμα Αγροτικής Έρευνας (ΕΘ.Ι.ΑΓ.Ε.)
- ο Οργανισμός Γεωργικής Επαγγελματικής Εκπαίδευσης Κατάρτισης και Απασχόλησης (Ο.Γ.Ε.Ε.Κ.Α.) – «ΔΗΜΗΤΡΑ»
- ο Οργανισμός Πιστοποίησης και Επίβλεψης Γεωργικών Προϊόντων (Ο.Π.Ε.ΓΕ.Π – AGROCERT) και
- ο Ελληνικός Οργανισμός Γάλακτος και Κρέατος (ΕΛ.Ο.ΓΑ.Κ)

4.4.3 Η εκπαίδευση των αγροτών

Η κατάσταση των αγροτών από πλευράς επιπέδου εκπαίδευσης ήταν η ακόλουθη:

Ο Πίνακας Χ του Παραρτήματος εμφανίζει το επίπεδο εκπαίδευσης κατά το 1977 των αρχηγών γεωργικών εκμεταλλεύσεων, που είναι συνεταιρισμένοι κατά τάξεις μεγέθους της καλλιεργούμενης γης.

Τελείωσαν Ανώτατη Σχολή (Πανεπιστήμιο) μόλις το 0,5%. Το 0,5% από αυτούς διέθετε 500-1.000 στρέμματα. Η πλειοψηφία των πτυχιούχων εντοπίζεται στους κατόχους 10-30 στρεμμάτων (29,2%), ακολούθως σε αυτούς που έχουν 30-50 στρέμματα (21,9%) και έπειτα στις εκμεταλλεύσεις των 50-100 στρεμμάτων (21,5%).

Δημοτικό είχαν τελειώσει το 55,2% των αγροτών. Οι αρχηγοί που διέθεταν 500-1.000 στρέμματα ήταν κατά 70,1% απόφοιτοι Δημοτικού, έναντι 47,3% αυτών που είχαν στην κατοχή τους λιγότερα από 5 στρέμματα.

Η αμέσως μεγαλύτερη κατηγορία ήταν όσοι δεν ολοκλήρωσαν το Δημοτικό (30,9%), ενώ ακολουθούν όσοι δεν πήγαν σχολείο, οι αναλφάβητοι, με 6,7%. Σημειώνεται ότι το 36,4% αυτών που κατείχαν 1.000 στρέμματα και άνω είναι αγράμματοι, ενώ αντιθέτως μόλις 12,9% των αναλφάβητων κατέχουν κάτω από 5 στρέμματα.

Μέση Γεωργική Σχολή τελείωσε το 0,1% των γεωργών (9,1% αυτών είναι κάτοχοι, άνω των 1.000 στρεμμάτων), ενώ 0,2% των αγροτών εκπαιδεύθηκαν σε Γεωργικές Σχολές άνω των 6 μηνών.

Ο Πίνακας Χ του Παραρτήματος χαρτογραφεί το επίπεδο εκπαίδευσης και την ηλικία του αρχηγού της εκμετάλλευσης σε σχέση με τον τόπο που ευρίσκεται η γεωργική επιχείρηση (ορεινή και μειονεκτική περιοχή) το έτος 1989. Προκύπτει ότι στο σύνολο της χώρας το 99,1% των γεωργών όλων των ηλικιών διέθετε μόνο πρακτική εμπειρία και δεν είχε τύχει γεωργικής εκπαίδευσης.

Το 0,8% των γεωργών είχε λάβει στοιχειώδη γεωργική εκπαίδευση, ενώ μόνο το 0,1% είχε πλήρη (πλέον των 2 ετών) εκπαίδευση. Οι ηλικίες που είχαν πλήρη γεωργική εκπαίδευση εντοπίζονται μεταξύ των 45-64 ετών και 35-44.

Εξεταζόμενα τα δεδομένα ως προς το υψόμετρο και τη δυσκολία πρόσβασης (ορεινές και μειονεκτικές περιοχές) τεκμαίρεται ότι στις ορεινές περιοχές αυξάνεται ελαφρώς το μερίδιο των αγροτών που διαθέτουν μόνο πρακτική εμπειρία (99,3%), ενώ στις μειονεκτικές αυτό είναι ελαττωμένο (98,7%) κάτω από το μέσο όρο της χώρας (99,1%).

Αντιστοίχως, το ποσοστό των αγροτών που διαθέτουν πλήρη γεωργική εκπαίδευση (δύο τουλάχιστον ετών) είναι το ίδιο τόσο στις μειονεκτικές περιοχές, όσο και στο σύνολο της χώρας.

Αντιθέτως, είναι ελαφρώς μεγαλύτερο το μερίδιο αυτών που διαμένουν στις μειονεκτικές περιοχές και διαθέτουν στοιχειώδη γεωργική εκπαίδευση (1,2% έναντι 0,8%) σε σχέση με το αντίστοιχο της επικράτειας.

Συνάγεται από τα παραπάνω ότι η εικόνα που επικρατεί για τον αγρότη δεν απέχει σημαντικά από την πραγματικότητα. Στη γεωργία παρέμειναν μετά το 1980 – κατά το μεγαλύτερο μέρος – οι «βραδυπορούντες», όσοι δηλαδή δεν πρόλαβαν να εγκαταλείψουν την ύπαιθρο για το εξωτερικό ή τις πόλεις. Κατά την επικρατούσα άποψη δεν απαιτούνται, για την άσκηση του επαγγέλματος, ειδικές γνώσεις. Αυτό είχε μία λογική στα προπολεμικά έτη. Ο οξύς ανταγωνισμός που εμφανίσθηκε μεταπολεμικά, κυρίως από τις ολιγότερο ανεπτυγμένες χώρες, και η άνοδος του βιοτικού επιπέδου όλων σχεδόν των χωρών, είχε ως συνέπεια την άνοδο της ζήτησης για ποιοτικά προϊόντα. Αυτό σημαίνει ότι απαιτείται όχι μόνο βελτίωση στις τεχνικές παραγωγής, αλλά επίσης και στην εμπορία και διακίνηση των προϊόντων.

Συνεπώς, η αλλαγή των καλλιεργητικών μεθόδων προϋποθέτει ειδική εκπαίδευση των αγροτών, ιδιαίτερα εκείνων που ασχολούνται με ευπαθή ή υψηλής ζήτησης αγαθά. Υπ' αυτήν την έννοια εμφανίζεται ουσιώδης αδυναμία του εκπαιδευτικού συστήματος.

Θα έπρεπε οι αγρότες από μικρή ηλικία να εντάσσονται σε παρόμοια προγράμματα. Αυτό όμως προϋποθέτει, πλέον, να ορισθεί το ποιος θα είναι ο αγρότης. Η διατήρηση του αγροτικού εισοδήματος στο επίπεδο διαβίωσης (μεγάλο τμήμα της φτώχειας στην Ελλάδα οφείλεται στα αγροτικά νοικοκυριά) ωθεί τον κάθε χωρικό να μην επιθυμεί τα μέλη της οικογένειάς του να παραμείνουν στο χώρο.

Έτσι, οι πλείστοι των νέων του χωριού σπουδάζουν με στόχο εξωγεωργικό επάγγελμα. Κάτω από αυτές τις προϋποθέσεις η αγροτική εκπαίδευση στην Ελλάδα, σε όλο το διάστημα 1930-2010, δεν είχε νόημα. Λειτουργούν Λύκεια, ΙΕΚ, ΤΕΙ, Πανεπιστήμια – όπως παρουσιάστηκε στα ανωτέρω – με αγροτικό μαθησιακό περιεχόμενο, αλλά η αγροτική ειδίκευση ακολουθείται υπό ολίγους.

Σύνοψη

Η οικογενειακή εκμετάλλευση της γης είχε οδηγήσει για ενάμιση αιώνα (1830-1980) το αγροτικό εισόδημα σε χαμηλά επίπεδα. Όπως είναι γνωστό στην Οικονομική Θεωρία, στον πλήρη ανταγωνισμό, δεν υφίστανται μακροχρόνια κέρδη. Ειδικά στον αγροτικό χώρο οι μισθοί διατηρήθηκαν σε «ευτελή όρια» (λόγω της διπλής αναπτυξιακής σύνθλιψης). Το αποτέλεσμα υπήρξε η ώθηση των καλλιεργητών για εγκατάλειψη της υπαίθρου. Τοιοιτοτρόπως, δεν κρίθηκε ότι μέσω της εκπαίδευσης θα βελτίωναν το εισόδημά τους.

Αρα, ουδείς σχεδόν έδειχνε διατεθειμένος για γεωργική μάθηση. Αυτός είναι και ο λόγος που παρά την ύπαρξη Γεωργικών Σχολών δεν εκδηλώθηκε το αντίστοιχο ενδιαφέρον εκ μέρους της χωρικής οικογένειας. Τελικώς η όποια εκπαίδευση δεν κατάφερε να βελτιώσει ουσιαδώς ούτε τις προσόδους, ούτε το γενικότερο επίπεδο ζωής του κόσμου της υπαίθρου.

Με την ένταξη στην Ε.Ε. δόθηκε μεγαλύτερη βαρύτητα στην εκπαίδευση. Όμως, αφ' ενός η ηλικιακή πυραμίδα είχε ανατραπεί (μικρός ο αριθμός των νέων στην ύπαιθρο), αφ' ετέρου είχε φαλκιδευθεί το «αγροτικό επάγγελμα». Ο καθείς προσπαθούσε να απομακρύνει τα παιδιά του από τον αγροτική απασχόληση και να τα «σπρώξει» στην πόλη με τις πολλές ευκαιρίες. Το χωριό είχε στη συλλογική συνείδηση ταυτισθεί με τη φτώχεια και την κοινωνική οπισθοδρόμηση. Κάτι που δεν ήταν ανεκτό για τους γεωργούς, για τους οποίους μόνο η απομάκρυνση από τους αγρούς έφερνε κοινωνική καταξίωση, ευμάρεια και πολιτισμό.

4.5 Οι αγροτικοί συνεταιρισμοί

4.5.1 Γενικά

Συνεταιρισμός είναι μια αυτόνομη ένωση προσώπων που συγκροτείται εθελοντικά για την αντιμετώπιση των κοινών οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών αναγκών και επιδιώξεών τους, διαμέσου μιας συνιδιόκτητης και δημοκρατικά διοικούμενης επιχείρησης (Καρακώστας, 2000, σελ.761). Ο συνεταιρισμός είναι γέννημα κοινωνικής αναγκαιότητας¹⁵⁴, η οποία προέκυψε όταν με την ανάπτυξη των καπιταλιστικών σχέσεων η εκμετάλλευση σε βάρος των μεμονωμένων ατόμων έγινε πιο σκληρή και απάνθρωπη (Φραγκάκη, 1989, σελ. 20)

Οι αγροτικοί συνεταιρισμοί στην Ελλάδα διακρίνονται σε *πρωτοβάθμιους* που ιδρύονται και λειτουργούν στο χωριό ή στις αγροτικές συνοικίες των επαρχιακών πόλεων και σε *δευτεροβάθμιους*, όπως οι Ενώσεις Γεωργικών Συνεταιρισμών που ιδρύονται και λειτουργούν σε κάθε αγροτική περιφέρεια. Εκτός από αυτούς τους βασικούς βαθμούς οργάνωσης υπάρχουν και οι κεντρικές συνεταιριστικές οργανώσεις, οι οποίες δεν διακρίνονται για την ομοιομορφία τους και η ΠΑΣΕΓΕΣ ως ανώτατη συνεταιριστική οργάνωση (Ν. 2810/2000).

Επιπλέον διάκριση παρουσιάζεται ανάλογα με τον τρόπο ίδρυσης: σε ελεύθερους και αναγκαστικούς (Δασκάλου, 1992). Οι *ελεύθεροι* συνεταιρισμοί¹⁵⁵ δημιουργούνται από

¹⁵⁴ Ο συνεταιρισμός βοηθάει τους εργαζόμενους να προμηθεύονται σε φθηνότερες τιμές τα είδη που έχουν ανάγκη για την παραγωγική τους απασχόληση, να παίρνουν δάνεια με καλύτερους όρους, να χρησιμοποιούν από κοινού μέσα παραγωγής, να συγκεντρώνουν και να διαθέτουν από κοινού τα προϊόντα τους σε καλύτερες τιμές

¹⁵⁵ Τα είδη των ελεύθερων είναι τα εξής:

1. *Πιστωτικοί*, οι οποίοι δημιουργούνται για την ικανοποίηση των πιστωτικών αναγκών των αγροτών, κυρίως με δάνεια από την Αγροτική Τράπεζα. Εκτός από το βασικό αυτό έργο εκτελούν και διάφορες εργασίες όπως προμηθευτικές, παραγωγικές, συγκέντρωσης και διάθεσης των προϊόντων, εκμετάλλευσης γεωργικών μηχανημάτων και άλλες
2. *Παραγωγικοί*, οι οποίοι επεξεργάζονται τα αγροτικά προϊόντα και τα μεταποιούν, ενώ είναι δυνατόν να έχουν στόχο την από κοινού καλλιέργεια της γης. Ανάλογα με την κύρια εργασία, που εκτελούν, διακρίνονται σε ελαιοπαραγωγικούς, γαλακτοκομικούς, οινοποιητικούς, σιροτροφικούς, μελισσοκομικούς, πτηνοτροφικούς, ρυζοπαραγωγικούς, μαστιχοπαραγωγικούς και άλλους
3. *Προμηθευτικοί*, οι οποίοι προμηθεύουν στα μέλη τους είδη γεωργικής χρήσης, όπως χημικά λιπάσματα, θειικό χαλκό, γεωργικά εργαλεία και είδη οικιακής χρήσεως όπως λάδι, σαπούνι, ζάχαρη, ρύζι, αλεύρι πετρέλαιο και άλλα
4. *Πώλησης αγροτικών προϊόντων*, οι οποίοι συγκεντρώνουν και πωλούν για λογαριασμό των μελών τους τα προϊόντα τους και διακρίνονται ανάλογα με το προϊόν παραγωγής σε πώλησης καπνού, σταφίδας, σύκων, ντομάτας, βαμβακιού και άλλους
5. Διάφοροι άλλοι, οι οποίοι δεν μπορεί να κατατακτούν στους προηγούμενους και διακρίνονται σε εγγειοβελτιωτικούς, υγειονομικούς, ενοικίασης, αγοράς χωραφιών, αλληλοασφαλιστικούς κλπ

τους αγρότες με την ελεύθερη συγκατάθεση και συμμετοχή σε αυτούς, ενώ οι *αναγκαστικοί* δημιουργούνται με την υποχρεωτική συμμετοχή κάποιων ή όλων των μελών (π.χ. σε περιπτώσεις απαλλοτριώσεων).

4.5.2 Οι πρώτοι συνεταιρισμοί

Τις τελευταίες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα σε ορισμένες περιφέρειες της τουρκοκρατούμενης Ελλάδας είχαν δημιουργηθεί μερικές οικονομικές οργανώσεις με χαρακτήρα κοινής παραγωγικής και εμπορικής δράσης. Αυτές ήταν των παραγωγών μαστίχας Χίου, των συντροφοναυτών Ύδρας, Σπετσών, Ψαρρών, των Μαντεμοχωρίων της Χαλκιδικής κλπ. Η χαρακτηριστικότερη ήταν η «Κοινή Συντροφιά» των Αμπελακίων Θεσσαλίας¹⁵⁶.

Γενικά είναι παραδεκτό ότι το συνεταιριστικό κίνημα¹⁵⁷ ξεκίνησε περίπου το 1900 με την ίδρυση του Μετοχικού Γεωργικού Συλλόγου Αλμυρού, ο οποίος το 1914 με το συνεταιριστικό του κεφάλαιο, που υπερέβαινε τις 80.000 δραχμές, χορηγούσε δάνεια στα μέλη του (160 άτομα) και είχε αποκτήσει δύο αλωνιστικές μηχανές, ένα σιτοκαθαριστήριο και μια εκκοκκιστική μηχανή αραβοσίτου. Το 1911 συστάθηκε στο Μεσολόγγι το «Μετοχικό Ταμείο Αλληλοβοηθείας Παραχελωίτιδος», το 1912 στο Λιοπέσι Αττικής ο «Γεωργικός Συνεργατικός Σύνδεσμος Μεσογείων» και ο «Οινοποιητικός Συνεταιρισμός Μεγάρων» και άλλοι (Αβδελίδης, 1981).

¹⁵⁶ Πριν από το 1770 στα Αμπελάκια υπήρχαν μερικές «Συντροφίες» που επεξεργάζονταν το βαμβάκι και το νήμα. Το 1780 περίπου όλες αυτές οι «Συντροφίες» ενώθηκαν και ίδρυσαν την «Κοινή Συντροφιά». Μερικοί συγγραφείς που υποστηρίζουν την άποψη ότι λειτουργούσε ως συνεταιρισμός είναι ο Ν. Βέης, ο Κ. Παπαρηγόπουλος, ο Γ. Φιλάρετος, ο Αρ. Κλήμης και άλλοι. Στην «Κοινή Συντροφιά» συμμετείχαν και συνεργάζονταν έμποροι, τεχνίτες, εργάτες, ιδιοκτήτες των κτημάτων και καλλιεργητές βαμβακιού. Η διάθεση των κερδών γινόταν ανάλογα με την προσφορά σε κεφάλαιο και εργασία. (Δασκάλου, 1992, σελ. 28-40). Θα πρέπει όμως να αναφερθεί και μία αντίθετη άποψη, διατυπωμένη κυρίως από τους Γιάννη Κορδάτο, Κ. Λεοντίδη και Ιωάννη Τσουδερό, που χαρακτήριζε την «Κοινή Συντροφιά» ως μία εμπορική εταιρεία, που είχε δημιουργηθεί από ορισμένους προύχοντες των Αμπελακίων και δεν είχε καμία σχέση με συνεταιρισμό (Προκόβας, 1982, σελ.11)

¹⁵⁷ Σταδιακά, και αυτό επηρέασε την κίνηση για συνεταιρισμό, προς το τέλος του 19ου αιώνα δημιουργούνται τα πρώτα εργατικά σωματεία και εμφανίζονται οι σοσιαλιστικές ιδέες. Οι σοσιαλιστές διανοούμενοι Πλάτων Δρακούλης, Σταύρος Καλλέργης και Ρόκος Χοϊδός κάνουν τις πρώτες απόπειρες για τη δημιουργία σοσιαλιστικών οργανώσεων και προπαγανδίζουν τις σοσιαλιστικές ιδέες ανάμεσα στους εργάτες

4.5.3 Το συνεταιριστικό κίνημα μεταξύ 1909 και 1922

Αποτέλεσμα του κινήματος στο Γουδί ήταν η σύνταξη του πρώτου νομοσχεδίου για τους συνεταιρισμούς στις 14 Ιουνίου 1911, το οποίο δεν ψηφίστηκε τελικά. Μερικά χρόνια αργότερα δημοσιεύθηκε ο Νόμος 602/1914 «Περί συνεταιρισμών», με τον οποίο αναγνωρίζεται το συνεταιριστικό κίνημα (Κρουσταλλάκη, 1990, σελ. 130). Η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος διευκόλυνε την εξάπλωση αυτού του κινήματος, ώστε οι χορηγήσεις προς τον αγροτικό τομέα να είναι εγγυημένες, σύμφωνα με την αλληλέγγυα ευθύνη των μελών του κάθε συνεταιρισμού (Βενιέρης, 1988, σελ. 27). Η σύμβαση με το Κράτος, που την νομιμοποιούσε να ασκήσει αγροτική πολιτική, υπεγράφη με τον Νόμο 656/1915.

Αριθμητικά, τα αποτελέσματα για τους ιδρυόμενους συνεταιρισμούς (αφαιρώντας τους συνεταιρισμούς που διαλύθηκαν) μετά την ψήφιση του Νόμου 602 αποτυπώνονται στον Πίνακα 4.5.1. Συμπερασματικά, μπορεί να ειπωθεί ότι μετά τον Νόμο 602 κάθε χρόνο ιδρύονταν περισσότεροι συνεταιρισμοί απ' ότι ολόκληρη την 15ετία 1900-1915 και συνολικά το 1922 υπήρχαν 1815 συνεταιρισμοί.

Πίνακας 4.5.1

Αριθμός Συνεταιρισμών (1915-1922)

Έτος	Αριθμός ιδρυθέντων συνεταιρισμών	Σύνολο
1915	150	150
1916	197	347
1917	275	622
1918	168	790
1919	124	914
1920	257	1.171
1921	327	1.498
1922	317	1.815

Πηγή: Αβδελίδης, 1981

4.5.4 Η ανάπτυξη των συνεταιρισμών 1923-1941

Λόγω των μεγάλων αναγκών των νέων αλλά και των παλιών αγροτικών νοικοκυριών δημιουργούνται συνεταιρισμοί, τους οποίους αρχίζει και ενισχύει με κεφάλαια και η Αγροτική Τράπεζα (εξαιτίας της αγροτικής μεταρρύθμισης)¹⁵⁸. Τα αριθμητικά μεγέθη (αφαιρώντας τους συνεταιρισμούς που διαλύθηκαν) αποτυπώνονται στον Πίνακα 4.5.2¹⁵⁹.

Πίνακας 4.5.2
Αριθμός Συνεταιρισμών (1923-31)

Έτος	Αριθμός ιδρυθέντων συνεταιρισμών	Σύνολο
1923	408	2.223
1924	577	2.800
1925	1033	3.833
1926	315	4.148
1927	333	4.481
1928	446	4.927
1929	259	5.186
1930	568	5.754
1931	134	5.888

Πηγή: Αβδελίδης, 1981

Το 1926 συνολικά υπήρχαν 4.148 αγροτικοί συνεταιρισμοί με 268.437 μέλη και συνεταιριστικά κεφάλαια 27.382.000 δραχμές. Το 1931 υπήρχαν συνολικά 5.888 συνεταιρισμοί, εκ των οποίων οι 3845 είχαν 260.000 μέλη και 52.000.000 δραχμές κεφάλαια.

¹⁵⁸Η απαλλοτρίωση έγινε με αποζημιώσεις, τις οποίες οι αγρότες πλήρωσαν σε 20 ετήσιες δόσεις. Σύμφωνα με στοιχεία του Σίδηρη (Σίδηρης, 1933, σελίδα 184) οι συνολικά καλλιεργηθείσες εκτάσεις από 12.883.150 στρέμματα (μέσος ετήσιος όρος 1914-1922) αυξήθηκαν σε 14.903.190 (μέσος ετήσιος όρος 1923-1928). Η παραγωγή του σιταριού αυξήθηκε συνολικά κατά 25%. Το 1932 οι καλλιεργηθείσες εκτάσεις έφτασαν τα 19.209.716 στρέμματα (βλέπε και ενότητα 1.3, Πίνακας 1.3.3.). Επισκόπηση του θέματος έγινε από τον Βαρβαρέσο (1949)

¹⁵⁹ Αναλυτικά περί συνεταιρισμών: Τζωρτζάκης (1932)

Σημειώνεται ότι το 1939 υπήρχαν 4.959 λειτουργούντες συνεταιρισμοί¹⁶⁰ με 307.80 μέλη.

Τη μεγαλύτερη κίνηση συνεταιρισμών παρουσιάζουν οι περιοχές Μακεδονίας, Πελοποννήσου, Στερεάς Ελλάδος, Θεσσαλίας και Κρήτης. Παρά την αριθμητική αύξηση των συνεταιρισμών και των μελών την περίοδο του Μεσοπολέμου, εξακολουθεί να μην συμμετέχει ένα μεγάλο μέρος του αγροτικού πληθυσμού. Υπολογίζεται ότι το 1933 μόνο ένα ποσοστό γύρω στο 28% των αγροτικών νοικοκυριών ήταν μέλη των λειτουργούντων συνεταιρισμών και το 1939 γύρω στο 30%.

4.5.5 Η δράση των συνεταιρισμών και η στάση του κράτους

Την περίοδο του Μεσοπολέμου η κύρια δράση των συνεταιρισμών ήταν πιστωτική κυρίως, γιατί αυτή η μορφή προστάτευε τα μέλη της από τους τοκογλύφους (Κρουσταλλάκη, 1990, σελ. 130). Από το 1923 και έπειτα η δράση επεκτείνεται και σε άλλους τομείς (όπως προμηθευτικούς, παραγωγικούς, διανομής, πώλησης κλπ.).

Όπως εκτενώς έχει αναφερθεί, το κράτος χειριζόταν τη γεωργία ως πηγή άντλησης πόρων για τη βιομηχανία, τη ναυτιλία και τον τουρισμό και ασχολήθηκε περιθωριακά με θέματα οργάνωσης, αναδιάρθρωσης και μακροπρόθεσμης πολιτικής στήριξης του αγροτικού τομέα (Νικολινάκος και άλλοι 1986, σελ. 45-46).

Το 1930 ψηφίστηκε ο Νόμος 4640 με τον οποίο επιβάλλονταν περιορισμοί στη λειτουργία των συνεταιρισμών, όπως η απομάκρυνση από την διοίκηση προσώπων που πολιτεύονται, ενώ το 1931 ψηφίστηκε ο Νόμος 5289 με τον οποίο επιβάλλονταν αυστηρές διατάξεις στην οικονομική τους λειτουργία (ύψος προμηθευτικών εργασιών,

160

Έτος	Αριθμός λειτουργούντων	Αριθμός αδρανούντων	Σύνολο	Αριθμός μελών λειτουργούντων	Μέσος αριθμός μελών ανά λειτ.
1933	3925	1854	5779	266.067	68
1934	3702	2295	5997	250.931	68
1935	3809	2139	5948	256.014	67
1936	3967	1993	5960	270.585	68
1938		...	6592	...	...
1939	4959	1544	6503	307.800	62

Πηγή: Αβδελίδης, (1981)

δημοσίευση μηνιαίων λογιστικών καταστάσεων και καταθέσεις σε δημόσια χρεόγραφα της Εθνικής Τράπεζας). Επίσης, περιορίστηκαν τα γεωγραφικά όρια των συνεταιρισμών σε ένα δήμο ή δύο γειτονικές κοινότητες, ενώ τέθηκαν επίσης ηλικιακά όρια με αποκλεισμό της νεολαίας. Η διαγραφή πλέον ενός μέλους επιτυγχάνεται με απόφαση του διοικητικού συμβουλίου και όχι από εκείνη της γενικής συνέλευσης. Επιπλέον, στις γενικές συνελεύσεις και στις συνεδριάσεις των διοικητικών και εποπτικών συμβουλίων συμμετέχουν και επόπτες της ΑΤΕ.

Με τον Νόμο 1154 του 1938 «Περί κεντρικής οργάνωσης των γεωργικών συνεταιρισμών Ελλάδος», δημιουργείται το ανώτατο συνεταιριστικό όργανο η Πανελλήνια Συνομοσπονδία Ενώσεων Γεωργικών Συνεταιρισμών που μετονομάστηκε σε Εθνική Συνομοσπονδία Συνεταιρισμών Ελλάδος – ΕΣΣΕ, όπου ελέγχει όλους τους συνεταιρισμούς, υπό την καθοδήγηση του κράτους.

4.5.6 Το αγροτικό συνεταιριστικό κίνημα από την απελευθέρωση μέχρι σήμερα (1945-2010)

Λόγω των γεγονότων που ακολούθησαν την επομένη της απελευθέρωσης (Δεκεμβριανά) υπήρξε, ως αναμένετο, έντονη καταστολή¹⁶¹. Μεταπολεμικά, το αγροτικό συνεταιριστικό κίνημα σημείωσε μικρή ανάπτυξη. Παρά τις διώξεις, τις παρεμβάσεις και τις αυθαιρεσίες οι συνεταιρισμοί εξακολουθούν να λειτουργούν.

Το ποσοστό των παραγωγικών συνεταιρισμών αυξάνεται ενώ μειώνεται το ποσοστό των πιστωτικών και των αδρανούντων. Επίσης δημιουργούνται καινούργιες κατηγορίες συνεταιρισμών.

Ο πίνακας *Πίνακας ΧΙΙ του Παραρτήματος* αποτυπώνει τις μεταβολές στον αριθμό και τα μέλη των συνεταιρισμών. Προκύπτει ότι μεταξύ 1951-1975 υπήρξε κατ' ουσίαν στασιμότητα στον αριθμό των λειτουργούντων συνεταιρισμών, όπως και στο πλήθος των μελών. Το 1951 ανέρχονταν σε 6.681 με 670 χιλιάδες μέλη περίπου, έναντι 7.000

¹⁶¹ Η κατάσταση επισημοποιήθηκε με τον Α.Ν. 389 «Περί προσωρινής διοικήσεως των γεωργικών συνεταιριστικών οργάνων» στις 5 Ιουνίου 1945, το οποίο οδήγησε σε παραίτηση τον υπουργό Γεωργίας Χρ. Ευελπίδη που θεώρησε την ψήφισή του επιβλαβή. Με βάση αυτόν τον νόμο χιλιάδες μέλη των συνεταιρισμών διαγράφηκαν για τα πολιτικά τους φρονήματα, διασπάστηκαν οι ενοποιηθέντες συνεταιρισμοί κλπ

το 1975 και 700 χιλιάδων μελών. Λαμβάνοντας υπόψη τον πληθωρισμό της περιόδου η ίδια κατάσταση επικράτησε και στα συνεταιριστικά κεφάλαια.

Στα έτη 1978-85 (Πίνακας 4.5.6.1) η κατάσταση παρέμεινε προβληματική. Το συνεταιριστικό κίνημα φαίνεται καθ' όλη αυτή την περίοδο μάλλον εγκλωβισμένο και χωρίς ιδιαίτερη δυναμική. Οι περισσότεροι παραμένουν πιστωτικοί, διακινούν δηλαδή τις πιστώσεις της ΑΤΕ (Καρυπίδης, 1990). Το κράτος κατάφερε να μετατρέψει τους συνεταιρισμούς σε βραχίονα της πιστωτικής του πολιτικής (μαζί με την ΑΤΕ).

Υπ' αυτή την έννοια οι συνεταιρισμοί έχασαν ως ένα βαθμό το στόχο και τον προορισμό για τον οποίο υποτίθεται ιδρύθηκαν.

Πίνακας 4.5.6.1
Συνεταιρισμοί (1978-1985)

Έτος	Αριθμός συνετ.	Αριθμός μελών	Πιστωτικοί		Παραγωγικοί		Πώλησης		Διάφοροι	
			Αριθμός συνετ.	% του συνόλου	Αριθμός συνετ.	% του συνόλου	Αριθμός συνετ.	% του συνόλου	Αριθμός συνετ.	% του συνόλου
1978	6.757	642.104	4.926	72,9%	1.461	21,6%	201	3,0%	169	2,5%
1979	6.751	642.774	4.898	72,6%	1.482	22,0%	199	2,9%	172	2,5%
1980	6.774	644.065	4.879	72,0%	1.494	22,1%	228	3,4%	173	2,6%
1981	6.831	651.873	4.877	71,4%	1.509	22,1%	256	3,7%	189	2,8%
1982	6.960	780.430	4.893	70,3%	1.539	22,1%	325	4,7%	203	2,9%
1983	7.335	833.777	4.906	66,9%	1.715	23,4%	457	6,2%	257	3,5%
1984	7.534	868.103	4.839	64,2%	1.888	25,1%	130	1,7%	677	9,0%
1985	7.663	887.238	4.728	61,7%	2.072	27,0%	137	1,8%	726	9,5%

Πηγή: Κρουσταλάκη (1990), σελ. 150-151

Από τον Πίνακα XIII του Παραρτήματος φαίνεται η σύνθεση των συνεταιρισμών κατά κατηγορίες. Παρ' όλη τη σχετική στασιμότητα που υπήρξε στην περίοδο αυτή μεγαλώνει κάπως η οικονομική δράση των συνεταιρισμών τόσο σε κύκλο εργασιών, όσο και σε μέγεθος. Ο τεχνικός παραγωγικός εξοπλισμός αυξήθηκε αισθητά σε σχέση με τα προπολεμικά επίπεδα και έτσι πλέον ενεργούν μία σειρά από παραγωγικές και άλλες διαδικασίες με δικά τους τεχνικά μέσα, αποθηκευτικούς χώρους, εγκαταστάσεις γραφείων και άλλα.

Η εξέλιξη του τεχνικού εξοπλισμού περιγράφεται στους Πίνακες XIV (περίοδος 1939-1975) και XV του Παραρτήματος (περίοδος 1978-1985).

Η σημερινή κατάσταση (2011) των συνεταιρισμών αποτυπώνεται στον *Πίνακα 4.5.6.2*. Αν και θεωρητικά όλοι οι αγρότες είναι συνεταιρισμένοι, σύμφωνα με τον πίνακα αυτόν, εντούτοις οι συνεταιρισμοί δεν διαδραματίζουν ουσιώδη ρόλο, ούτε στην ανάπτυξη της αγροτικής οικονομίας, ούτε στην εξέλιξη του αγροτικού κινήματος. Το αντίθετο: ο τεράστιος αριθμός τους φαλκίδευσε τον προορισμό τους, που ήταν (στη σκέψη των πρωτοπόρων) η συνένωση των αγροτών για επίλυση των χρόνιων ζητημάτων του χώρου τους.

Πίνακας 4.5.6.2
Αριθμός αγροτικών συνεταιρισμών έτους 2011

Γεωγραφικό διαμέρισμα	Ενώσεις αγροτικών συνεταιρισμών	Αγροτικοί συνεταιρισμοί	Αγρότες – μέλη
Στερεά Ελλάδα και Εύβοια	16	862	124.572
Πελοπόννησος	18	988	101.533
Νησιά Ιονίου	4	227	20.811
Ήπειρος	6	486	52.230
Θεσσαλία	10	703	84.053
Μακεδονία	27	1.749	160.714
Θράκη	5	350	30.363
Νησιά Αιγαίου	11	304	47.406
Κρήτη	15	707	92.032
Συνολικά	112	6.376	713.714

Πηγή: ΠΑΣΕΓΕΣ, 2012

Από τον *Πίνακα 4.5.6.3* συνάγεται ότι αρχικά η ένταξη της χώρας στην Ε.Ε. ευνόησε τη δυναμική του συνεταιριστικού κινήματος. Μεταξύ 1978 και 1990 ο αριθμός των συνεταιρισμών που ασχολούνταν με την εμπορία αυξήθηκε κατά 114%, ενώ των μελών κατά 81%. Εξ' ίσου σημαντική ήταν η μεταβολή στους αλιευτικούς (άνοδο κατά 141%), αφού από 68 πλησίασαν τους 165. Μείωση σημείωσαν οι πιστωτικοί, λόγω του σταδιακού απεγκλωβισμού της ΑΤΕ (μετά το 1990 η Τράπεζα ως ιδιωτική άρχισε με γοργούς ρυθμούς να «αποχωρεί» από τον τομέα). Οι 4.900 συνεταιρισμοί το 1978 ελαττώθηκαν στους 4.200 (-14%) το 1990.

Ως σύνοψη που αναφερθέντων. Οι συνεταιρισμοί άρχισαν να αναφέρονται με αξιώσεις στη χώρα στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Παρά την ώθηση που έλαβαν αρχικά από το επίσημο κράτος στον μεσοπόλεμο, τόσο για λόγους λειτουργικούς (για αποτελεσματικότερη επίλυση των προβλημάτων που ανέκυψαν με την αγροτική μεταρρύθμιση), όσο και για λόγους πιστωτικούς (αυτό ευνοούσε πρώτα την Εθνική και αργότερα την ΑΤΕ), εντούτοις δεν έπαιξαν σοβαρό ρόλο στην αγροτική οικονομία.

Πίνακας 4.5.6.3

Εξέλιξη αριθμού και μελών αγροτικών συνεταιρισμών 1990/1978

Κατηγορίες συνεταιρισμών	Πριν την Ένταξη (1978)			Μετά την Ένταξη (1990)			Μεταβολές (%)		
	Αριθμός συν/σμών	Αριθμός μελών	Μέλη ανά συν/σμό	Αριθμός συν/σμών	Αριθμός μελών	Μέλη ανά συν/σμό	Αριθμός συν/σμών	Αριθμός μελών	Μέλη ανά συν/σμό
1. Γεωργικοί συν/σμοί	7.052	706.653	100	7.183	931.059	130	1,9	31,8	30,0
1.1 Ελεύθεροι	6.757	642.104	95	6.896	849.126	123	2,1	32,2	29,5
1.2 Πιστωτικοί	4.926	465.613	95	4.239	405.100	96	-13,9	-13,0	1,1
1.3 Εμπορίας	201	19.116	95	431	174.088	404	114,4	810,7	325,3
1.4 Παραγωγικοί	1.461	147.321	101	1.939	259.916	134	32,7	76,4	32,7
1.5 Λοιποί	101	7.969	79	287	10.022	35	184,2	25,8	44,3
1.6 Αναγκαστικοί	295	64.549	219	287	81.933	499	-2,7	26,9	127,9
2. Αλιευτικοί	68	2.085	31	164	6.560	40	141,2	214,6	29,0
3. Συν/σμοί χειροτεχνίας	1	10	10	-	-	-	-	-	-
Σύνολο λειτουργούντων	7.053	706.663	100	7.347	936.719	127	4,2	32,6	27,0

Πηγή: Διεύθυνση Συνεταιρισμών ΑΤΕ και Υπουργείο Παιδείας (1992)

Ο τεράστιος αριθμός τους – καθεστώς πλήρους ανταγωνισμού – με τα αναπόφευκτα αλληλοσυγκρουόμενα συμφέροντα των μελών, απετέλεσε το καλύτερο «όχημα» για να εμποδισθεί κάθε ανάπτυξη του αγροτικού κινήματος. Ενώ παλαιότερα αντιμετωπίζονταν με φόβο, εκτιμάτο ότι πιθανή συνένωση αγροτών θα δημιουργούσε προβλήματα, γρήγορα φάνηκε ότι οι συνεταιρισμοί θα μπορούσαν να αποτελέσουν, και τελικώς απετέλεσαν ως ένα βαθμό, τη λύση για τον εκφυλισμό του κινήματος αγροτών και τη μη δημιουργία αγροτικών κομμάτων¹⁶². Η έλλειψη συντονισμού, το τεράστιο

¹⁶² Αντίστοιχο φόβο εμφάνισε το αγγλικό πολιτικό σύστημα κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα. Φοβούμενες οι άρχουσες τάξεις το ανερχόμενο προλεταριάτο και τους μικροαστούς διέδωκαν σταδιακά το δικαίωμα

μέγεθος, η τοπική τους λειτουργία (το κράτος προσδιόριζε τα όρια τους) είχαν ως συνέπεια, λαμβάνοντας υπ' όψιν τα εκτεθέντα για την ιδεολογία που δημιουργεί η ατομική εκμετάλλευση της γης, να φαλκιδευθεί το όποιο αγροτικό αίτημα.

4.6 Η εκμηχάνιση της ελληνικής γεωργίας: Ένα σχόλιο

Η δομή της αγροτικής οικονομίας ήταν τέτοια που δεν επέτρεπε ουσιώδη εκμηχάνιση κατά τον 19^ο αιώνα. Όπως έχει επισημανθεί, κυριάρχησε ήδη από το 1830 η μικρή ή ακριβέστερα η πολύ μικρή εκμετάλλευση. Λαμβάνοντας υπόψη τη χαμηλή εκπαίδευση των αγροτών, το είδος των καλλιεργειών και τη δομή της όλης αγροτικής οικονομίας ο εκσυγχρονισμός καθ' όλον των 19^ο αιώνα υπήρξε αργός (Καλλιβερετάκης, 1990).

Ωστόσο στα τσιφλίκια που προέκυψαν μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας (1881) ξεκίνησε κάποιου είδους εκμηχάνιση (κυρίως παλινδρομικό άροτρο συρόμενο από ατμοκίνητο τρακτέρ, αλωνιστική μηχανή συρόμενη από τρακτέρ κλπ). Ήταν προφανές ότι οι μικρογαιοκτήμονες αδυνατούσαν να εκμεταλλευτούν συστηματικά την τεχνολογία, αν και σταδιακά υπό μορφή ενοικίου ή συνήθως κατ' αποκοπήν πραγματοποιούνταν και αρώσεις σε κτήματα ατόμων που δεν διέθεταν μηχανήματα.

Αυτό ενισχύθηκε προ των βαλκανικών Πολέμων, αφού κατ' αυτό τον τρόπο οι μεγαλοακτήμονες απόσβεναν ταχύτερα την αγορά μηχανημάτων. Κατά την περίοδο 1917-1926 πραγματοποιήθηκε η εισαγωγή μηχανημάτων εσωτερικής καύσης (κυρίως ντίζελ). Η τάση αυτή ξεκίνησε το 1917 με την είσοδο της χώρας στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο και την δημιουργία του Τμήματος Γεωργικής Εκμηχάνισης στο νεοσύστατο υπουργείο Γεωργίας (1917). Η λειτουργία του τμήματος με υλικά και οδηγίες (τεχνογνωσία) πραγματοποιήθηκε, ιδίως κατά την πολεμική περίοδο, από τους συμμάχους. Ήταν η πρώτη φορά που με συστηματικό τρόπο ιδιαίτερα στις περιοχές των νέων χωρών (Μακεδονία, Ήπειρος) υπήρξε υποκατάσταση εργασίας από κεφάλαιο (υπήρχε στενότητα εργατικών χεριών, διότι μεγάλο μέρος των στρατευμένων προέρχονταν από αυτές τις περιοχές).

Η είσοδος των προσφύγων και ο πολυτεμαχισμός που επακολούθησε (με την αγροτική μεταρρύθμιση) μείωσαν την δυναμική που είχε αρχίσει να αναπτύσσεται.

του εκλέγειν και εκλέγεσθαι. Έως ότου απεδείχθη, μετά την γενίκευσή του δικαιώματος (καθολική ψηφοφορία) την επομένη του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, ότι οι φόβοι ήταν αστήρικτοι

Φαίνεται, σύμφωνα με την πολιτική που χαράχτηκε, ότι ο στόχος εντοπίσθηκε κυρίως στην αύξηση των καλλιεργούμενων εκτάσεων¹⁶³, ιδιαίτερα στην Μακεδονία και σε μέρος της Θράκης. Τα μεγάλα παραγωγικά έργα στις πεδιάδες Θεσσαλονίκης, Σερρών και Δράμας, με την εξυγίανση των γαιών ή την προστασία από πλημμύρες, καθώς και οι εκτεταμένες εκχερσώσεις ημιδασωμένων περιοχών ή τεναγών κυριάρχησαν στο πρόγραμμα του Δημοσίου μέχρι το 1936.

Στη μετά το 1936 περίοδο με την κτηθείσα ήδη εμπειρία άρχισε η συστηματικότερη χρήση εκλυστήρων (ντίζελ) με ερπύστριες, μολονότι ήδη στη Δύση είχαν αρχίσει να αντικαθίστανται υπό τροχών. Η δικτατορία Μεταξά προσπάθησε το 1937 μέσω του τμήματος γεωργικών μηχανών του Υπουργείου Γεωργίας, να εκπαιδεύσει αφ' ενός τμήμα του πληθυσμού στη χρήση μηχανών, αφ' ετέρου να υποκινήσει στην αγορά νέων μέσω μεσοπρόθεσμων δανείων. Έτσι το 1939 άνηκαν σε ιδιώτες πλέον των 1300 λειτουργούντων ελκυστήρων (τα περισσότερα μέσης ή νέας τεχνολογίας (βενζινοκίνητα με τροχούς) και 180 στην Υπηρεσία Μηχανικής Καλλιέργειας του Υπουργείου Γεωργίας. Παράλληλα λειτουργούσαν πλέον των 1.000 αλωνιστικών μηχανών.

Προκειμένου να αντιμετωπισθούν οι καταστροφές του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου¹⁶⁴ και της κατοχής (πλέον του 55% των ελκυστήρων και λοιπών μηχανών κατεστράφη) η συμμαχική βοήθεια (EM-EL, AMAG και UNRRA) έδωσε στη χώρα 1.900 περίπου ελκυστήρες (κυρίως βενζινοκίνητους με ελαστικά στους τροχούς). Το 1950 υπήρχαν 4,6 χιλιάδες ελκυστήρες, το 1980 221 χιλιάδες και το 2000 είχαν ξεπεράσει τους 250 χιλιάδες. Η ίδια γρήγορη ανάπτυξη παρουσιάστηκε στις θεριζοαλωνιστικές μηχανές και στις μηχανοκίνητες αντλίες (Πίνακας 4.6).

¹⁶³ Πέραν της ανάθεσης των μεγάλων έργων σε ξένες εταιρείες (Monks, Ulen foundation) χρησιμοποιήθηκε από τις δημόσιες υπηρεσίες υλικό από τις πολεμικές επανορθώσεις που έλαβε η χώρα από τη Γερμανία

¹⁶⁴ Το μεγαλύτερο μέρος των τρακτέρ επιτάχθηκε κατά τις πολεμικές επιχειρήσεις του 1940-1941

Πίνακας 4.6**Αριθμός (τεμάχια) γεωργικών μηχανημάτων 1950-2000**

Έτος	Ελκυστήρες	Θεριζοαλωνιστικές	Μηχανοκίνητες αντλίες
1950	4.600	*	*
1960	21.546	(2.174 το 1963, 2.625 το 1964)	(76.709 το 1963, 85.844 το 1964)
1970	102.320	4.151	152.317
1980	221.919	6.109	176.920
1990	215.755	6.247	183.903
2000	253.705	5.297	183.783

* Δεν βρέθηκαν στοιχεία

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

Επίμετρο II**4.7 Οι τρέχουσες και μελλοντικές εξελίξεις του ελληνικού αγροτικού χώρου. Μία υπόθεση (περίοδος 2000-2020)**

Η ελληνική γεωργία στο διάστημα 1945-1980 ήταν, όπως και η υπόλοιπη οικονομία, περισσότερο κλειστή (με προστατευτικούς δασμούς) παρά ανοικτή στη διεθνή αγορά. Όπως αναφέρθηκε στην περίοδο 1930-1977 και ιδιαίτερα σε εκείνη των ετών 1950-1977 η αγροτική οικονομία εκσυγχρονίσθηκε χρησιμοποιώντας βιομηχανικές εισροές (λιπάσματα, φυτοφάρμακα, «βελτιωμένους» σπόρους κλπ).

Παράλληλα, εμφανίστηκε μια ταχύτατη εκμηχάνιση και οι συνολικές επενδύσεις παγίου κεφαλαίου ήταν αξιοσημείωτες, ενώ αυξήθηκε η παραγωγικότητα (ΕΛΚΕΠΑ, 1980, Μυλωνάκη κα άλλοι, 1978). Η συσσώρευση όμως υπήρξε άνιση. Γι' αυτό δεν ευθύνονται μόνο τα ειδικά χαρακτηριστικά της χώρας (μεγάλοι ορεινοί όγκοι, άγονο του εδάφους, πληθώρα νησιωτικών περιοχών), αλλά και η προβληματικότητα της κρατικής παρέμβασης.

Οι δημόσιες επενδύσεις (εγγειοβελτιωτικά έργα, κτηνιατρικοί σταθμοί, γεωργικά προγράμματα, αλιευτικά καταφύγια, ορεινά υδρονομικά κλπ) πραγματοποιήθηκαν ανισομερώς. Ιδιαίτερα στη γεωργία ο όγκος των αντιπλημμυρικών, στραγγιστικών και αρδευτικών δικτύων συγκεντρώθηκε σε λίγες περιοχές, με συνέπεια να επηρεασθούν οι παράγωγες ιδιωτικές επενδύσεις. Εν τούτοις, σε αρκετές περιφέρειες (Θεσσαλία,

Μακεδονία), με συγκριτικά φυσικά πλεονεκτήματα, κατεγράφησαν σημαντικές ιδιωτικές πρωτοβουλίες.

Μετά την είσοδο της χώρας στην Ε.Ε. (τότε Ε.Ο.Κ.) η γεωργία κατέστη περισσότερο εξωστρεφής. Η εγκατάλειψη της υπαίθρου, από το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού (στο διάστημα 1950-1980), είχε ως συνέπεια να απομείνει τμήμα μόνο των αγροτών στα χωριά. Η μετανάστευση σταμάτησε τόσο λόγω της έλλειψης μεγάλων ευκαιριών απασχόλησης στην πόλη, όσο και λόγω των κοινοτικών επιδοτήσεων. Αρχικά, φάνηκε ότι παρά την στρέβλωση των όρων εμπορίου, λόγω της κοινοτικής προτίμησης, οι εισοδηματικές ενισχύσεις και γενικότερα οι επιδοτήσεις διατήρησαν σε ικανοποιητικά επίπεδα, συγκρινόμενα με τα αντίστοιχα των προηγούμενων δεκαετιών, το αγροτικό εισόδημα. Μετά όμως την κατάρρευση των χωρών του υπαρκτού σοσιαλισμού, τη σταδιακή αποδόμηση του κράτους πρόνοιας, που είχε ξεκινήσει το 1980 με την άνοδο στην εξουσία των κυβερνήσεων Thatcher στη Βρετανία (1979) και Reagan στις ΗΠΑ (1980), καθώς και τη σταδιακή είσοδο νέων οικονομιών, αρχικά της Κίνας και ακολούθως της Ινδίας, Βραζιλίας κλπ, η παγκοσμιοποίηση κατέστη γεγονός (επικράτησε το *laissez faire, laissez passer*).

Οι συνέπειες ήταν να υπάρξει μικρή αντίσταση στις πιέσεις του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου (ΠΟΕ) για κατάργηση της προστασίας των αγροτικών προϊόντων. Η είσοδος των νέων χωρών στην Ε.Ε. (10 το 2004 και 2 το 2007) είχε ως απόρροια τις περαιτέρω πιέσεις για απελευθέρωση και μείωση των επιδοτήσεων, κάτι που τεκμαίρετο μετά το Μάαστριχτ (Αγαπητός, 1993).

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι το ποσοστό συμμετοχής του αγροτικού πληθυσμού στο σύνολο παραμένει στην Ελλάδα το υψηλότερο μεταξύ των 27 χωρών της Ε.Ε. Με μικρές εξαιρέσεις, ο μεγαλύτερος αριθμός των απασχολούμενων στην γεωργία αποτελείται από μικρούς ή μικρομεσαίους «επιχειρηματίες», ενώ παραμένει σε μεγάλο βαθμό το καθεστώς της οικογενειακής επιχείρησης. Ο αγροτικός τομέας ολοένα και περισσότερο απασχολεί λιγότερα άτομα. Η αγροτική απασχόληση θεωρείται υποδεέστερη.

Η οικογενειακή εκμετάλλευση της γης βρίσκεται (από την Αρχαιότητα μέχρι σήμερα) διαρκώς υπό Καυδιανών Δικράνων. Καλλιέργειες, οι οποίες κρίνονται ως εντάσεως εργασίας, εγκαταλείπονται. Παραδοσιακά προϊόντα, όπως η σταφίδα, τείνουν να εξαφανισθούν. Ο καπνός, λόγω της αντικαπνιστικής εκστρατείας, εξαλείφεται.

Φαίνεται να επιβιώνουν τα δημητριακά στις ξερικές περιοχές και το βαμβάκι και το καλαμπόκι στις ποτιστικές. Από τις δενδρώδεις η ελιά (βρώσιμη ή ελαιοποιήσιμη) συνιστά την κύρια καλλιέργεια. Τα εσπεριδοειδή και τα οπωροκηπευτικά παραμένουν στάσιμα ή εμφανίζουν σε κάποιες περιπτώσεις τάσεις συρρίκνωσης.

Επιπλέον τα μέτρια ή χαμηλά εισοδήματα στην πόλη δημιουργούν μία νέα κατάσταση στην ύπαιθρο. Ένα μέρος των κατοίκων των πόλεων που έχουν αστικά επαγγέλματα συνεχίζουν να καλλιεργούν τη γη – έχουν ως δευτερεύουσα απασχόληση τη γεωργία – και τοιουτοτρόπως αποκτούν συμπληρωματικό εισόδημα.

Αλλά ακόμη σημαντικότερο: πολλοί αγρότες αποκτούν και εισοδήματα εκτός του τομέα. Ο Πίνακας 4.7.1 δείχνει ότι το εξωγεωργικό εισόδημα των αγροτών κυμαίνεται, ήδη από το 2000 και μετά, στο 50% περίπου του συνολικού με τάσεις περαιτέρω αύξησης. Στις πλέον φτωχές περιοχές, όπως δείξαμε στο Κεφάλαιο 3, στο οποίο αναλύονται τα αποτελέσματα χρήσεως, δηλαδή στην Ήπειρο και στις Ιονίους Νήσους, τα εξωγεωργικά εισοδήματα είναι από τα πλέον υψηλά. Στα τελευταία χρόνια, λόγω τουριστικής ανάπτυξης, μεγάλη άνοδο σημείωσαν οι συμπληρωματικοί πόροι στις περιοχές του Βορείου Αιγαίου και της Κρήτης.

Πίνακας 4.7.1
Εισόδημα αγροτών σε χιλ. ευρώ (έτος 2004)

Περιφέρειες	Αγροτικό εισόδημα	Μη αγροτικό εισόδημα	Σύνολο εισοδήματος	%μη αγροτικού/σύνολο
Αττικής	78.978	361.709	440.687	82,08%
Στερεάς Ελλάδας	144.659	190.832	335.491	56,88%
Πελοποννήσου	155.043	177.032	332.075	53,31%
Δυτικής Ελλάδας	164.243	133.813	298.056	44,90%
Ιονίων Νήσων	23.763	40.566	64.329	63,06%
Ηπείρου	42.458	64.346	106.804	60,25%
Θεσσαλίας	194.859	159.664	354.523	45,04%
Δυτικής Μακεδονίας και Θράκης	46.573	60.554	107.127	56,53%
Κεντρικής Μακεδονίας	310.084	259.354	569.438	45,55%
Ανατολικής Μακεδονίας	141.452	110.573	252.025	43,87%
Βορείου Αιγαίου	36.926	94.209	131.135	71,84%
Νοτίου Αιγαίου	41.023	50.770	91.793	55,31%
Κρήτη	127.871	217.626	345.497	62,99%
Σύνολο χώρας	1.507.932	1.921.048	3.428.980	56,02%

Πηγή: Παπαηλίας, Θ., Παπαγεωργίου, Θ., Πανάγου, Β., (2007), σελ 108. Τα δεδομένα προέρχονται από την ανάλυση των φορολογικών δηλώσεων

Ταυτόχρονα, τμήμα των δημοσίων, κατά κύριο λόγο, αλλά και ιδιωτικών υπαλλήλων που κατοικούν στις πόλεις, συνεχίζουν να καλλιεργούν τη γη, απολαμβάνοντας ένα γεωργικό εισόδημα (στην πλειοψηφία των περιπτώσεων συντηρούν εκμεταλλεύσεις δενδρωδών καλλιεργειών – ελαιόδεντρα – και σπανιότερα αροτραίων – βαμβάκι κλπ). Οι επιδοτήσεις δημιούργησαν ισχυρό κίνητρο.

Σύμφωνα με τον Πίνακα 4.7.2 το γεωργικό εισόδημα το 2009 ανερχόταν σε 6.967,7 εκατ. ευρώ (έναντι 6.231 το 2011). Ειδικότερα, οι εκροές του κλάδου το ίδιο έτος ανέρχονταν σε 10.153,5 εκατ. Εξ αυτών η αγροτική παραγωγή υπερέβαινε τα 6,4 δισ. ευρώ, ενώ η κτηνοτροφική τα 2,8 δισ. ευρώ. Η ενδιάμεση ανάλωση πλησίασε¹⁶⁵ τα 4,7 δισ. ευρώ.

Πίνακας 4.7.2
Γεωργικό εισόδημα

Αξίες σε βασικές τιμές	2009	2010	2011
	Εκατομμύρια ευρώ		
Εκροές γεωργικού «κλάδου»	10.153,5	10.435,7	10.678,0
Αγροτική παραγωγή	6.423,4	6.682,0	6.883,5
Κτηνοτροφική παραγωγή	2.800,0	2.809,1	2.842,3
Γεωργικές υπηρεσίες	367,2	365,5	363,5
Δευτερογενείς δραστηριότητες	562,8	579,2	588,7
- Ενδιάμεση ανάλωση	4.670,6	4.962,2	5.447,3
= Ακαθάριστη προστιθέμενη αξία σε βασικές τιμές	5.482,8	5.509,5	5.230,8
- Κατανάλωση παγίου κεφαλαίου	1.557,6	1.701,9	1.745,6
- Φόροι	181,8	181,3	256,3
+ Επιδότησεις	3.224,2	2.900,6	3.001,9
= Εισόδημα συντελεστών παραγωγής	6.967,7	6.526,9	6.230,8

Πηγή: ΠΑΣΕΓΕΣ, Ιούλιος 2012, σελ. 7

165

Εισροές στην γεωργική παραγωγή

Κατηγορίες Εισροών	2009	2010	2011
	Εκατομμύρια ευρώ		
Σπόροι και πολλαπλασιαστικό υλικό	304,9	273,5	272,6
Ενέργεια	937,8	1.204,7	1.427,3
Λιπάσματα και εδαφοβελτιωτικά	270,8	238,7	246,6
Προϊόντα φυτοπροστασίας	182,9	196,2	191,4
Κτηνιατρικές δαπάνες	77,9	81,9	83,9
Ζωοτροφές	1.614,9	1.717,5	2.000,5
Συντήρηση υλικών	141,6	146,2	146,7
Συντήρηση κτιρίων	14,5	16,1	17,7
Γεωργικές υπηρεσίες	367,2	365,5	363,5
Άλλα αγαθά και υπηρεσίες	542,1	519,5	523,4
Συνολική Ενδιάμεση Κατανάλωση	4.670,6	4.926,2	5.447,3

Πηγή: ΠΑΣΕΓΕΣ, Ιούλιος 2012, σελ. 7

Αν αφαιρεθούν από την ακαθάριστη προστιθέμενη αξία η κατανάλωση παγίου κεφαλαίου και οι φόροι και προστεθούν οι επιδοτήσεις, τότε προκύπτει το αγροτικό εισόδημα. Το 2009 οι επιδοτήσεις ήταν 3,2 δις. ή το 46% του αγροτικού εισοδήματος (3 δις το 2011). Η συνέπεια αυτών είναι ότι με βάση το 2005=100 το γεωργικό εισόδημα του 2011 εκτιμήθηκε στο 78,9. Φαίνεται από τον πίνακα η σταθερή άνοδος των φόρων, της ανάλωσης κεφαλαίου και των ενδιάμεσων εισροών (ζωοτροφών, κόστους ενέργειας).

Από το άλλο μέρος, οι επιδοτήσεις καρκινοβατούν. Μάλιστα, η εκ πρώτης όψεως θετική για το αγροτικό εισόδημα ευρωπαϊκή παρέμβαση είναι κατ' ουσίαν εντελώς προβληματική, διότι *πρώτον*, είχε ως συνέπεια τη διαστροφή των όρων του εμπορίου, καθιστώντας το εμπορικό ισοζύγιο των αγροτικών προϊόντων ελλειμματικό, *δεύτερο* μετά την προσεχή κατάργησή τους θα κατακρημνίσουν το εισόδημα.

Ειδικότερα, από τον Πίνακα 4.7.3 συνάγεται ότι παρά τις υψηλές επιδοτήσεις¹⁶⁶ το αγροτικό εισόδημα προ κρίσης (το 2007) σημείωσε τη δεύτερη μεγαλύτερη μείωση

166

Δαπάνες ΚΑΠ	
Μέτρα	2010 '000 ευρώ
Αποσυνδεδεμένες άμεσες ενισχύσεις	2.097.993,7
Άλλες πρόσθετες άμεσες ενισχύσεις	345.661,0
Πρόσθετα ποσά ενισχύσεων	0,0
Άμεσες πληρωμές	2.443.654,8
Δημητριακά	-6.524,1
Όρυζα	0,0
Επιστροφές (προϊόντα εκτός Παραρτήματος Ι)	19,3
Προγράμματα διανομής τροφίμων	9.707,2
Ζάχαρη	0,0
Ελαιόλαδο	10.956,3
Καλλιέργειες για την υφαντουργία	3.833,3
Οπωροκηπευτικά	22.116,5
Αμπελο-οινικός τομέας	10.119,2
Προώθηση	5.322,5
Άλλα φυτικά προϊόντα / μέτρα	5.282,7
Γάλα και γαλακτοκομικά προϊόντα	1.408,0
Βοοειδή και μόσχοι	0,0
Κρέας αμνών και εριφίων	0,0
Χοίρειο κρέας, αυγά, πουλερικά και άλλα	2.729,1
Ταμείο αναδιάρθρωσης ζάχαρης	0,0
Μέτρα αγοράς	64.969,9
Αγροτική ανάπτυξη	492.922,5
Σύνολο	3.001.547,2

Σημείωση: Καταβολές για άμεσες πληρωμές και μέτρα αγοράς. Πληρωμές δεσμεύσεων για την Αγροτική Ανάπτυξη

Πηγή: ΠΑΣΕΓΕΣ, Ιούλιος 2012, σελ.4

μεταξύ όλων των χωρών της ΕΕ (των 27). Από το 1977 οι τιμές των αγροτικών προϊόντων άρχισαν να ανέρχονται (και το αγροτικό εισόδημα), προκειμένου να προσεγγίσουν τις ευρωπαϊκές. Αυτό είχε ως συνέπεια να ενισχυθούν σημαντικά οι αποτρεπτικοί παράγοντες της μετανάστευσης.

Πίνακας 4.7.3

Εξέλιξη αγροτικού εισοδήματος

Μεταβολή του Πραγματικού Αγροτικού Εισοδήματος ανά εργαζόμενο το 2007			
	Δείκτες 2007 (2000=100)		Δείκτες 2007 (2000=100)
E.E. 27	115,9	Σλοβενία	147,3
Λιθουανία	250,2	Γαλλία	105,6
Εσθονία	285,2	Ηνωμένο Βασίλειο	133,4
Τσεχία	186,2	Ολλανδία	99,3
Σουηδία	123,1	Δανία	107,5
Φιλανδία	114,7	Βέλγιο	89,5
Λουξεμβούργο	104,9	Ελλάδα	83,1
Πολωνία	213,2	Κύπρος	100,3
Γερμανία	132,9	Ουγγαρία	144,8
Ισπανία	105,3	Μάλτα	103,8
Λετονία	308,8	Ιταλία	81,8
Ιρλανδία	89,9	Πορτογαλία	118,9
Σλοβακία	161,5	Βουλγαρία	95,4
Αυστρία	129,7	Ρουμανία	123,5

Πηγή: Κλαδική μελέτη 6, ο ελληνικός αγροτικός τομέας, Τράπεζα Πειραιώς, 2008, σελ.5

Στη δεκαετία 1980 (τα πρώτα χρόνια στην Ε.Ε.) οι επιδράσεις από την αρχή σε πολλούς κλάδους ήταν αρνητικές και το συνολικό αποτέλεσμα αμφισβητούμενο (το ισοζύγιο των αγροτικών προϊόντων λόγω κοινοτικής προτίμησης κατέστη αρνητικό)¹⁶⁷. Το γεγονός αυτό είτε αποσιωπήθηκε είτε παραμένει στην αφάνεια.

¹⁶⁷ Ισοζύγιο αγροτικών προϊόντων 1981, 83, 85, 87σε εκατ. δρχ. σε τρέχουσες τιμές

Προϊόντα	1981			1983			1985			1987		
	ΕΟΚ	Λοιπές Χώρες	Σύνολο	ΕΟΚ	Λοιπές Χώρες	Σύνολο	ΕΟΚ	Λοιπές Χώρες	Σύνολο	ΕΟΚ	Λοιπές Χώρες	Σύνολο
1. Φυτικά ¹	14.648	13.822	28.470	37.106	23.707	60.814	53.751	25.599	79.350	73.683	15.447	-89.124
2. Ζωικά ²	-23.754	-1.754	-25.508	-59.718	-6.550	-66.268	-89.087	-6.660	-95.747	-151.930	-10.749	-162.679
3. Αλιεία	-481	-2.603	-3.084	-451	-3.611	-4.062	50	-5.650	-5.600	3.022	-11.307	-8.285
4. Δασικά	-52	-5.395	-5.447	-326	-10.115	-10.441	-198	-15.102	-15.300	-223	-21.966	-22.189
5. Λοιπά ³	-944	1.874	930	14.967	4.245	19.222	-2.250	8.036	5.786	5.367	7.495	12.862
6. Σύνολο	-10.583	5.944	-4.639	-8.413	7.676	-737	-37.715	6.223	-31.511	-70.081	-21.086	-91.167

1. Περιλαμβάνονται: Δημητριακά, Φρούτα και λαχανικά, Ζάχαρη και παρασ/τα, καφές, κακάο, τσάι, μπαχάρι, καπνός, ελαιούχοι σπόροι, φυτικές υφαντικές ύλες, άμυλο, φυσικό καουτσούκ, ζωοτροφές

2. Ζώντα ζώα, κρέατα, γαλακτοκομικά και αυγά, δέρματα

3. Ακατέργαστες πρώτες ύλες, έλαια και λίπη, τρόφιμα, ποτά

Πηγή: Επεξεργασία Στοιχείων Υπουργείου Γεωργίας

Αντιθέτως, υπερτονίζονται από ξένους και Έλληνες ειδικούς, αλλά προσφάτως, λόγω της κρίσης, και από πολιτικούς των Βορείων χωρών οι μεγάλες ταμειακές εισπράξεις της χώρας.

Πράγματι, το δημοσιονομικό όφελος, υπήρξε θετικό¹⁶⁸. Από το τέλος της δεκαετίας 1980, και ιδιαίτερα κατά το πρώτο μισό της επόμενης δεκαετίας (1990), οι θετικές επιδράσεις λόγω των κοινοτικών πακέτων στήριξης παρουσιάστηκαν ισχυρές (Ευστράτογλου-Παχάκη, 1990). Οι επιδοτήσεις τελικώς συγκράτησαν τον αγροτικό πληθυσμό εντός του τομέα. Μετά τη συνθήκη του Maastricht οι αλλαγές έγιναν ταχύτερες (Αγαπητός, 1993).

Αντιθέτως κατά τον 21^ο αιώνα, ειδικότερα μετά το 2004, και την ένταξη δέκα ακόμα κρατών το ύψος των επιδοτήσεων άρχισε να περιορίζεται, ενώ το 2009 η κάμψη ήταν εμφανής. Αναμένεται, μετά το 2013, να συρρικνωθούν αυτές με συνέπεια την ανάδυση όλων των προβλημάτων του τομέα, τα οποία παραμένουν επί μακρόν συγκαλυμμένα. Αυτό διότι, ανάμεσα στα άλλα, η κατάσταση των γεωργικών συναλλαγών διατηρείται σταθερά εις βάρος της Ελλάδος¹⁶⁹. Η Ε.Ε. συνεχίζει να επιδοτεί κυρίως τα προϊόντα ζωικής προέλευσης και να «αδιαφορεί» για τα προϊόντα φυτικής. Αυτή η τάση (εν όψει των πολιτικών της Ε.Ε. προς τον Τρίτο Κόσμο) δεν φαίνεται ότι πρόκειται να αλλάξει, τουλάχιστον μέχρι το 2020, εκτός και αν συμβεί εμπορικός πόλεμος κλπ.

¹⁶⁸ Χρηματικές εισροές - εκροές Ελλάδας - ΕΟΚ (1981 - 1985)

	1981	1982	1983	1984	1985
ΕΙΣΠΡΑΞΕΙΣ - ΠΛΗΡΩΜΕΣ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΗΣ ΚΓΠ					
1. Εισπράξεις στα πλαίσια της ΚΓΠ (εκ. δρχ.)	9.196	46.388	78.159	88.061	126.333
- Ποσοστό στο σύνολο εισπράξεων	(50,3)	(79,4)	(79,3)	(78,4)	(77,7)
2. Πληρωμές στα πλαίσια της ΚΓΠ (εκ. δρχ.)	5.922	11.711	17.017	20.727	26.828
- Ποσοστό στο σύνολο πληρωμών	(64,7)	(63,1)	(68,0)	(72,4)	(66,4)
3. Καθαρό υπόλοιπο	3.274	34.677	61.142	67.334	99.505
- Ποσοστό στο συνολικό καθαρό υπόλοιπο	(35,9)	(85,4)	(83,3)	(80,4)	(81,4)

Πηγή: Υπουργείο Οικονομικών, Γενικό Λογιστήριο του Κράτους

¹⁶⁹

Γεωργικές συναλλαγές το 2011

Ανά κατηγορία προϊόντος	Συνολική αξία συναλλαγών Εκατομμύρια €	Συναλλαγές με χώρες ΕΕ Εκατομμύρια €	Συναλλαγές με χώρες εκτός ΕΕ Εκατομμύρια €
<i>Εξαγωγές</i>			
Σύνολο γεωργικών προϊόντων	3.979,5	2.621,0	1.358,5
Ως % του συνόλου των εξαγωγών	17,5%	23,1%	12,0%
<i>Εισαγωγές</i>			
Σύνολο γεωργικών προϊόντων	5.966,8	4.762,5	1.204,3
Ως % του συνόλου των εισαγωγών	13,7%	21,0%	5,8%
<i>Ισοζύγιο</i>			
Σύνολο γεωργικών προϊόντων	- 1.987,3	- 2.141,5	154,2

Πηγή: ΠΑΣΕΓΕΣ, Ιούλιος 2012, σελ.11

Στον Πίνακα 4.7.4 δείχνεται η διάρθρωση των ηλικιών των γεωργών το 1990 στην Ε.Ε. των 12. Το μέγιστο μέρος των απασχολούμενων βρίσκεται στις ηλικίες άνω των 45 ετών. Το 2008 η κατάσταση, όπως αναμενόταν, χειροτέρεψε αισθητά. Το 56,3% εντοπίζεται στις ηλικίες άνω των 45 ετών, ενώ κάτω των 30 ετών¹⁷⁰ ήταν μόλις το 10,7%. Συγκρίνοντας τον γεωργικό πληθυσμό με το σύνολο του εργατικού δυναμικού η κατάσταση είναι ακόμη χειρότερη (εις βάρος της γεωργίας).

Πίνακας 4.7.4

Διάρθρωση ηλικιών των γεωργών στην ΕΟΚ-12 (% του συνόλου)

Κράτη Μέλη	Μικρότεροι των 35 ετών	Από 35 έως 44	Από 45 έως 54	Από 55 έως 64	65 και άνω
Γερμανία	14,8	20,5	34,9	23,3	6,5
Γαλλία	10,0	14,5	28,8	31,7	15,0
Ιταλία	7,5	13,4	25,2	26,9	27,0
Κάτω χώρες	10,7	21,6	29,0	27,0	11,7
Βέλγιο	11,6	17,2	30,2	29,8	11,2
Λουξεμβούργο	11,2	15,2	28,8	24,5	20,4
Ηνωμένο Βασίλειο	8,1	18,9	25,6	27,0	20,4
Ιρλανδία	6,5	17,9	25,7	27,3	2,7
Δανία	9,7	19,0	25,0	27,0	19,2
Ελλάς	5,5	15,0	26,1	25,5	27,9
Πορτογαλία	8,7	16,4	25,5	24,8	24,6
Ισπανία	0,8	-	46,1	27,4	25,7

Πηγή: Αθανασίου, 1994, σελ. 18

Ένα άλλο που πρέπει να λαμβάνεται σοβαρά υπ' όψιν είναι η διατήρηση των σχέσεων πολλών κατοίκων των πόλεων με το χωριό, αφού οι περισσότεροι το εγκατέλειψαν στις δεκαετίες 1960 και 1970. Εξυπακούεται ότι μετά παρέλευση κάποιου χρόνου, όταν θα έχουν αποβιώσει οι πρεσβύτεροι, παρόμοιος συναισθηματικός δεσμός δεν θα υπάρχει.

¹⁷⁰ Ηλικιακή διάρθρωση των απασχολούμενων στον πρωτογενή τομέα(1ο 3μηνο 2008) σε χιλ. άτομα

	Σύνολο	15-19 ετών	20-24 ετών	25-29 ετών	30-44 ετών	45-64 ετών	Άνω των 65
Σύνολο οικονομίας	4.511,60	36,8	226,8	572,8	1.971,90	1.616,10	87,1
Διάρθρωση	100%	0,8%	5,0%	12,7%	43,7%	35,8%	1,9%
Πρωτογενής τομέας	517,9	6,8	18,1	30,3	171,1	250,7	41
Διάρθρωση	100,0%	1,3%	3,5%	5,9%	33,0%	48,4%	7,9%

Πηγή: Κλαδική μελέτη 6, ο ελληνικός αγροτικός τομέας, Τράπεζα Πειραιώς, 2008, σελ. 4

Επιπλέον, η κάμψη ή και εξαφάνιση των επιδοτήσεων προσεχώς, συνεπικουρούμενο με τον θάνατο ατόμων που διατηρούν δεσμούς με την ύπαιθρο θα έχει ως αποτέλεσμα την ξαφνική των ασχολούμενων με τη γεωργία.

Ωστόσο, παρά τις δυσμενείς αυτές εξελίξεις (συρρίκνωση του πληθυσμού, γήρανση κλπ), φαίνεται ότι περί το 2020, ή λίγο αργότερα, θα προσιδιάζει σε ολοένα και περισσότερο βαθμό ο ιδεότυπος του μέσου Έλληνα αγρότη με αυτόν του Ευρωπαίου. Η συμμετοχή του αλλοδαπού εργατικού δυναμικού είναι απαραίτητη για τη λειτουργία παρόμοιας μορφής γεωργίας.

Έτσι, το 2020, *κατά τις εκτιμήσεις μας*, το ποσοστό συμμετοχής των αγροτών στο σύνολο του εργατικού δυναμικού θα ευρίσκεται κάτω των 420 χιλιάδων και θα συνιστά το 8,5% του εργατικού δυναμικού, με συνέπεια ένας αριθμός μεταναστών να πρέπει να αναπληρώνει μέρος των ελλείψεων σε εργατικά χέρια. Βέβαια, η εκμηχάνιση και η διαρκής χρήση νέων τεχνολογιών υποκαθιστά εργασία.

Ωστόσο, ένα μέρος των καλλιεργειών, που δεν είναι αροτραίες (κηπευτικά, ξηροί καρποί, εσπεριδοειδή, άμπελοι κλπ), παραμένει εντάσεως εργασίας. Εάν υποτεθεί ότι στην περίοδο 2000-2010 έφθασε η εκμηχάνιση στο ακρότατό της σημείο (λαμβάνομένου υπ' όψιν του μεγέθους της έγγειας ιδιοκτησίας), κατ' ουσίαν ήδη μέχρι το 1985 είχε επιτευχθεί το μέγιστο σχεδόν επίπεδο, τότε οι 180 χιλιάδες λιγότεροι αγρότες θα πρέπει, κατ' ελάχιστον, από 100 χιλιάδες μετανάστες να υποκατασταθούν, *εφ' όσον το επίπεδο παραγωγής παραμένει περίπου το ίδιο και εφόσον μεταβληθεί ελαφρώς μόνο η τεχνολογία* (που είναι και το πιθανότερο).

Η συγκέντρωση της γης δημιουργεί μεγάλες επιχειρήσεις, οι οποίες εκμηχανίζονται πληρέστερα. Τις εργασίες αναλαμβάνουν – λόγω έλλειψης εργατικών χεριών – οι μετανάστες, συνήθως από χώρες της Ασίας και της Αφρικής.

Όπως προκύπτει από τον Πίνακα 4.7.5 το 1991 η χρήση αλλοδαπών εργαζομένων αντί Ελλήνων αγρεργατών είχε όφελος για όλη την αγροτική οικονομία 21,6 δισ. δραχμές (στήλη 11), ή 1,3% του αγροτικού εισοδήματος (στήλη 12). Το 2000 το όφελος ανερχόταν σε 336 δισ. ή 12,5% του αγροτικού εισοδήματος. Αυτό αποδεικνύει πόσο μεγάλο είναι το κέρδος από τη χρήση αλλοδαπών εργαζομένων (αντί ημεδαπών)¹⁷¹.

¹⁷¹ Η στήλη (2) παρουσιάζει τον υπολογιζόμενο αριθμό αλλοδαπών, που εργάζονταν στη χώρα και συγκεκριμένα στην ύπαιθρο. Στη στήλη (3) εκτιμώνται τα κατ' έτος μέσα ημερομίσθια (του κάθε μετανάστη). Το 1991 αυτά εκτιμήθηκαν σε 100 ημέρες κατ' έτος, ενώ το 2000 σε 150 (αυτό σημαίνει ότι το 1991 ο μέσος μετανάστης εργάζονταν λιγότερο από το 1/3 του έτους, ενώ το 2000 στο ήμισυ αυτού,

Κατά τις εκτιμήσεις μας το ύψος των εργαζόμενων αλλοδαπών, έστω και μερικής απασχόλησης, το 2020 θα κυμαίνεται στις 300-330 χιλιάδες (κυρίως κατά τη συλλογή των καρπών). Η απασχόληση αλλοδαπών, μέρος των οποίων τη παρόδω του χρόνου αποκτά την ελληνική ιθαγένεια, δημιουργεί όπως είναι φυσικό κοινωνικές διαφοροποιήσεις. Εφ' όσον διατηρηθούν αυτές οι τάσεις και η μετανάστευση προς την Ελλάδα αποκτήσει μόνιμα χαρακτηριστικά, δηλαδή μεγάλο μέρος των μεταναστών εγκατασταθεί οικογενειακώς ή δημιουργήσουν εκ των υστέρων οικογένειες, έπεται ότι η δημογραφική διαφοροποίηση αρχικώς και η κοινωνική και πολιτική εν συνεχεία θα μεταβάλλουν τις υφιστάμενες δομές.

Μάλιστα, σε ορισμένες περιοχές, που ο αριθμός των μεταναστών θα βρίσκεται σε αξιοπρόσεκτα ποσοστά, θα αναφανούν σημαντικές κοινωνικές αλλοιώσεις. Οι τελευταίες δεν θα έχουν να κάνουν μόνο με τα ήθη και τα έθιμα αλλά και με την όλη καλλιεργητική συμπεριφορά.

Λαμβάνοντας υπ' όψιν ότι έχει τροποποιηθεί και το «πατροπαράδοτο» οικονομικό πλαίσιο (είχε καθιερωθεί στην περίοδο 1930-1990), τόσο στον τραπεζικό χώρο όσο και στην εν γένει οικονομική πολιτική, έπεται ότι δεν θα υπάρξουν θεσμοί για να αντισταθούν στον επερχόμενο μετασχηματισμό¹⁷².

Μετά το 1990 η ΑΤΕ κατέστη ανώνυμος εταιρεία γενικών τραπεζικών συμφερόντων. Ολοένα και περισσότερο απομακρύνεται από την αγροτική πίστη, με συνέπεια η σχέση Τράπεζας και αγρότη το 2010 συγκρινόμενη με την αντίστοιχη το 1980 να μην έχει καμία απολύτως συνάφεια.

εάν υποθεθεί ότι οι ημέρες απασχόλησης είναι 300 κατ' έτος). Στη στήλη (4) δείχνεται ο συνολικός αριθμός των ημερομισθίων (σε εκατομμύρια). Το 1991 ανερχόταν σε 8 εκατ. έναντι 48 εκατ. το 2000.

Στη στήλη (5) αποτυπώνεται το μέσο ημερομίσθιο του αλλοδαπού αγρεργάτη, ενώ στη στήλη (9) το ημερομίσθιο του Έλληνα. Η στήλη (6) αποτυπώνει τα συνολικά εισπραχθέντα χρήματα των αλλοδαπών για την εργασία τους (36 δισ. δραχμές το 1991, 432 δισ. το 2000). Το αγροτικό εισόδημα εμφανίζεται στη στήλη (7). Εάν οι ελληνικές αγροτικές εκμεταλλεύσεις (μικρές, μεσαίες, μεγάλες) χρησιμοποιούσαν ελληνικό εργατικό δυναμικό, τότε το συνολικό ποσό με το οποίο θα επιβαρύνονταν θα ανήρχετο σε 57,6 δισ. (στήλη 10) το 1991 και 768 δισ. το 2000.

Η διαφορά μεταξύ των δύο στηλών (10) και (6) περιγράφει το πλεόνασμα (στήλη 11), δηλαδή το όφελος από την κατανάλωση ξένου εργατικού δυναμικού. Στη στήλη (12) εμφανίζεται το πλεόνασμα ως ποσοστό επί του αγροτικού εισοδήματος, ενώ στην (13) το ετήσιο πλεόνασμα.

Σύμφωνα με την στήλη (12) φαίνεται ότι η αγροτική ανάπτυξη (οι χαμηλές τιμές των τροφίμων λόγω του διεθνούς ανταγωνισμού «επιβάλλουν» και χαμηλό κόστος παραγωγής) επιτυγχάνεται κατά σημαντικό μέρος χάρις στην φτηνή αλλοδαπή εργατική δύναμη. Στις ελληνικές μη εντατικού χαρακτήρα επιχειρήσεις, στις οικογενειακές εκμεταλλεύσεις (σε αντίθεση με τις ευρωπαϊκές) το κόστος – ελλείψει μαζικής παραγωγής – μπορεί να συρρικνωθεί κυρίως μόνο δι' αυτού του τρόπου

¹⁷² Για τους μετασχηματισμούς στον 20^ο αιώνα στη νεοελληνική Κοινωνία: Σακελλαρόπουλος (1991), Μοσχονάς (1993). Ο Τσοτσόρος (2008) δίνει μεγαλύτερη έμφαση στην τεχνολογική μεταβολή

Περαιτέρω, η πιθανή ιδιωτικοποίησή της, το δημόσιο ελέγχει το 77% των μετοχών, ενώ η Τρόικα (ΔΝΤ, ΕΕ και ΕΚΤ) πιέζει για την πώληση των κρατικών μεριδίων, θα μεταλλάξει έτι περισσότερο την κατάσταση. Το τελευταίο δεν είναι απίθανο να συμβεί, εν όψει των δυσκολιών που αντιμετωπίζει ο κρατικός προϋπολογισμός, και την ώθηση για πλήρη φιλελευθεροποίηση όλων των δομών¹⁷³.

Επομένως, η συρρίκνωση των αγροτικών επιδοτήσεων και των περισσότερων προγραμμάτων στήριξης του αγροτικού τομέα, κατά την τρέχουσα δεκαετία, δεν επιτρέπει ευρέα περιθώρια για επιβίωση των οριακών αγροκτημάτων.

Άρα, το μόνο άτομο που μπορεί να εργάζεται με εισόδημα κάτω του ανεκτός κοινωνικού ορίου είναι ο οριακός αγρεργάτης, δηλαδή κυρίως ο αλλοδαπός μετανάστης.

Κάτω από αυτό το πρίσμα, είτε με τη μορφή συμβολαίων (ενοικίαση), είτε με την αγορά ενός τμήματος των χρησιμοποιούμενων γαιών, κατά τεκμήριο των πιο οριακών (δυσπρόσιτων κλπ), θα καλλιεργηθούν εκτάσεις από νέους αγρότες άλλων εθνικοτήτων. Πάντως, μετά την κρίση του 2009, η οποία φαίνεται να γιγαντώνεται, η προοπτική αυτή διαφοροποιείται και μέρος του αγροτικού πληθυσμού θα «εγκλωβιστεί» στην ύπαιθρο, ενώ τμήμα των κατοίκων των πόλεων θα συνεχίζει να εργάζεται (εντατικότερα), συνήθως ως δευτέρα απασχόληση, στην γεωργία¹⁷⁴.

Η χλωμή ανάπτυξη του αστικού τομέα της οικονομίας (βιοτεχνία και βιομηχανία) δεν επιτρέπει πλέον περαιτέρω διεύρυνση της εγκατάλειψης της υπαίθρου. Επιπλέον, ενώ το 1955-1970 οι Ευρωπαίοι του Νότου (Πορτογάλοι, Ισπανοί, Ιταλοί, Έλληνες, Γιουγκοσλάβοι) μετακινήθηκαν προς Βορρά (Βέλγιο, Γερμανία), αποτελώντας τους οριακούς εργάτες, μετά το 1990 και ιδίως μετά το 2000 το «περίσσευμα» πλέον της εργατικής δύναμης, προέρχεται από τις χώρες της Ασίας και Αφρικής. Επειδή οι χώρες αυτές συνεχίζουν να μην αναπτύσσονται με ικανοποιητικούς ρυθμούς, το «πλεόνασμα» της εργατικής δύναμης θα συνεχίζει να αυξάνεται, άρα και η μετανάστευση¹⁷⁵.

¹⁷³ Το κείμενο αυτό εγράφη το 2010. Τελικώς, η ΑΤΕ εκποιήθηκε τον Ιούλιο 2012 κατόπιν πολιτικής απόφασης, έναντι τιμήματος 95 εκατομμυρίων (όσο περιφερειακό υπερπαντοπωλείο), σε εμπορική ανταγωνίστρια. Στον Μεσαίωνα αυτό θα συνιστούσε «χαριστίκιον» ή *beneficium* (πρόνοια κατά τους βυζαντινούς) της Αρχής στον βαρόνο

¹⁷⁴ Για την πολυαπασχόληση του αγροτικού τομέα: Δαμιανός και άλλοι (1992)

¹⁷⁵ Λόγω της συνθήκης Δουβλίνο II, παραμένουν στην Ελλάδα μεγάλες μάζες μεταναστών, αφού συχνά δεν αποτελεί η χώρα τον τελικό προορισμό τους, με συνέπεια να δημιουργείται οξύ κοινωνικό και πολιτικό πρόβλημα

Ειδικότερα, στην Ελλάδα η αγροτική φυγή της περιόδου 1950-80 γιγάντωσε καθ' υπερβολή αυτό που οι κλασικοί οικονομολόγοι ονόμαζαν μη παραγωγική εργασία.

Πίνακας 4.7.5

Πλεόνασμα στην ελληνική γεωργία (1991-2000) από τη χρήση αλλοδαπών

Έτη	Αριθμός μεταναστών	Ημερομίσθια κατ' έτος	Σύνολο ημερομισθίων εκατ.	Μέσο ημερομίσθιο χιλ. δρχ.	Εισόδημα εξ' εργασίας δισ. δρχ.	Αγροτικό εισόδημα δισ. δρχ.	Αγροτικό εισόδημα %	Κόστος ανά εργάτη χιλ. δρχ.	Συνολικό κόστος δισ. δρχ.	Πλεόνασμα δισ. δρχ.	% Πλεόνασμα στο αγροτικό εισόδημα	Ποσοστό πλεονάσματος
1	2	3	4=2*3	5	6=4*5	7	8=6/7*100	9	10=4*9	11=10-6	12=11/7*100	13=11/6*100
1991	80	100	8	4,5	36,0	1.619,2	2,2	7,2	57,6	21,6	1,3	60,0
1992	120	110	13,2	4,5	59,4	1.612,2	3,7	7,7	101,0	41,6	2,6	70,0
1993	160	120	19,2	5,0	95,0	1.688,4	5,6	8,6	164,2	69,1	4,1	72,7
1994	180	130	23,4	5,4	126,4	2.051,5	6,2	9,5	221,1	94,8	4,6	75,0
1995	200	140	28	6,0	168,0	2.479,7	6,8	10,4	289,8	121,8	4,9	72,5
1996	220	140	30,8	6,5	200,2	2.491,9	8,0	12,5	385,0	184,8	7,4	92,3
1997	240	150	36	7,0	252,0	2.553,8	9,7	13,5	486,0	234,0	9,2	92,9
1998	280	150	42	7,5	315,0	2.643,9	11,9	14,0	588,0	273,0	10,3	86,7
1999	300	150	45	8,0	360,0	2.644,7	13,6	14,5	652,5	292,5	11,1	81,3
2000	320	150	48	9,0	432,0	2.695,0	16,0	16,0	768,0	336,0	12,5	77,8

Πηγή: Παπαηλίας, Θ., Πανάγου, Β., (2004), σελ. 182

Ο τριτογενής τομέας διογκώθηκε. Αυτό φαίνεται ευκρινέστερα από τον αριθμό των αυτοαπασχολούμενων. Ελάχιστες χώρες διαθέτουν παρόμοια δομή με αυτή της Ελλάδος (οι αυτοαπασχολούμενοι ανέρχονται περί τους 30% του εργατικού δυναμικού). Αν προστεθούν και εκείνοι που διαθέτουν μέχρι 3 άτομα προσωπικό, τότε ο συνολικός αριθμός εργαζομένων δια ίδιον λογαριασμό και «εργοδοτών» με απασχολούμενους μέχρι 3 άτομα υπερβαίνει το 50% των οικονομικά ενεργών. Υπ' αυτές τις προϋποθέσεις εκτιμάται ότι θα λειτουργήσει ως πολύ πιθανό, το ακόλουθο υπόδειγμα:

Τμήμα της μεσαίας τάξης των «γηγενών» αγροτών (με 20-50 στρέμματα μέση έκταση) να μετακινείται προς τα αστικά επαγγέλματα, εγκαταλείποντας τη γεωργία. Μέρος των *οριακών* (αυτών που διαθέτουν εκμεταλλεύσεις μέχρι 15-20 στρέμματα) θα εγκαταλείψει την ύπαιθρο. Υπολογίζεται, ότι θα παραμένουν στον αγροτικό χώρο οι καλλιεργητές με άνω των 50 και πλέον στρεμμάτων ιδιόκτητης ή ενοικιαζόμενης γης, οι οποίοι θα διαθέτουν υψηλή συσσώρευση κεφαλαίου (μηχανήματα, εργαλεία, κτίρια, μεταφορικά μέσα) και, κατά τεκμήριο, θα ασχολούνται με εκτατικής μορφής καλλιέργειες, θα χρησιμοποιούν, όπως οι αμερικανοί “farmers”, εργατικά χέρια εισαγόμενων εργατών, στην περίοδο κυρίως της συγκομιδής. Το κόστος εργασίας, συγκριτικά μικρό ως ποσοστό των συνολικών εξόδων, θα το διατηρούν χαμηλό λόγω της αλλοδαπής «απεριόριστης» ανασφάλιστης εργατικής δύναμης.

Παράλληλα, θα υπάρχει ένα τμήμα αγροτών, οι οποίοι θα διατηρούν παραγωγή από δένδρα (ξηροί καρποί, οπωροφόρα, εσπεριδοειδή κλπ), με ταυτόχρονη εξωγεωργική απασχόληση (αγροτουρισμός κλπ). Και αυτό διότι μόνο κλήρος 30-60 στρεμμάτων (ανάλογα με την καλλιέργεια) στην περίπτωση αυτή είναι βιώσιμος (στο στοιχειώδες επίπεδο συντήρησης).

Τέλος, θα υφίστανται ένας αξιόλογος αριθμός αλλοδαπών, οι οποίοι είτε θα έχουν αγοράσει, είτε κυρίως ενοικιάσει τους μικρούς κλήρους και θα εργάζονται συχνά και ως αγρεργάτες στους μεγαλύτερους γαιοκτήμονες, πολλαπλασιάζοντας το εισόδημα τους. Παρά τη μείωση του εργατικού δυναμικού (από 600 χιλιάδες το 2000 σε 500 το 2010 και 420 το 2020), *κατά την εκτίμηση μας*, το αγροτικό προϊόν δεν θα μειωθεί αλλά μάλλον θα σημειώσει ελαφρά αύξηση. Αυτό εξηγείται από δύο λόγους.

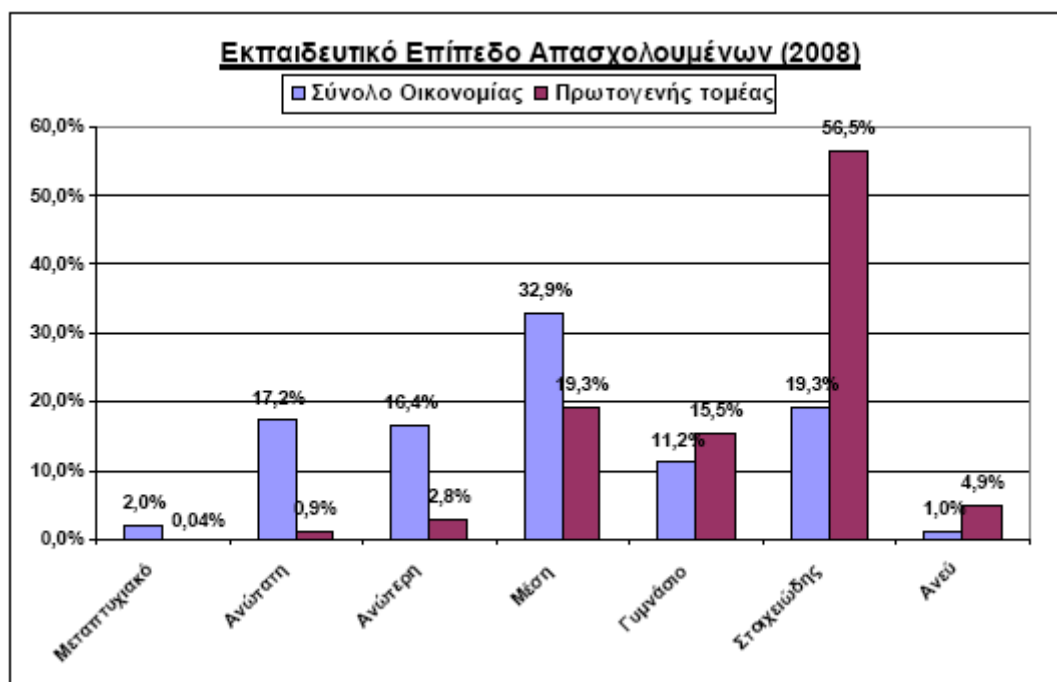
Πρώτον, παρά την κάμψη του πληθυσμού ο συνολικός αριθμός ημερών απασχόλησης θα καταγράψει μικρή μόνο πτώση. Αυτό σημαίνει ότι οι εναπομείναντες (και κυρίως οι αλλοδαποί μικροκτηματίες) θα εντατικοποιήσουν την εργασία τους.

Δεύτερον, τα ημερομίσθια των αγροεργατών θα μειωθούν στα πλαίσια του προγράμματος λιτότητας, που ακολουθεί η κυβέρνηση (λόγω της οικονομικής κατάστασης). Το αποτέλεσμα θα είναι η ελαφρά ελάττωση του κόστους παραγωγής και η αύξηση της ανταγωνιστικότητας των προϊόντων. Επιπροσθέτως, η διεύρυνση του αριθμού των μεταναστών θα περιορίσει έτι περισσότερο τη μαχητικότητα του αγροτικού πληθυσμού για διεκδικήσεις που, και λόγω γήρανσης, ούτως ή άλλως θα είναι μειωμένη. Συνεπώς, ενώ η άνοδος των τιμών καταναλωτή θα είναι μικρή, ο συνολικός όγκος παραγωγής θα μετρηθεί μεγαλύτερος (αυτό σημαίνει άνοδο της Ακαθάριστης Αξίας Παραγωγής κυρίως λόγω αύξησης του όγκου και όχι λόγω των τιμών).

Ούτε οι συνεταιρισμοί, όπως δείξαμε, πρόκειται να παίξουν κάποιο ρόλο. Με την είσοδο της χώρας (2010) στο μηχανισμό στήριξης, κάθε τι που ευρίσκεται εκτός της ιδιωτικής δράσης θα καταπολεμείται. Αντίστοιχα, ούτε το μορφωτικό επίπεδο, παρά τα προγράμματα δωρεάν εκπαίδευσης εδώ και έναν αιώνα περίπου, μπόρεσε να ανέβει αισθητά και να προσδιορίσει άλλες προοπτικές.

Σύμφωνα με τον Πίνακα 4.7.6 το 2008 ελάχιστοι είναι οι αγρότες με ανώτερη εκπαίδευση και μόλις το 19% (κυρίως γυναίκες) έχουν τελειώσει λύκειο

Πίνακας 4.7.6
Εκπαιδευτικό επίπεδο απασχολούμενων το 2008

Πηγή: Κλαδική μελέτη 6, ο ελληνικός αγροτικός τομέας, Τράπεζα Πειραιώς, 2008, σελ.21

Ανακεφαλαίωση: Σύγκριση της κοινωνικής δομής στα έτη 1830, 1920, 1950, 2000 και 2020

Ο αγρότης το 1830 αποτελούσε την κυρίαρχη μορφή της χώρας (το σύνολο σχεδόν του πληθυσμού). Μέρος αυτών είναι μικροκτηματίες, ένα άλλο είναι ακτήμονες και το υπόλοιπο κτηνοτρόφοι. Μετά το 1871 η συντριπτική πλειοψηφία, και επισήμως πλέον, θα καλλιεργεί μικρού μεγέθους εκτάσεις.

Το παράδειγμα της οικογενειακής εκμετάλλευσης, που δεν αμφισβητήθηκε, θα κυριαρχεί σχεδόν απόλυτα. Ένας πρώιμος δυαδισμός ακολούθως θα εμφανισθεί: η Βόρειος και Δυτική Πελοπόννησος (όπως και μέρος των Ιονίων Νήσων) θα είναι στραμμένη στην διεθνή αγορά, μέσω της παραγωγής της σταφίδας, ενώ η υπόλοιπη χώρα θα καλλιεργεί με πατροπαράδοτο τρόπο (ο εκσυγχρονισμός παραμένει μικρός) «κλασικά» προϊόντα: δημητριακά, όσπρια, ή εκτρέφει μικρά ζώα (αιγοπρόβατα). Η σταφιδική κρίση θα δημιουργήσει αναστάτωση.

Ωστόσο, ακόμη και τα συμφέροντα των ιδίων των σταφιδοπαραγωγών αποκλίνουν (υπάρχει αντιπαράθεση μεταξύ του Μεσσήνιου και του Κορίνθιου (αφού η ωρίμανση

και η ποιότητα του προϊόντος διαφέρει σημαντικά). Η μετανάστευση προς τις ΗΠΑ, μετά το 1890, ύστερα από τις ατελέσφορες αγροτικές κινητοποιήσεις, θα οδηγήσει μάζες του πληθυσμού από τις «αναπτυγμένες» αυτές περιοχές στην αλλοδαπή, ενώ οι «ορεινοί» θα μετακινηθούν προς τις πεδιάδες, καλύπτοντας το κενό που αφήνουν οι προηγούμενοι. Κατ' αυτόν τον τρόπο σταδιακά συρρικνώνεται το χάσμα μεταξύ πεδινών και ορεσίβιων (πιο καθυστερημένων έναντι των πιο «ανεπτυγμένων» στα παράλια).

Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι, ο Πρώτος Παγκόσμιος με την επέκταση της χώρας και η Μικρασιατική Καταστροφή με την είσοδο των προσφύγων (και την ανταλλαγή των πληθυσμών) μετασχημάτισαν την εικόνα. Μολονότι ο αγρότης του 1900 διέφερε από εκείνον του 1820 ως προς τους στόχους¹⁷⁶, εντούτοις οι κοινωνικές σχέσεις, μετά χρόνια σταθερού σχετικά βίου, λίγο είχαν αλλάξει.

Η νέα κατάσταση που επικράτησε μετά την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών, συνοδεύτηκε από την ίδρυση του Υπουργείου Γεωργίας και κυρίως της ΑΤΕ. Τώρα πλέον ο ρόλος του αγροτικού χώρου υπέστη μετάλλαξη. Ενώ μέχρι τότε επιβίωνε *παράλληλα*, και ως έναν μεγάλο βαθμό ανεξάρτητα, με έναν αναπτυσσόμενο αστικό (βιομηχανικό τομέα), από την εποχή αυτή και ύστερα απετέλεσε το *στήριγμα* για την ανάπτυξη του αστικού. Η προσπάθεια για εκτεταμένη απόσπαση του πλεονάσματος, μετά το 1930, διεκόπη λόγω του Δεύτερου Παγκόσμιου. Στο Μεσοπόλεμο υλοποιήθηκαν εκτεταμένα εγγειοβελτιωτικά έργα, κυρίως στη Βόρειο Ελλάδα, που ήταν και η πλέον εύφορη.

Μεταπολεμικά, η εργώδης προσπάθεια του κράτους στράφηκε – αν και ασύμμετρα – και στην υπόλοιπη χώρα. Στο διάστημα 1950-1980 επετεύχθη μία σημαντική συσσώρευση κεφαλαίου στη γεωργία, με παράλληλη μεταφορά πόρων από εκείνη στον αστικό τομέα. Η ένταξη της χώρας στην ΕΕ σταμάτησε αυτή τη δυναμική. Οι επιδοτήσεις, οι οποίες εντατικοποιήθηκαν από τις αρχές του 1970, κυριάρχησαν, εξαφανίζοντας τις επενδύσεις και άρα τις δυνατότητες περαιτέρω μεγέθυνσης και κατ' ουσίαν αθόρυβα τροποποίησαν τις αγροτικές σχέσεις παραγωγής και τον καταμερισμό εργασίας¹⁷⁷.

¹⁷⁶ Ο αγρότης των ετών 1830-1870 ήταν ικανοποιημένος με το στοιχειώδες όριο επιβίωσης (και την ελευθερία που απέκτησε). Εκείνος του 1900 απαιτούσε καλύτερες συνθήκες και αν δεν τις εύρισκε μετανάστευε ή ασχολείτο με το εμπόριο, την ναυτιλία κλπ

¹⁷⁷ Για τη σχέση καταμερισμού εργασίας και εξωτερικού εμπορίου: Παρασκευαΐδης (1990), Λιοδάκης (1985)

Η μετατροπή της ΑΤΕ σε εμπορική (1992) και κατ' ουσίαν η αποχώρησή της από τον χώρο επιδείνωσε το ζήτημα. Η διατήρηση όμως των επιδοτήσεων απέκρυπτε την πραγματικότητα. Έτσι, ο αγρότης του 2000 συνεχώς βλέπει το ύψος του εισοδήματος του να τίθεται εν αμφιβόλω, καθιστάμενος υποχείριος των όποιων επιδοτήσεων. Η κρίση το 2010 διόγκωσε το πρόβλημα. Έργα από το δημόσιο δεν πραγματοποιούνται και ο ίδιος (επενδυτής και καταναλωτής) στρέφεται προς τη δεύτερη ιδιότητα. Αφού επί πολλά έτη αγνόησε την επένδυση, τα εγγειοδιαρθρωτικά προβλήματα συνεχίζουν να υπάρχουν. Η αγροτική οικογένεια πολύτεκνη στο παρελθόν εξορθολογίζεται και τα καταναλωτικά πρότυπα της πόλης εξισώνονται με αυτά του χωριού.

Οι έρευνες των οικογενειακών προϋπολογισμών από το 1974 και εντεύθεν περιγράφουν τη σύγκλιση, με συνέπεια σήμερα (2012) λίγα να χωρίζουν τον κάτοικο της πόλης από τον μέσο αγρότη. Αυτή η τροποποίηση των ηθών και εθίμων και η *αστικοποίηση της υπαίθρου* (κοστολόγηση όλων των ενεργειών από τις προσωπικές μέχρι τις κοινωνικές) έχει ως απόρροια τον μετασχηματισμό του *ιδεατού τύπου του αγρότη*, όπως είχε επικρατήσει από τον 19^ο και 20^ο αιώνα. Χρησιμοποιεί πλέον σε εκτεταμένη μορφή εισροές, που δεν τον διαφοροποιούν από τον Δυτικοευρωπαίο. Λιπάσματα, φυτοφάρμακα, μηχανήματα κλπ, υπερκαταναλώνονται, ενώ ταυτόχρονα μισθώνει αλλοδαπούς, όπως οι Αμερικανοί της Καλιφόρνιας Μεξικανούς, τους οποίους υποαμείβει προκειμένου να ελαττώσει το κόστος και να γίνει πιο ανταγωνιστικός. Στα χρόνια της αφθονίας, 1995-2009, θα έκλεινε τους δρόμους, θα κατελάμβανε νομαρχίες, θα δραστηριοποιείτο με τον ίδιο τρόπο που θα έπραττε ένας συνδικαλιστής ΔΕΚΟ, απαιτώντας περισσότερες επιδοτήσεις, καλύτερες τιμές κλπ¹⁷⁸. Ο φοβικός αγρότης του 1950 δεν υπάρχει πλέον.

Ωστόσο, η δράση του (αυτό του διαφεύγει) βρίσκεται υπό τη σκιά της παγκοσμιοποίησης. Η ελευθερία του εμπορίου και η κατάργηση κάθε προστασίας τον αφήνει έκθετο. Η πολιτική της ΕΕ προς τις χώρες του Magreb ή τις χώρες του ΑΚΕ θα τον επηρεάζουν διαρκώς. Οι τιμές, λόγω του διεθνούς ανταγωνισμού, πιέζονται ασφυκτικά προς τα κάτω. Λαμβάνοντας υπ' όψιν το μέγεθος της μέσης εκμετάλλευσης ο Έλληνας αγρότης δεν φαίνεται να έχει ευοίωνο μέλλον. Όλα σχεδόν τα προϊόντα, όπως η σταφίδα, η ζάχαρη, το κρασί ή τα τρόφιμα, θα πωλούνται φθηνότερα στη διεθνή αγορά.

¹⁷⁸ Μια προσέγγιση που δίνει έμφαση στις ταξικές σχέσεις και αφορά όλη την νεοελληνική κοινωνία: Τσουκαλάς (1980), (1991)

Έτσι, στη γη παραμένουν οι ηλικιωμένοι ή αυτοί που ακόμη φοβούνται το ταξίδι στην πόλη, ή αυτοί που δεν βρίσκουν εναλλακτικές λύσεις απεγκλωβισμού. Το παράδειγμα της ατομικής εκμετάλλευσης της γης πάντα προβληματικό, τουλάχιστον στην Ελλάδα, όπως άλλωστε έδειξε η εμπειρία των ετών 1830-2000, αντιμετωπίζει κρίση για άλλη μία φορά. Τα συμπληρωματικά εισοδήματα (αγροτουρισμός, ενοικιαζόμενα δωμάτια, μερική απασχόληση στην πόλη κλπ) διατηρούν ακόμη ζωντανή αυτή τη μορφή, δεδομένου ότι η πόλη δεν προσφέρει καινούργιες ευκαιρίες (και άρα μετανάστευση).

Τα μέτρα λιτότητας, που επιβλήθηκαν μετά το 2010, πιέζουν πολλούς κατοίκους των πόλεων να επαναχρησιμοποιήσουν τους αγρούς τους. Κυρίως, οι δενδρώδεις καλλιέργειες (ελιές, οπώρες κλπ) συντηρούνται σε σημαντικό βαθμό από μη κατά κύριο επάγγελμα αγρότες (τοιουτοτρόπως, μέρος της παραγωγής δημιουργείται από μη αγρότες).

Επομένως, η συρρίκνωση του κράτους πρόνοιας αλλά και γενικότερα του εθνικού κράτους, λόγω της παγκοσμιοποίησης, έχει ως συνέπεια την αδυναμία χάραξης εθνικής πολιτικής (επενδύσεων, επιδοτήσεων κλπ), ενώ ο οξύς διεθνής ανταγωνισμός δεν αφήνει περιθώρια ανάπτυξης της *μέσης αγροτικής εκμετάλλευσης*.

Κατά τον 19^ο αιώνα η επιβίωσή της απετέλεσε μονόδρομο. Στον 20^ο αιώνα ενισχύθηκε, διότι έτσι στήριξε την όποια εκβιομηχάνιση. Στον 21^ο αιώνα η αγροτική ενδοχώρα αποψιώνεται και, αν συνεχισθούν οι τάσεις, θα μεταβληθεί *εκ νέου* σε βάθος 30-40 ετών σε «έρημη γη». Εφ' όσον δεν μεταβληθούν τα δεδομένα, τότε περί τα 300.000-330.000 άτομα θα αποτελούν τους κυρίως αγρότες το 2030 (όταν το 1950 αριθμούσαν περί τα 2 εκατομμύρια και με πολύ μεγάλες εφεδρείες, αφού οι οικογένειες ήταν πολυπληθείς).

Συνεπώς, οι «βάρβαροι», όπως τον 6ο και 7ο μ.Χ. αιώνα, δηλαδή το ξένο αλλοδαπό εργατικό δυναμικό, εν μέρει θα καλύψουν το κενό. Ένα άλλο τμήμα θα καλυφθεί από την αλλαγή των καλλιεργειών και τη διατήρηση αυτών που είναι εντάσεως κεφαλαίου (βαμβάκι, καλαμπόκι, σίτος κλπ). Ένα μέρος των κατοίκων των πόλεων (ιδίως των επαρχιακών) θα αποκτά αναπόφευκτα, ως συμπληρωματικό, εισόδημα από την καλλιέργεια της γης (ειδικά στις δενδρώδεις καλλιέργειες). Ενώ τέλος, μέρος των αγροτών θα επιβιώνει ασκώντας εξωγεωργικά επαγγέλματα (ο τουρισμός, λόγου χάριν, προσφέρει μια παρόμοια σειρά από τέτοιες απασχολήσεις).

Χωρίς λοιπόν να συμβούν στη χώρα επαναστάσεις, ο αγροτικός χώρος τα 200 χρόνια μεταξύ 1820-2020 μεταμορφώνεται ουσιαστικά. Τον πένητα Έλληνα μικροκτηματία, που ασχολείτο αποκλειστικά με τη γη, του 1800 αντικαθιστά σταδιακά ένα «υβρίδιο» νέου καλλιεργητή (ορατό από το 1990 και εντεύθεν). Ένα μέρος θα είναι «ξένος», ένα άλλο θα ασκεί πολλαπλή δραστηριότητα, έχοντας σε *κάθε περίπτωση αστικοποιηθεί*, δηλαδή θα κοστολογεί όλες τις εκφάνσεις του βίου.

Η καπιταλιστική εκμετάλλευση δεν είναι μόνο η μεγάλη εκμετάλλευση, όπως υποστηρίχθηκε από τους κλασικούς και τους νεοκλασικούς οικονομολόγους. Αλλά εκείνη που ο αρχηγός της δραστηριοποιείται «ορθολογικά», δηλαδή λειτουργεί ως «οιονεί» επιχειρηματίας (επί σκοπώ τη μεγιστοποίηση του κέρδους ανεξαρτήτου μεγέθους).

Διαφοροποιεί την παραγωγή της ανάλογα με τη ζήτηση, χρησιμοποιεί και υποαμείβει φτηνή εργατική δύναμη, προσπαθεί να παράγει πρώιμα προϊόντα (τα θερμοκήπια φαίνεται να κυριαρχούν), προκειμένου να αντλήσει μονοπωλιακές προσόδους (να αντιμετωπίσει μικρότερο ανταγωνισμό), κατανέμει ο ιδιοκτήτης της τον χρόνο του μεταξύ εξωαγροτικής και αγροτικής απασχόλησης, συρρικνώνει το μέγεθος της οικογένειάς του κατά τα αστικά ήθη, κλπ.

Ενώ, το 1900 ή το 1950 υπήρχε ένα χάσμα στα ήθη μεταξύ χωριού-πόλης (αγρότη-μικροαστού), σήμερα αυτό τείνει να εξαλειφθεί (κάτι αντίστοιχο με τα χρόνια του 1830-1860 όταν η απόκλιση ήταν στοιχειώδης). Άρα, ο κύκλος φαίνεται να κλείνει σε αυτό το σημείο.

Κεφάλαιο 5

Συμπεράσματα

Η προσπάθεια ανασυγκρότησης της ελληνικής οικονομίας ξεκίνησε μετά το 1830. Η έλλειψη οικονομικών πόρων, το μικρό μέγεθος της αγοράς και το επίπεδο εκπαίδευσης των κατοίκων, συνδυαζόμενα με τη βαλκανική αντίληψη των πραγμάτων, απετέλεσαν σοβαρά εμπόδια στην επίτευξη ταχείας ανάπτυξης. Η κατάσταση χειροτέρευε από το άστατο πολιτικό σκηνικό, το οποίο τροφοδοτείτο διαρκώς από την οικονομική και κοινωνική καθυστέρηση.

Έτσι, η χώρα φαινόταν ότι είχε εμπλακεί σε ένα είδος φαύλου κύκλου: η οικονομική υπανάπτυξη και οι ανατολικού τύπου δομές συντηρούσαν ένα προβληματικό πολιτικό δυναμικό, το οποίο με τη σειρά του μετατρέπετο σε αίτιο, με συνέπεια να διατηρείται η οικονομική καθυστέρηση, κλπ.

Σταδιακά διευρύνθηκε η χώρα, το μορφωτικό επίπεδο ανήλθε, κάποια χρήματα ήρθαν από τον ελληνισμό της διασποράς, τα οποία όμως κατευθύνθηκαν κατά το πλείστον στον τριτογενή τομέα (τράπεζες, εμπόριο κλπ).

Η ήττα στο πόλεμο το 1897, ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος, λόγω πτώχευσης του κράτους και η αργή, χαμηλού ρυθμού, ανάπτυξη που έδινε την εντύπωση μακραίωνης στασιμότητας, δημιούργησαν ένα κοινωνικό μείγμα υπέρ των γρήγορων αλλαγών. Αυτό αποτυπώθηκε με το κίνημα στο Γουδί (1909).

Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι και ο Πρώτος Παγκόσμιος διέδρυναν σημαντικά τα σύνορα της χώρας, ενώ η Μικρασιατική καταστροφή τα περιόρισε και δημιούργησε το προσφυγικό ζήτημα. Σε κάθε περίπτωση μετά το 1923 φάνηκε ότι η Ελλάδα ξεκίνησε μια σταθερή ανοδική πορεία, η οποία ανεκόπη λόγω της παγκόσμιας κρίσης (1929-1932) και της πτώχευσης το 1932. Οι όποιες μετέπειτα προσπάθειες ανόρθωσης διεκόπησαν με τον Δεύτερο Παγκόσμιο και τη ξενική κατοχή.

Ο επακολουθήσας εμφύλιος, μετά την απελευθέρωση, οδήγησε την Ελλάδα σε τέτοιο σημείο μέχρι το 1950, ώστε να μην καταφέρει να υπερβεί σε πολλούς τομείς το επίπεδο παραγωγής της προπολεμικής (1938) περιόδου. Οι νομισματικές μεταρρυθμίσεις και εν τέλει η υποτίμηση το 1953, όπως και ο νόμος περί προσέλκυσης ξένου κεφαλαίου, έδωσαν σταθερότητα στην οικονομία. Η τεράστια μετανάστευση

μεταξύ 1955-1971 έδωσε μεγάλο τμήμα του πληθυσμού από την ύπαιθρο κυρίως, αλλά και τις πόλεις (περίπου 1.100.000), με συνέπειες την εξαφάνιση μεν της ανεργίας αλλά την ανατροπή των δημογραφικών εξελίξεων και την εμφάνιση, με χρονική υστέρηση, ποικίλων κοινωνικών συνεπειών (στο ασφαλιστικό σύστημα, στην αύξηση του πληθυσμού κλπ).

Μετά το 1981 δυνάμωσε η παλιννόστηση τόσο από τη Δυτική Γερμανία, όσο και από διάφορες χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού (πρόσφυγες του εμφυλίου, Πόντιοι κλπ). Η οικονομία έδειξε να αναπτύσσεται. Ωστόσο, όπως προέκυψε από την κρίση το 2010, παρά την είσοδο, ή ίσως και εξαιτίας αυτής, στην ΟΝΕ το 2000 (είχε προηγηθεί η ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ το 1981) τα επιτεύγματα ήσαν επίπλαστα. Τα μέτρα σταθερότητας (μνημόνια κλπ) φάνηκαν να οδηγούν το επίπεδο διαβίωσης της χώρας, μετά το 2009, παρά πολλά χρόνια πίσω.

Συνεπώς ως προς τις γενικότερες μεταβολές (όλης της οικονομίας) σημειώνονται τα ακόλουθα. Καθ' όλον τον 19^ο αιώνα η οικονομική ανάπτυξη υπήρξε αναιμική. Μολαταύτα τέθηκαν τα θεμέλια της πορείας που θα εμφανιζόταν κατά τον 20^ο.

Πρώτον, επεκτάθηκε η εσωτερική αγορά. Αυτό πραγματοποιήθηκε:

α) λόγω της διεύρυνσης της χώρας (αρχικά το 1864 και το 1881 και κυρίως αργότερα στα έτη 1912-1919),

β) λόγω της θετικής δημογραφικής μεταβολής,

γ) λόγω της ανόδου, έστω και μικρής, του εθνικού εισοδήματος¹⁷⁹.

Δεύτερον, αυξήθηκε ο αστικός πληθυσμός¹⁸⁰ (πολλαπλασιάστηκαν οι απασχολούμενοι στον μη αγροτικό τομέα)¹⁸¹ και ανήλθε το προϊόν το προερχόμενο τόσο από τη βιοτεχνία (η βιομηχανία ήταν μάλλον σε νηπιακό στάδιο) όσο κυρίως από το εμπόριο

¹⁷⁹ Δεν υπάρχουν μετρήσεις για την εξέλιξη του ΑΕΠ. Ωστόσο, εξετάζοντας τον όγκο παραγωγής και τον αριθμό των προϊόντων τεκμαίρεται ότι παρά τις διακυμάνσεις η τάση μακροχρονίως ήταν σαφώς αυξητική. Σε καμιά περίπτωση, παρά την ένδεια, δεν συγκρίνεται το επίπεδο διαβίωσης της δεκαετίας 1830 ή 1840 με αυτή του 1880 ή και των αρχών του 20^{ου}

¹⁸⁰ Ενδεικτικά αναφέρεται η κατανομή του πληθυσμού κατά αστικότητα

Έτη	Αγροτικός	Ημιαστικός	Αστικός
1879	72%	10%	18%
1908	67%	9%	24%

Πηγή: Απογραφές πληθυσμού

¹⁸¹ Κατανομή ενεργού πληθυσμού (%)

Τομέας	1861	1870	1907
Πρωτογενής	62,6%	62,2%	50,1%
Δευτερογενής	18,3%	18,1%	24,2%
Τριτογενής	19,1%	19,7%	26,6%

Πηγή: Τσουκαλάς (1977), σελ.182

και τις υπηρεσίες. Η προσπάθεια του Τρικούπη για δημιουργία υποδομών και εκσυγχρονισμό, παρά τα εντυπωσιακά αποτελέσματα (σιδηρόδρομος, διάνοιξη διώρυγος Ισθμού Κορίνθου, κατασκευή λιμένων κλπ), προσέκρουσε τόσο στους στενούς ορίζοντες μιας αναπτυσσόμενης «αστικής» τάξης, όσο και σε εκείνα τα κοινωνικά στρώματα που ευρίσκονταν στην αλλοδαπή (και διέθεταν κεφάλαια).

Η έλλειψη πόρων οδήγησε σε συνεχείς δανεισμούς, οι οποίοι ήταν εξαιρετικά δυσβάστακτοι. Η αδυναμία εξυπηρέτησης του δημόσιου χρέους θα επιφέρει την πτώχευση και τον Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο το 1897¹⁸².

Η είσοδος των προσφύγων (1922) επαύξησε σε υψηλό βαθμό τόσο την αστικοποίηση και την ανάπτυξη του τριτογενούς τομέα, όσο επίσης και την εκβιομηχάνιση (προσφέροντας φτηνό εργατικό δυναμικό). Εντούτοις, η χώρα δεν κατάφερε να εκβιομηχανισθεί πλήρως παρά τις όποιες προσπάθειες και μετά το 1973 ξεκίνησε η αντίστροφη πορεία, δηλαδή η αποβιομηχάνιση. Έτσι, ενώ το 1950 το ποσοστό του εισοδήματος του δευτερογενούς τομέα ανήρχετο στο 20,1% του ΑΕΠ, το 1980 ανήλθε στο 32,4 για να πέσει το 2010 στο 17%.

Στο διάστημα αυτό οι κοινωνικές και οικονομικές μεταβολές στον αγροτικό χώρο ήταν ποικίλες. Η Νότιος Ελλάς τόσο κατά την Αρχαιότητα όσο και κατά τον Μεσαίωνα διατήρησε τον *θεσμό της ατομικής εκμετάλλευσης της γης*. Εκτός από τη γεωγραφία (έδαφος, μορφολογία της περιοχής, κλίμα) μια σειρά από πολιτικούς παράγοντες είχε ως αποτέλεσμα να καταστεί, ήδη από τον 17ο αιώνα, σημαντική μορφή παραγωγής.

Συνεπώς, η ίδρυση του νέου κράτους στηρίχθηκε για ποικίλους λόγους πάνω στο *παράδειγμα της ατομικής εκμετάλλευσης της γης*.

Στα πρώτα χρόνια μετά την απελευθέρωση «αντιμετωπίσθηκε» το πρόβλημα των *«Εθνικών Γαιών»*. Ακολούθως ανεφάνη το πρόβλημα των τσιφλικιών την επομένη της προσάρτησης της Θεσσαλίας (1881). Μέχρι το 1930 είχε διαμορφωθεί πλήρως ο *αρχέτυπος της τυπικής αγροτικής εκμετάλλευσης* (αφού είχαν μεσολαβήσει η απαλλοτρίωση της μεγάλης γαιοκτησίας και η ανταλλαγή των πληθυσμών). Αυτός συνίστατο στην οικογενειακή εκμετάλλευση της γης: μικροϊδιοκτήτες με κλήρο κάτω των 40 στρεμμάτων ανά εκμετάλλευση, στην οποία απασχολείται ο αρχηγός και τα συμβοηθούντα μέλη (η σύζυγος, οι ανιόντες και οι κατιόντες). Οι καλλιέργειες παραμένουν οι παραδοσιακές: σίτος, ο οποίος δεν επαρκούσε για την εγχώρια

¹⁸² Αναλυτικά για τα δάνεια της Ελλάδος στην περίοδο 1821-1970 βλέπε: ΕΚΚΕ (1972), σελ. 292-348

κατανάλωση, σταφίδες και καπνός, το μεγαλύτερο μέρος των οποίων διοχετεύετο στις εξαγωγές, και εκτροφή μικρών ζώων (αιγοπρόβατα, όρνιθες και χοίροι). Η άνοδος του βιοτικού επιπέδου, άρα η άνοδος της ζήτησης, έκανε όλη σχεδόν την κτηνοτροφία – το μοσχαρίσιο κρέας, το γάλα, τα αροτριώντα κτήνη, κλπ – ελλειμματική και τη χώρα μη αυτάρκη.

Στην περίοδο μετά το 1950 το εκτεταμένο πρόγραμμα εγγειοβελτιωτικών έργων, που ανελήφθη από το δημόσιο και η αυξημένη δανειοδότηση εκ μέρους της ΑΤΕ προς τους αγρότες, για πάγιο κεφάλαιο και χρήση βελτιωμένων σπόρων, λιπασμάτων και φυτοφαρμάκων, διόγκωσαν το αγροτικό προϊόν.

Ωστόσο, λόγω της διπλής αναπτυξιακής σύνθλιψης, το πλεόνασμα μεταφέρθηκε εκτός του τομέα και η υπερχρέωση των αγροτών διευρύνθηκε. Μετά τη διαγραφή των χρεών από τη δικτατορία το 1968, φάνηκε κάπως η κατάσταση να σταθεροποιείται και να ανακόπτεται μερικώς ο ρυθμός της εσωτερικής μετανάστευσης. Έπειτα από τη μεταπολίτευση οι τιμές των αγροτικών προϊόντων ανήλθαν. Εντούτοις, ήταν οι εισοδηματικές ενισχύσεις από το Γεωργικό Ταμείο της ΕΟΚ, μετά την ένταξη, που διεύρυναν το αγροτικό εισόδημα.

Η αγροτική έξοδος, λόγω της ασκηθείσας οικονομικής πολιτικής, στο διάστημα 1955-1971 υπήρξε σημαντική, αφού ο ένας στους τρεις αγρότες μετανάστευσε. Την επόμενη δεκαετία (1971-1981) η τάση κάμφθηκε και η μετακίνηση έφθασε στο 1/5 του αγροτικού πληθυσμού.

Όπως παρουσιάστηκε διεξοδικώς, μέσω των αποτελεσμάτων χρήσεων του αγροτικού τομέα κατά περιφέρεια, στο διάστημα 1950-2000 το πλείστον των αγροτικών εκμεταλλεύσεων εμφάνιζε ζημιές. Αποδείχθηκε, παρά τις αντίθετες απόψεις, ότι η μικροϊδιοκτησία δεν έλυσε το πρόβλημα των αγροτών με την έννοια να προσφέρει ικανοποιητικά εισοδήματα αντίστοιχα έστω του αστικού (του μέσου μισθού ενός υπαλλήλου ή ακόμη και ενός εργάτη).

Τα κριτήρια διοχέτευσης των δημόσιων επενδύσεων εξηγούνται σε μεγάλο βαθμό από πολιτικά κίνητρα. Ορισμένες περιοχές ευνοήθηκαν καταφανώς, αναπτύσσοντας έτι περαιτέρω τα συγκριτικά τους πλεονεκτήματα. Αντιθέτως, οι ιδιωτικές επενδύσεις προσπάθησαν να εξισορροπήσουν την κρατική πολιτική. Δεν είναι τυχαίο ότι οι πλέον ευνοημένες περιοχές ήταν η Πελοπόννησος, η Δυτική Στερεά Ελλάδα, η Αττική και η Κρήτη. Αντίθετα, η Ήπειρος, η Μακεδονία (κυρίως η Δυτική και η Ανατολική), η

Θράκη, οι Ιόνιοι Νήσοι υπήρξαν οι ολιγότερες υποστηριχθείσες περιοχές. Για το λόγο αυτό και οι μετανάστες στρατολογήθηκαν κυρίως από τη βόρεια Ελλάδα. Μετά το 1981 φάνηκε να ενισχύεται η Κεντρική Μακεδονία, λόγω των οπωρών. Το Βόρειο και το Νότιο Αιγαίο στηρίχθηκε, κυρίως, εξαιτίας της διεύρυνσης του τουρισμού. Στο διάστημα αυτό αναπτύχθηκε σε πολλά σημεία της χώρας μια αγροτουριστική εκμετάλλευση. Οι τουριστικές υπηρεσίες ενίσχυαν το αγροτικό εισόδημα.

Οι κοινωνικές συνθήκες που εμφανίστηκαν στο διάστημα μετά την Απελευθέρωση έδειξαν ότι η πίεση για απόκτηση κλήρου υπήρξε διαρκής και είχε ως συνέπεια, εν τέλει, οι εθνικές γαίες να διανεμηθούν το 1871 σε μικρά μερίδια, κυρίως σε μικροαγρότες.

Στο διάστημα 1828-1870 φάνηκε λοιπόν να δημιουργείται μια δυναμική εμπέδωσης του *παραδείγματος της οικογενειακής εκμετάλλευσης της γης* σε τέτοια έκταση, ώστε τα τσιφλίκια να μοιάζουν εντελώς αδιανόητα στην φιλοσοφία, τόσο των αγροτών όσο και μεγάλου τμήματος των αστών (ακριβέστερα των ημιαστικοποιημένων κατοίκων των πόλεων). Το ότι επιβίωσαν μέχρι τη μεταρρύθμιση του 1917, οφείλεται εν μέρει στην επιρροή που διέθεταν στο πολιτικό σύστημα οι μεγαλοκεφαλαιούχοι (πατρωνία σε μερίδα πολιτικών) και εν μέρει στη μικρή βαρύτητα που είχαν οι κολλήγοι της Θεσσαλίας στο σύνολο του αγροτικού κόσμου.

Επιπλέον, για ένα διάστημα υποστηρίχθηκε ότι η συγκέντρωση της γης (βλέπε αμερικάνικο υπόδειγμα), με σκοπό την παραγωγή δημητριακών, θα αύξανε τον όγκο, βοηθώντας την επίτευξη αυτάρκειας (λύνοντας το επισιτιστικό πρόβλημα), που επεδίωκε η χώρα. Κάτι τέτοιο δεν συνέβη, γι' αυτό και τα χαμηλά κέρδη – μέσω εγγείου προσόδου – που αποκτούσαν μακροχρόνια οι μεγαλοκτηματίες τους πίεζαν, με την πάροδο του χρόνου, να επιδιώκουν μάλλον τον απεγκλωβισμό των κεφαλαίων τους παρά την παραμονή τους στη γεωργία. Η έλλειψη πόρων – σε ένα κράτος που είχε χρεοκοπήσει – ήταν ουσιώδης αιτία για την μη απαλλοτρίωση των τσιφλικιών κατά τις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

Στον κόσμο του 19^{ου} αιώνα, που διαρκώς έθετε ως κύρια προτεραιότητα την απελευθέρωση των υπολοίπων Ελλήνων, το αγροτικό ζήτημα ήταν πάντα δευτερεύον στα πρώτα πενήντα έτη 1830-1880. Αργότερα ο πυρετός του εκσυγχρονισμού 1880-1893 περιόρισε τη δυναμική έκφραση των αγροτών. Συνεπώς, η όποια πολιτική και

κοινωνική πρωτοπορία σχετιζόταν είτε με την εθνική ολοκλήρωση, είτε αργότερα με την εκκολαπτόμενη εργατική τάξη μάλλον παρά με την αγροτική.

Διεθνώς άλλωστε, όλα τα κράτη επιδίωκαν να αφήσουν πίσω το αγροτικό τους παρελθόν και να εκβιομηχανισθούν, τουτέστιν να αναπτυχθούν. Έτσι, η σοσιαλιστική κίνηση συνδέθηκε εξ ορισμού με την εργατική τάξη και την υπεξαίρεση του προϊόντος της εργασίας. Αντιθέτως, η υπεξαίρεση του αγροτικού προϊόντος για τα δυτικά κράτη ήταν κάτι το παρωχημένο και αφορούσε στους προηγούμενους αιώνες.

Συνεπώς, εφ' όσον ο στόχος της χώρας ήταν να προσομοιάσει προς τη Δύση, η οποία πρωτοπορία εστρέφετο στα δύο ανωτέρω πεδία: *του εθνικισμού ή (και) του εργατικού ζητήματος.*

Η χαμηλή εκβιομηχάνιση, άρα και το μικρό μέγεθος της εργατικής τάξης στην Ελλάδα, είχε απορφανίσει κατά μεγάλο μέρος από περιεχόμενο κάθε δραστηριοποιούμενο με την πολιτική καθ' όλον τον 19^ο αιώνα.

Τοιουτοτρόπως, η αδυναμία δημιουργίας αγροτικού κινήματος προσέκρουε σε δομικές, αξεπέραστες, δυσκολίες. Από το ένα μέρος υπήρχε ως απτή πραγματικότητα μια τεράστια μάζα αγροτών, που καλλιεργούσε οικογενειακά τη γη, ζώντας σε συνθήκες πλήρους ανταγωνισμού, άρα χωρίς κέρδη και λόγω επιβαρύνσεων (φόρων κλπ) στο όριο επιβίωσης, και από το άλλο η όποια πολιτική και κοινωνική πρωτοπορία εμφανιζόταν (ετερόφωτη εξ Εσπερίας) να αλληθωρίζει σε κοινωνικό στρώμα ή τάξη (εργατική), που δεν υπήρξε ακόμη, αλλά θα εμφανιζόταν στο μέλλον, αν και όποτε εκβιομηχανιζόταν η χώρα. Ούτε λοιπόν οι αγρότες μπορούσαν – λόγω της υφής της οργάνωσης της παραγωγής τους- να οργανωθούν, ούτε προέκυπτε έξωθεν βοήθεια. Εξ ου και η πολιτική στασιμότητα και η πολιτική αστάθεια της περιόδου 1828-1922.

Η όποια πολιτική κίνηση, η οποία άρχισε να διαμορφώνεται μετά το 1910 (μετά το κίνημα στο Γουδί), ήταν κίνημα διαμαρτυρίας μάλλον, αφού δεν διέθετε την αντίστοιχη καθαρότητα των πολιτικών κινήσεων του Ευρωπαϊκού χώρου. Αλλά και στον μη αγροτικό χώρο η κατάσταση ήταν συγκεχυμένη. Δεν ανιχνεύεται συγκροτημένη αστική τάξη, διότι δεν υπήρχε σοβαρή εκβιομηχάνιση στα περιορισμένα εδάφη, που συνιστούσαν την Ελλάδα του 1910.

Άρα, η δομή της αγροτικής εκμετάλλευσης, το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο, η μοιρολατρία που επικράτησε – όταν δεν υπάρχουν ανοιχτοί ορίζοντες εμφανίζεται

πάντα ως αμυντική πολιτική – δεν επέτρεψε τη γέννηση μαζικού αγροτικού κινήματος ή κόμματος.

Τα συμφέροντα των σταφιδοπαραγωγών της Βόρειας και Δυτικής Πελοποννήσου – στραμμένα στις εξαγωγές – απείχαν πολύ από τα αντίστοιχα του κτηνοτρόφου των ορεινών όγκων της Πελοποννήσου ή της Στερεάς ή του σιτοπαραγωγού. Δημιουργείτο λοιπόν ένας φαύλος κύκλος. Το παράδειγμα της ατομικής εκμετάλλευσης της γης, ένα είδος *οιονεί πλήρους ανταγωνισμού*, δημιουργούσε το αντίστοιχο, υπό μία έννοια, της στρωμάτωσης στην πόλη: πλήθος μικροαστών, των οποίων ο κύριος ορίζοντάς τους ήταν η διατήρηση της ιδιοκτησίας τους. Στα χρόνια της σκλαβιάς η δυσκολία συντήρησης της γης ενέγραψε ισχυρό αίσθημα ιδιοκτησίας στις συνειδήσεις των χωρικών, ωθώντας τους ίδιους ή άλλους να αποκτήσουν μέσω καταπάτησης, μετά την απελευθέρωση, μέρους των Εθνικών Γαιών. Ο αγώνας λοιπόν για την κυριαρχία της γης, όπως επίσης και ο τρόπος διανομής της το 1871¹⁸³ και οι μακροχρόνιες αναμνήσεις βάραιναν απελπιστικά. Ο ατομικισμός έρχεται σε ενδογενή αντίφαση με το κοινωνιστικό πνεύμα, που μέρος του αποτελεί ο συνεταιρισμός.

Αυτή η αδυναμία συνένωσης, με την έννοια ότι ούτε οι ίδιοι οι αγρότες ήταν σε θέση να υπερβούν το ίδιο όφελος, αλλά ούτε έξωθεν (από κάποια πρωτοπορία) φαινόταν δυνατόν να προταθεί συγκροτημένη λύση – που να ικανοποιεί την πλειοψηφία – είχε ως αποτέλεσμα το έλος, ή τη χαμηλής έντασης, ή την ακίνδυνη, διαμαρτυρία των αγροτών και τελικώς τη μη ανάπτυξη μαζικού αγροτικού κινήματος. Άρα το σύνθημα – έστω και άδηλο – φαινόταν ότι ήταν: *έκαστος δι' εαυτόν*.

Μετά το 1922 και την είσοδο των προσφύγων διαγράφησαν συντονισμένες κινήσεις, αλλά τα όποια αγροτικά κόμματα που ιδρύθηκαν καρκινοβατούσαν και παρέμειναν στο περιθώριο. Τώρα η εκβιομηχάνιση, ή ακριβέστερα ο στόχος της εκβιομηχάνισης, θεωρήθηκε ως πανάκεια, και οι όποιες πρωτοπορίες επικεντρώθηκαν στην καθοδήγηση της ανερχόμενης εργατικής τάξης.

Περαιτέρω, όπως φάνηκε από τη μεταρρύθμιση του 1922, θεωρήθηκε ότι μόνο μεγάλοι κομματικοί σχηματισμοί (άρα κόμματα που έβαζαν στην πραγματικότητα στο περιθώριο τον αγροτικό κόσμο, όπως οι Φιλελεύθεροι, οι Λαϊκοί κλπ) θα μπορούσαν να λύσουν τα ζητήματα. Τα μεγάλα παραγωγικά έργα της Μακεδονίας (με το υψηλό κόστος) καθιστούσαν το γεγονός αυτό εύληπτο και αφομοιώσιμο.

¹⁸³ Μέχρι το 1911 συνεχιζόταν η διανομή

Συνεπώς, οι όποιες φωνές υπέρ του αγροτικού κινήματος μειώνονταν σημαντικά μπροστά στον ευρύτερο στόχο.

Μετά το 1950 η κατάσταση, που είχε προπολεμικά διαμορφωθεί, συνεχίστηκε. Το πολιτικό καθεστώς που επεβλήθη στο διάστημα 1952-1974, με κάποια μικρή εξαίρεση το διάστημα 1964-1967, δεν επέτρεπε δυνατότητα ανάπτυξης κινήματος ή κόμματος, πέραν από τις πολιτικές που αυτό προσδιόριζε. Αυτές στον αγροτικό χώρο εντοπίζονταν, κυρίως, σε έναν παρεμβατισμό στήριξης της προσπάθειας των αγροτών μέσω ενίσχυσης των επενδύσεων και την αύξηση της αγροτικής παραγωγής με στόχο την αυτάρκεια από το ένα μέρος και τις χαμηλές τιμές στα τρόφιμα από το άλλο.

Έπειτα από έναν σκληρό εμφύλιο πόλεμο (1946-1949) ήταν αδιανόητη κάθε δραστηριότητα ενάντια στους σκοπούς μιας τάξης, που τους εντόπιζε κατά κύριο λόγο στην άνοδο του εμπορίου, της βιομηχανίας και της οικοδομής (βιομηχανικός δογματισμός). Η διπλή αναπτυξιακή σύνθλιψη απομάκρυνε τεράστιες μάζες από τον αγροτικό κόσμο (1,5 εκατομμύρια άτομα μεταξύ 1951-81), αφού πλέον ως στόχος, όλων ανεξαιρέτως των κυβερνήσεων, ορίστηκε η εκβιομηχάνιση.

Ο αγροτικός χώρος, συνεπώς, αναπόφευκτα αποσιλώθηκε από τους νέους και τα δυναμικότερα στελέχη του. Από δύο εκατομμύρια αγρότες το 1950 παρέμειναν περί τις 500 χιλιάδες το 2010. Η συρρίκνωση θα ήταν πολύ ευρύτερη, αν δεν μεσολαβούσαν δύο γεγονότα ουσιώδους σημασίας.

Πρώτον, η ένταξη της χώρας στη ΕΕ (1981) είχε ως απόρροια την εισροή μεγάλων χρηματικών πόρων, τη διατήρηση ικανοποιητικού εισοδήματος, με συνέπεια να ανακοπεί η τάση φυγής από την ύπαιθρο.

Δεύτερον, και σε άμεση συνάφεια με το προηγούμενο, ο χαμηλός ρυθμός εκβιομηχάνισης δεν δημιουργούσε νέες θέσεις εργασίας σε μεγάλη έκταση. Οι εγκαταλείψαντες τη γεωργία οδηγούνταν είτε στην αλλοδαπή (περίοδος 1955-1975) είτε στον τριτογενή τομέα. Υπ' αυτή την έννοια «λίμνασε» ο αγροτικός πληθυσμός.

Ιδεολογικά στο διάστημα 1828-1922 οι αγρότες κινήθηκαν σε συντηρητικές επάλξεις – προσδιοριστικό ρόλο έπαιξε όπως αναφέρθη η μικροϊδιοκτησία. Τα γεγονότα του μεσοπολέμου εμφάνισαν κάποια μικρή κινητικότητα στον αγροτικό κόσμο.

Ωστόσο, αν στην περίοδο 1828-1922 οι εθνικοί στόχοι παραμέριζαν τις όποιες αγροτικές διεκδικήσεις, στο Μεσοπόλεμο η οξεία αντίθεση, πολιτική και πολιτειακή,

που εκδηλώθηκε με τις στάσεις, τα πραξικοπήματα και τις δικτατορίες, ποδηγέτησε οποιοδήποτε αγροτικό ριζοσπαστισμό. Είναι ουσιώδες να τονισθεί ότι ο αριθμός των αγρεργατών και των μη εχόντων κλήρων αγροτών ήσαν ασήμαντος. Η κυριαρχία της μικροϊδιοκτησίας, τοιουτοτρόπως, φαλκίδευε κάθε δράση, ενώ η έκρυθμη πολιτική αναταραχή με στόχο τον αστικό εκσυγχρονισμό, δεν επέτρεπε ευρύ αγροτικό κίνημα.

Μεταπολεμικά, κάθε δράση των αγροτών θεωρείτο από τις κυριαρχούσες τάξεις ως αδιανόητη. Οι «παραδεδειγμένοι» πολιτικοί ή οι κοινωνικοί φορείς στρατεύθηκαν δευτερευόντως στο αγροτικό ζήτημα (πρωτεύοντος στο εργατικό).

Η μακρόχρονη αυτή αδυναμία δημιουργίας στόχων ή μεθόδων προβολής των αιτημάτων είχε ως αποτέλεσμα, καθ' όλη την περίοδο λειτουργίας του ελληνικού κράτους, να μην παρουσιασθεί συγκροτημένο αγροτικό κόμμα ή κίνηση με όλα τα παρεπόμενα¹⁸⁴.

Μελλοντικά (μετά το 2010) προφανώς δεν υφίστανται πλέον προϋποθέσεις για παρόμοια πολιτική ή κοινωνική δράση των αγροτών. Το ήμισυ εξ αυτών και πλέον είναι ηλικιακά άνω των 45 ετών. Συνεπώς, σε δεκαπέντε με είκοσι περίπου έτη η αγροτική μάζα θα συρρικνωθεί σε κάτω του 6% του ενεργού πληθυσμού. Η χώρα από τον ύστερο Μεσαίωνα, οθωμανικού τύπου, θα βρεθεί με ένα άλμα στην μεταβιομηχανική κοινωνία.

Εν κατακλείδι, μέσω της παρούσας διατριβής φάνηκε ότι το υπόδειγμα της ατομικής εκμετάλλευσης του εδάφους, το οποίο επικράτησε οριστικά μετά την αγροτική μεταρρύθμιση του 1920 δημιούργησε χρόνια αγροτική κρίση στα έτη 1950-2000, με συνέπεια την εγκατάλειψη της υπαίθρου από τους περισσότερους αγρότες.

Η κρίση αυτή σε αντίθεση με τις άλλες χώρες (Αγγλία στην περίοδο των περιφράξεων, ή στις ΗΠΑ, ή στις Αφρικανικές χώρες)¹⁸⁵ υπήρξε εν πολλοίς ελεγχόμενη. Οι αγρότες δεν αφέθηκαν ανυπεράσπιστοι στο μηχανισμό της αγοράς. Σε αυτήν την περίπτωση θα συνέβαιναν καταστάσεις αντίστοιχες με αυτές της Λατινικής Αμερικής κλπ. Το κράτος προστάτευσε σε σημαντικό βαθμό την μικροϊδιοκτησία απομακρύνοντας το εμπορικό κεφάλαιο και την εκτεταμένη τοκογλυφία, που υπήρχε, ιδρύοντας την ΑΤΕ στην οποία έδωσε το μονοπώλιο άσκησης της αγροτικής πίστης.

¹⁸⁴ Μια σχετική, κατά κάποιο τρόπο, εξαίρεση αποτέλεσε το ΚΚΕ. Τα αγροτικά κόμματα εκτός της αριστεράς σύντομα ενσωματώθηκαν στο σώμα του αστικού κόσμου

¹⁸⁵ Βλέπε το έργο του Τζων Στάινμπεκ «Τα Σταφύλια της Οργής» στο οποίο περιγράφει τους πιστωτικούς μηχανισμούς (Τράπεζες), οι οποίοι συρρίκνωσαν τις οικογενειακές εκμεταλλεύσεις

Δεν έλαβαν χώρα ένεκα τούτου εκτεταμένοι πλειστηριασμοί των αγροτικών γαιών. Η ενίσχυση των ιδιωτικών επενδύσεων βεβαίως δεν ήταν πλήρης, όμως δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ότι ήταν μικρή. Σε ορισμένες δε περιοχές ήταν εξαιρετικά σημαντική.

Περαιτέρω μέσω της δημόσιας επένδυσης (εγγειοβελτιωτικά, γεωργικοί και κτηνοτροφικοί σταθμοί, Ινστιτούτα Έρευνας κλπ), η οποία, λαμβάνοντας υπόψη τους οικονομικούς πόρους στο διάστημα 1930-1970, ήταν ουσιώδης, επαύξησε, προστάτευσε, εξυγίανε τα εδάφη, πολλαπλασιάζοντας κατά πολύ τις καλλιεργούμενες εκτάσεις.

Μέσω αυτής της πολιτικής έπαιξε αποφασιστικό ρόλο στην αύξηση του όγκου παραγωγής και εκσυγχρονισμού της γεωργίας.

Από το άλλο μέρος όμως επιδιώκοντας ταυτόχρονα την εκβιομηχάνιση συγκράτησε τις τιμές (μέσω αγορανομικών διατάξεων κλπ), συχνά σε ευτελή επίπεδα, προκειμένου να επιτύχει φθηνές πρώτες ύλες για την ανερχόμενη βιοτεχνία και βιομηχανία και κυρίως χαμηλά ημερομίσθια (οι χαμηλές τιμές στα τρόφιμα επιτρέπουν μικρούς μισθούς και άρα υψηλά κέρδη για το κεφάλαιο). Έτσι το οικονομικό πλεόνασμα διέφευγε προς τον αστικό τομέα.

Τοιουτοτρόπως με έναν «οιονεί» προγραμματισμό, σε καθεστώς ελεύθερης οικονομίας, ο εκσυγχρονισμός που επιτυγχάνετο στην γεωργία αύξανε σταδιακά την πίεση για αγροτική έξοδο (δημιουργείτο ένα είδος τεχνολογικής ανεργίας). Η μετανάστευση προς τις πόλεις (λειτούργησε ως «εφεδρικός στρατός» συγκρατώντας τους μισθούς) και κυρίως προς την αλλοδαπή εκτόνωσε την κοινωνική πίεση.

Στα πλαίσια της διατριβής δείχθηκε ότι μέσω του ανωτέρου μηχανισμού η «μέση» αγροτική οικογένεια υπέστη έντονη πίεση, με συνέπεια να εκσυγχρονίζεται μεν να χάνει διαρκώς πόρους δε. Με αυτόν τον τρόπο το πλεόνασμα διέφευγε προς τον αστικό τομέα της οικονομίας.

Η προσπάθεια για ανακοπή αυτής της τάσης μέσω βελτίωσης της εκπαίδευσης ή της ίδρυσης συνεταιρισμών, όπως δείξαμε, δεν απέδωσε και δεν ήταν δυνατόν να αποδώσει, αφού η κρατική πολιτική ήταν πολύ πιο συστηματική από ότι συνήθως νομίζεται.

Σε κάθε περίπτωση προέκυψε ότι η μικροϊδιοκτησία και η ατομική καλλιέργεια του εδάφους δεν αντιστρατεύονταν την ανάπτυξη του καπιταλισμού στον αστικό τομέα. Η αδυναμία ύπαρξης κερδών της μέσης αγροτικής οικογένειας δεν ήταν ούτε τυχαία, ούτε ασύμβατη με την όλη πορεία του οικονομικού μοντέλου που κυριάρχησε.

Σταδιακά μάλιστα οι αγρότες ενσωματώθηκαν στη λογική του συστήματος να λειτουργούν συμπληρωματικά, αλλά και υποστηρικτικά του οικονομικού και κοινωνικού καθεστώτος που εγκαθιδρύθηκε στη χώρα από την Απελευθέρωση μέχρι σήμερα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αβδελίδης, Π., (1981), *Θέματα Αγροτικής Οικονομίας*, Νέα Σύνορα: Αθήνα
- Αγαπητός, Γ. Ι., (1993), *Η Νέα Ευρώπη του Maastricht και η Ελλάδα του 2000*, Σμπίλιας «Το Οικονομικό»: Αθήνα
- Αθανασάτου, Δ. Γ., (1976), *Γεωργική Λογιστική – Διπλογραφική Μέθοδος*, Α.Γ.Σ.Α.: Αθήνα
- Αθανασίου, Α., (1994), *Επαγγελματική κατάρτιση των αγροτών Η περίπτωση των Κέντρων Γεωργικής Εκπαίδευσης (ΚΕΓΕ)*, Μελέτες Αγροτικής Οικονομίας, Διεύθυνση Μελετών & Προγραμματισμού, Νο 46, ΑΤΕ: Αθήνα
- Αμερικανική Αποστολή, (1953), *Το έργο Μάρσαλ στην Ελλάδα*: Αθήνα
- Αναστασόπουλος, Γ., (1946), *Ιστορία της Ελληνικής Βιομηχανίας*, Αθήνα
- Ανδρεάδης, Α., (1924), *Το Ελληνικό Δημόσιο Χρέος*, Αθήνα
- Ανδρεάδης, Α., (1939), *Εθνικά Δάνεια και Ελληνική Δημόσια Οικονομία*: Αθήνα
- (Α.Ο.Σ.) Ανώτατον Οικονομικόν Συμβούλιον (1938), *Η οργάνωση της αλιείας εν Ελλάδι*: Αθήνα
- Α.Ο.Σ., *Η Ελληνική Οικονομία κατά τα έτη 1935, 1936, 1937, 1938*
- (Α.Σ.Α) Ανώτατον Συμβούλιον Ανασυγκροτήσεως, (1948), *Προσωρινόν μακροπρόθεσμον πρόγραμμα οικονομικής ανορθώσεως της Ελλάδος*: Αθήνα
- Ασδραχάς, Σπ., (1982), *Ελληνική κοινωνία και οικονομία κατά τους ΙΗ και ΙΘ αιώνες*, Αθήνα
- Ασδραχάς, Σπ., (1984), *«Αρδεύσεις και καλλιέργειες»*, στα *Ιστορικά*, τόμος Α, τεύχος 2
- ΑΤΕ, *Απολογισμός*, ετήσια έκδοση, ΑΤΕ: Αθήνα
- ΑΤΕ, (1940), *Το έργο μιας δεκαετίας*, ΑΤΕ: Αθήνα
- ΑΤΕ, (1963), *Το έργο μιας δεκαετίας 1952-62*, ΑΤΕ: Αθήνα
- ΑΤΕ, (1968) *Κόστος Αγροτικών Προϊόντων*, ΑΤΕ: Αθήνα
- ΑΤΕ, (1973), *Διαρθρωτικά και Οικονομικά Στοιχεία Οικογενειακών Γεωργικών Επιχειρήσεων*, ΑΤΕ: Αθήνα
- ΑΤΕ, (1984), *Στοιχεία αλιευτικών και ιχθυοκομικών εκμεταλλεύσεων*, αδημοσίευτη έκθεση: Αθήνα
- ΑΤΕ, (1984), *Η εξέλιξη των επενδύσεων στην αλιεία*, αδημοσίευτη έκθεση: Αθήνα
- Βαλτέν, Σ., (1998), *Το εμπόριο της Ελλάδος με τις Ανατολικές χώρες και η ένταξη στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες 1981-1985*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών: Αθήνα
- Βαρβαρέσος, Κ., (1952), *Έκθεσις επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος*: Αθήνα
- Βαρβαρέσου, Αν., (1949), *Η ολοκλήρωση της αγροτικής μεταρρυθμίσεως*: Αθήνα
- Βαφειάδης, Γ., (1996) *Η αγροτική παραγωγή και οι παράγοντες αβεβαιότητας*, Μελέτες Αγροτικής Οικονομίας, Διεύθυνση Μελετών & Προγραμματισμού, ΑΤΕ: Αθήνα
- Βαφειάδης, Γ., Κοντογεώργιος, Χρ., Παπακωνσταντινίδης, Λ., (1992) *Αγροτουρισμός και ισόρροπη ανάπτυξη*, Μελέτες Αγροτικής Οικονομίας, Διεύθυνση Μελετών & Προγραμματισμού, ΑΤΕ: Αθήνα
- Βενιέρης, Γ., (1988), *Οικονομική πληροφόρηση και αγροτικές συνεταιριστικές οργανώσεις*, ΑΤΕ

- Βεργόπουλος, Κ., (1975), Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα, Εξάντας: Αθήνα
- Βεργόπουλος, Κ., (1978), Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19^ο αιώνα: Αθήνα
- Βογιατζόγλου, Α., (1931), *L' Economie Rurale de la Grèce d' Guerre*: Paris
- Γεωργακόπουλος, Θ. Α., (1991), *Η ελληνική γεωργία στα πλαίσια της ΕΟΚ: Επιπτώσεις από την ένταξη*, ΑΤΕ: Αθήνα
- Γιαννίτσης, Τ., (1988), *Ένταξη στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα και επιπτώσεις στη βιομηχανία και στο εξωτερικό εμπόριο*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών: Αθήνα
- Γκεβέτσης, Μ., (1972), Η στατιστική της βιομηχανίας και βιοτεχνίας εις την νεωτέραν Ελλάδα, σελ. 245-291 στο Στατιστικά Μελέται 1821-1971, ΕΚΚΕ: Αθήνα
- Γρεβενίτης, Π., Σαπουνάς, Γ., (1988), *Η φορολογία στην Ελλάδα. Συγκριτική επιβάρυνση των κοινωνικοοικονομικών ομάδων*, Μελέτες Αγροτικής Οικονομίας, Διεύθυνση Μελετών & Προγραμματισμού, Νο 32, ΑΤΕ: Αθήνα
- Γριτσόπουλος, Ε., (1972) Η Ιστορία της Γεωργικής Στατιστικής της Ελλάδος, στο Στατιστικά Μελέται 1821-1971, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήναι, σελ. 213-244
- Δαμιανός, Δ., Κασίμης, Α., Μουσίδης, Α., Ντεμούσης, Μ., (1992), *Η πολυαπασχόληση στον αγροτικό τομέα και η αναπτυξιακή πολιτική στην Ελλάδα*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών
- Δασκάλου, Γ., (1992), Αστικοί και γεωργικοί συνεταιρισμοί, Σύγχρονη Εκδοτική, Αθήνα
- Δεμάθας, Ν., (1877), «Περί της βιομηχανικής προόδου εν Ελλάδι», Αττικόν ημερολόγιον του έτους 1877 υπό Ειρηναίου Ασωπίου, σελ.397-438
- Δερτιλής, Γ., (1977) Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση: 1880-1909, Εξάντας, Αθήνα
- Δοξιάδης, Κ., (1946), *Οι θυσίες της Ελλάδος*: Αθήνα
- ΕΛΚΕΠΑ, (1980), *Η παραγωγικότητα στην ελληνική γεωργία κατά τα έτη 1964-74*, Αθήνα
- ΕΛΣΤΑΤ, (2011), Ελληνική Οικονομία, Διάφορα μηνιαία στατιστικά δελτία
- ΕΛΣΤΑΤ, Ετήσια Γεωργική Στατιστική, έτη 1950-2000
- ΕΟΚ (Ευρωπαϊκές Κοινότητες), *Η κατάσταση της Γεωργίας στην Κοινότητα*, 1982, 1983, 1985, 1987
- ΕΣΥΕ, *Απογραφές 1951, 1961, 1971, 1981*
- ΕΣΥΕ, *Επετηρίδα*, ετήσια έκδοση, 1955-2000
- Ευελπίδης, Χρ., (1939) «*Τα οικονομικά των αγροτών, 1927-1936*» στην *Αγροτική Οικονομία*
- Ευελπίδης, Χρ., (1944), *Η γεωργία της Ελλάδος*, Λόγος: Αθήνα
- Ευελπίδης, Χρ., (1953), *Η χρονία γεωργική κρίσις εις την Ελλάδα*, Παπαζήσης: Αθήνα
- Ευελπίδης, Χρ., (1957), *Γεωργική Οικονομική*, Παπαζήσης: Αθήνα
- Ευελπίδης, Χρ., Αναστασιάδης, Φ., (1949), «*Το αγροτικό εισόδημα*» στην *Αγροτική Οικονομία*, τεύχος Γ-Δ, (1949)
- Eurostat, *Η Κατάσταση της γεωργίας στην Κοινότητα (διάφορα έτη)*
- Ευστρατόγλου, Σ., Παχάκη, Κ., (1990), «*Προοπτικές ανάπτυξης και επιπτώσεις από την ολοκλήρωση της ενιαίας αγοράς και την αναμόρφωση της ΚΑΠ*» Εισήγηση

για το Κεφάλαιο Πρωτογενής Τομέας της Έκθεσης του ΚΕΠΕ, Πλαίσιο οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης, ΚΕΠΕ: Αθήνα

- Ζαμπάρας, Α., (1991), *Κοινοτική διαρθρωτική πολιτική: Αναμενόμενες επιδράσεις*, IOBE: Αθήνα
- Ζιώγα, Ν., Ντέλης, Δ., Σχορτσανίτης, Κ., (1992), *Κόστος παραγωγής αγροτικών προϊόντων και αποδοτικότητα της ελληνικής γεωργίας 1969-1989*, Μελέτες Αγροτικής Οικονομίας,, Διεύθυνση Μελετών & Προγραμματισμού, Νο 43, ΑΤΕ: Αθήνα
- Ζολώτας, Ξ., (1926), Η Ελλάς εις το στάδιον της εκβιομηχανίσεως, επανέκδοση στη σειρά ειδικών μελετών, 6, (1964) Τράπεζα της Ελλάδος
- Ζουκάτας, Π., (1988), «*Το χθες και το σήμερα της Αγροτικής Οικονομίας*». Εισήγηση στο συνέδριο του Γεωτεχνικού Επιμελητηρίου με τίτλο *Πορεία και Προσανατολισμοί στην Ανάπτυξη της Αγροτικής Οικονομίας*, Ξενοδοχείο ΠΑΡΚ: Αθήνα 1,2,3/12
- Ζωγράφου, Δ., (1976). «*Ιστορία της ελληνικής γεωργίας*», ΑΤΕ (επανέκδοση του αρχικού (1924)
- Θεοχαρόπουλος, Γ., (1990), «*Περιθωριοποίηση των ορεινών περιοχών και δυνατότητες για την ανάπτυξή τους μετά από την ένταξη στην ΕΟΚ. Η περίπτωση της Κοινότητας Μαυρολιθαρίου στην Κεντρική Ελλάδα*». Εισήγηση στο Πανελλήνιο Συνέδριο Γεωργικής Οικονομίας με τίτλο *Η Ελληνική γεωργία στη δεκαετία του '90: Οικονομικές και κοινωνικές προοπτικές*, Γεωργικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 23-24/1
- Ιωακειμίδης, Π. Κ., (1993), *Ευρωπαϊκή πολιτική ένωση. Θεωρία, διαπραγμάτευση, θεσμοί και πολιτικές. Η συνθήκη του Maastricht και η Ελλάδα*, Θεμέλιο: Αθήνα
- Καζάκος, Π., (1991), *Η Ελλάδα ανάμεσα σε προσαρμογή και περιθωριοποίηση*, Διάττων: Αθήνα
- Καζάκος, Π., (1992), *Ιδιωτικός Τομέας και διαρθρωτική πολιτική της Κοινότητας*, Ελληνικό Κέντρο Ευρωπαϊκών Μελετών (πολυγραφημένο)
- Καζάκος, Π. (1994), *Η Ελλάδα στη Μεταβαλλόμενη Ευρώπη: Δοκίμια οικονομικής και ευρωπαϊκής πολιτικής*, Παπαζήσης: Αθήνα
- Καζάκος, Π., Παπακωνσταντινίδης, Λ., (1984), *Το σύστημα ενισχύσεων και επιβαρύνσεων της ελληνικής γεωργίας 1970-1980 και οι αλλαγές μετά την ένταξη της Ελλάδος στην ΕΟΚ*, Σειρά Ειδικών Μελετών, Διεύθυνση Μελετών & Προγραμματισμού, Νο 6, ΑΤΕ: Αθήνα
- Καλαφάτης, Θ., (1990), *Αγροτική πίστη και οικονομικός μετασχηματισμός στη Β. Πελοπόννησο*, Αθήνα
- Καλλιβρεττάκης, Λ., (1990), *Η δυναμική του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*, Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας: Αθήνα.
- Κάππος, Κ., (1994), *Ευρωπαϊκή Ένωση εναντίον των Ευρωπαϊκών λαών: Κριτική των καπιταλιστικών ολοκληρώσεων*, Αλφειός: Αθήνα
- Καραβίδας, Κ. Δ., (1931) *Αγροτικά*, Ανατύπωση 1977, Παπαζήσης: Αθήνα
- Καρακώστας, Ι., (2000), *Σωματεία, συνδικαλιστικές οργανώσεις, συνεταιρισμοί*, Νομική βιβλιοθήκη
- Καραμπάτσου-Παχάκη Κ., (1992), *Η αναμόρφωση της ΚΑΠ και οι προοπτικές για την Ελλάδα*, Εργασίες για τη συζήτηση, Μάιος, ΚΕΠΕ: Αθήνα
- Καρυπίδης, Φ. Ι., (1990), «*Επίδραση της κρατικής πολιτικής στη συνεταιριστική διακίνηση των γεωργικών εφοδίων*». Εισήγηση στο Πανελλήνιο Συνέδριο

Γεωργικής Οικονομίας με τίτλο *Η Ελληνική γεωργία στη δεκαετία του '90: Οικονομικές και Κοινωνικές Προοπτικές*, Γεωργικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 23-24/1

- Κατσέλη, Λ., Σαπουντζόγλου, Γ., (1992), *Κοινοτικός Προϋπολογισμός και Διαρθρωτικά Ταμεία στην προοπτική της ΟΝΕ*, Ελληνικό Κέντρο Ευρωπαϊκών Μελετών (πολυγραφημένο)
- Κάτσοι, Γ. Χ., Σπανάκης, Ν. Ι., (1983), *Βιομηχανική προστασία και ένταξη*, Επιστημονικές Μελέτες, Νο3, ΚΕΠΕ: Αθήνα
- Κετσετσόγλου, Γ., (1989), «*Αγρονομισματικά*», Υπουργείο Γεωργίας *Περιγραφή των μηχανισμών της ΚΑΠ*, Στατιστικά στοιχεία για την Ελληνική γεωργία, ΑΤΕ: Αθήνα
- Κιτσίκης, Δ., (1964), Η εκμηχάνιση της ελληνικής γεωργίας, σε συνάρτηση με την εξέλιξη των αγροτικών διαρθρώσεων, Σύγχρονα Θέματα, σελ.380-387
- Κιτσοπανίδης, Γ., (1984), *Γεωργική Λογιστική και Οικονομική Ανάλυση*: Θεσ/νίκη
- Κλήμης, Α., (1961), *Η αγροτική οικονομία προ και μετά την ίδρυση της ΑΤΕ*, Αθήνα
- Κοντομήχος, Ν., (1992), «*Η νέα διαρθρωτική πολιτική της κοινότητας και ο αγροτικός τομέας*». Εισήγηση στο Συνέδριο με τίτλο *Η αναθεώρηση της ΚΑΠ και η Ελληνική γεωργία* που διοργάνωσε το Γεωτεχνικό Επιμελητήριο, η ΠΑΣΕΓΕΣ και η «Κτηνοτροφική» Συνεταιριστική Ένωση στο ξενοδοχείο Τιτάνια στις 28-29/5, Αθήνα
- Κρεμλή, Γ., Μπερνίτσα Π, Γεράρης Χ., 1987, στο Καζάκος Π, Στεφάνου Κ, Η Ελλάδα στην ευρωπαϊκή κοινότητα, Σάκκουλας, Αθήνα
- Κόρακας, Α., 1987, Η Ελληνική Γεωργία στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα, στο Καζάκος, Π., Στεφάνου, Κ., Η Ελλάδα στην ευρωπαϊκή κοινότητα, Σάκκουλας, Αθήνα
- Κρουσταλλάκη-Μπεβεράτου, Σ., (1990), *Αγροτικοί Συνεταιρισμοί, Θεσμός Οικονομικής και Κοινωνικής Ανάπτυξης*, Μελέτες Αγροτικής Οικονομίας, Διεύθυνση Μελετών & Προγραμματισμού, Νο31, ΑΤΕ: Αθήνα
- Κωνσταντοπούλου, Μ., (1978), «*Τεχνολογική πρόοδος και το μέγεθος της γεωργικής εκμεταλλεύσεως*», Εισήγηση στο Η' Συνέδριο της Ελληνικής Εταιρείας Οικονομικών Επιστημών με τίτλο *Οικονομικά προβλήματα της Ελληνικής γεωργίας*, ΑΤΕ: Αθήνα
- Λαζαρίδης, Π., Κουσουλάκου, Ε., Πουλάκου, Μ., (1994) *Διαρθρωτικά χαρακτηριστικά και παραγωγική δομή των αγροτικών εκμεταλλεύσεων*, Διεύθυνση Μελετών & Προγραμματισμού, ΑΤΕ: Αθήνα
- Λαΐου-Θωμαδάκη, Α., (1987) Η Αγροτική Κοινωνία στην Ύστερη Βυζαντινή Εποχή, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης: Αθήνα
- Λεβέντης, Ν., Σακέλλης Μ. (1978), *Μέγεθος, πολυτεμαχισμός και αποτελεσματικότητα των γεωργικών εκμεταλλεύσεων*, Μελέτες για την Αγροτική Οικονομία, Διεύθυνση Μελετών & Προγραμματισμού, Νο 6, ΑΤΕ: Αθήνα
- Λεβέντης, Ν., Σακέλλης, Μ., (1978), «*Αποτελεσματικότητα και άριστο μέγεθος των γεωργικών εκμεταλλεύσεων*». Εισήγηση στο Η' Συνέδριο της Ελληνικής Εταιρείας Οικονομικών Επιστημών με τίτλο *Οικονομικά προβλήματα της ελληνικής γεωργίας*, ΑΤΕ: Αθήνα

- Λιοδάκης, Γ., (1985), *Οι επιπτώσεις από την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ στο εξωτερικό εμπόριο αγροτικών προϊόντων*, Επιθεώρηση Αγροτικών Μελετών, Τόμος 1, Τεύχος 1, σελ. 79-98
- Λιοδάκης, Γ., (1987), *Ο τεχνολογικός εκσυγχρονισμός της ελληνικής γεωργίας*, Μελέτες Αγροτικής Οικονομίας, Διεύθυνση Μελετών & Προγραμματισμού, Νο24, ΑΤΕ: Αθήνα
- Λυμπερίδης, Γ., (1954), *Έκθεσις*, Οικονομικός Ταχυδρόμος, Σεπτέμβριος
- Μακρής, Κ., (1975) *Δασική εκτιμητική*, τεύχος Α, Θεσσαλονίκη
- Μανασσάκης, Α., (1991), «Οι δημοσιονομικές επιπτώσεις της ένταξης στις Ε.Κ» στον Ν. Τάτσος (επιμ.) Τα Δημόσια Οικονομικά στην Ελλάδα, σελ. 476-497, Σμπίλιας «Το Οικονομικό»: Αθήνα
- Μανσόλας, Α., (1876), «Απογραφικά πληροφορία περί των εν Ελλάδι ατμοκινήτων βιομηχανικών καταστημάτων», Αθήναι
- Μαραβέγιας, Ν., (1988), «*Η Ελληνική Γεωργία στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα*», Εισήγηση στην 3^η συνάντηση με τίτλο *Μεσογειακή συνεργασία για τη γεωργία*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, 15-17/2, Αθήνα
- Μαραβέγιας, Ν., (1989), *Η ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα. Επιπτώσεις στον αγροτικό τομέα*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών: Αθήνα
- Μαραβέγιας, Ν., (1992), *Αγροτική Πολιτική και Οικονομική Ανάπτυξη στην Ελλάδα*, Νέα Σύνορα: Αθήνα
- Μαραβέγιας, Ν., (1993), *Η διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και η ελληνική γεωργία του 90'*, Παπαζήσης: Αθήνα
- Μαραβέγιας, Ν., Τσινισιζέλης, Μ., (1995), *Η ολοκλήρωση της Ε.Ε. Θεσμικές, πολιτικές και οικονομικές πτυχές*, Θεμέλιο: Αθήνα
- Μαργαρίτης, Γ., (2001), *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου 1946-1949*, Βιβλιόραμα: Αθήνα
- Marx, K., (1867) *Das Kapital*, Το Κεφάλαιο, Αναξίμανδρος 1954
- Μαρούλης, Δ. Κ., (1991), *Το Ελληνικό ισοζύγιο πληρωμών. Επιπτώσεις από την ένταξη και την ενοποίηση της εσωτερικής αγοράς στην ΕΟΚ*, ΚΕΠΕ: Αθήνα
- Μαρούλης, Δ. Κ., (1992), *Προβλήματα και προοπτικές των ελληνικών εξαγωγών. Προϋποθέσεις ανάπτυξής τους στην ενοποιημένη Ευρωπαϊκή αγορά*, ΚΕΠΕ: Αθήνα
- Μαυρέας, Κ., (1993), *Η πολιτική οργάνωση του αγροτικού χώρου στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1922-1936*, σελ. 119-147, στο Σακελλαρόπουλος, Θ., Νεοελληνική κοινωνία, Ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις, Κριτική, Αθήνα
- Μιχαλακάκης, Ν., Σταματοπούλου, Α., (1983), *Η ιστορία της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας από τη Ρώμη στο Maastricht. Η συνθήκη του Maastricht*, Νέα Σύνορα: Αθήνα
- Μιχαλοπούλος, Γ. Ι., (1984), *Εισαγωγή εις την Γεωργικήν Οικονομικήν*, Α.Γ.Σ.Α: Αθήναι
- Μοσχονάς, Α., (1993), *Κοινωνική συνθετότητα και νεοελληνική κοινωνία* σελ. 247-290, στο Σακελλαρόπουλος, Θ., Νεοελληνική κοινωνία, Ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις, Κριτική, Αθήνα
- Μουζέλης, Ν., (1987), *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημιπεριφέρεια*, Ελλάδα, Βαλκάνια, Λ. Αμερική, Αθήνα
- Μούσης, Ν., (1991), *Ευρωπαϊκή Κοινότητα., Θεσμοί και Πολιτικές*, Παπαζήσης: Αθήνα

- Μούσης, Ν., (1993), *Από την Ευρωπαϊκή Κοινότητα στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Θεσμοί και πολιτικές*, 2^η έκδοση αναθεωρημένη, Παπαζήσης: Αθήνα
- Μπαλτάς, Ν., (1991), *Επιπτώσεις από την αναπροσαρμογή της πράσινης ισοτιμίας της δραχμής*, ΕΚΕΜ, Σάκκουλας: Αθήνα
- Μπουρδάρης, Δ., (1989), *Το αγρονομισματικό σύστημα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, Επικαιρότητα: Αθήνα
- Μπουρδάρης, Δ., (1992), «*Η αναθεώρηση της ΚΑΠ. Επιπτώσεις στην ελληνική γεωργία*». Εισήγηση στο συνέδριο με τίτλο *Η αναθεώρηση της ΚΑΠ και η ελληνική γεωργία*, που διοργάνωσε το Γεωτεχνικό Επιμελητήριο, η ΠΑΣΕΓΕΣ και η ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΚΗ Συνεταιριστική Ένωση στο ξενοδοχείο ΤΙΤΑΝΙΑ στις 28-29/5, Αθήνα
- Μολφέτας, Γ., (1937-1938), *Γεωργική Λογιστική*, Πανεπιστήμιο Θεσ/νίκης: Θεσ/νικη
- Μομφεράτος, Ν., (1954), *Το πάγιο κεφάλαιο της Ελλάδος*, Οικ. Ταχυδρόμος, Απρίλιος
- Μυλωνάκη, Δ., Θέμελης, Ν., Κόρακας, Α., κ.α., (1978), *Κείμενα για την Ελληνική γεωργία, την ένταξη και την ΑΤΕ*, Μελέτες Αγροτικής Οικονομίας, Διεύθυνση Μελετών & Προγραμματισμού, Νο 4, ΑΤΕ: Αθήνα
- Νικολινάκος, Μ., Γκέκος, Γ., Παρασκευαΐδης, Π., (1986), *Στρατηγική ανάπτυξης του συνεταιριστικού τομέα στη γεωργία*, Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών
- Ντελός, Ζ., (1992), *Ευρωπαϊκή πρόκληση*, ΔΟΛ: Αθήνα
- Οικονόμου, Χ. Δ., (1987), *Αποτελεσματικότητα της ΚΑΠ της ΕΟΚ στον εκσυγχρονισμό των γεωργικών εκμεταλλεύσεων της Ελλάδας*, Διδακτορική διατριβή στο Γεωργικό Πανεπιστήμιο Αθηνών
- Οργανισμός Περιθάλψεως και Αποκαταστάσεως των Ηνωμένων Εθνών (UNRRA) (1947), *Σχέδιον Αξιοποίησης Πλουτοπαραγωγικών Πόρων Ελλάδος*, Αθήνα
- Pakard, W., (1954), *Εκθεσεις*, Οικον. Ταχυδρόμος, Ιούνιος
- Πανιτσίδης, Γ. (1984) *Ο Μαρξισμός και το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, Αθήνα
- Πανιτσίδης, Γ., (1992), «*Οι διαπραγματεύσεις της GATT, η αναθεώρηση της ΚΑΠ, το Maastricht και η Ελληνική γεωργία*». Εισήγηση στο συνέδριο με τίτλο *Η αναθεώρηση της ΚΑΠ και η Ελληνική γεωργία* που οργάνωσε το Γεωτεχνικό Επιμελητήριο, η ΠΑΣΕΓΕΣ και η ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΚΗ Συνεταιριστική Ένωση στο Ξενοδοχείο ΤΙΤΑΝΙΑ στις 28-29/5, Αθήνα
- Παπαγεωργίου, Ε., (1947), *Αγροτική Λογιστική*, Α. Παπαζήσης: Αθήνα
- Παπαηλίας, Θ., Σγουράκη Ε., Οικονόμου Δ., (1989), *Εκτίμηση Αποθέματος Παγίου Κεφαλαίου στην Ελληνική Γεωργία 1951-81*, Μελέτες Αγροτικής Οικονομίας, Διεύθυνση Μελετών & Προγραμματισμού, Νο 34, ΑΤΕ: Αθήνα
- Παπαηλίας, Θ., (1992), *Επενδύσεις, Κεφάλαιο και Παραγωγικότητα στον Αγροτικό Τομέα*, Μελέτες Αγροτικής Οικονομίας, Διεύθυνση Μελετών & Προγραμματισμού, Νο 44, ΑΤΕ: Αθήνα
- Παπαηλίας, Θ., Πανάγου Β., (2002), *Οι επιδράσεις και οι προοπτικές της απασχόλησης των μεταναστών στην ελληνική γεωργία στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης*, Αρχείο Οικονομικής Ιστορίας, σελ. 73-186

- Παπαηλίας, Θ., Παπαγεωργίου, Θ., Πανάγου, Β., (2007), Αγροτικά και εξωγεωργικά εισοδήματα στην Ελλάδα, Αρχείο Οικονομικής Ιστορίας, σελ. 105-114
- Παπαηλίας, Θ., (2014), Κοινωνία και Οικονομία, Κριτική, Αθήνα
- Παπακωνσταντίνου, Μ., (1992), *Αγροτική πρόκληση*, Ροές: Αθήνα
- Παρασκευαΐδης, Π., (1990), «*Ενιαία εσωτερική αγορά και οι επιπτώσεις του εξωτερικού εμπορίου στον καταμερισμό εργασίας της ελληνικής γεωργίας*». Εισήγηση στο Συνέδριο με τίτλο *Η ελληνική γεωργία στη δεκαετία του '90 Οικονομικές και Κοινωνικές Προοπτικές*, Γεωργικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 23-24/1
- Π.Α.Σ.Ε.Γ.Ε.Σ (Ε. Κουσβελάκη, Μασούρα) (1983), *Γενικές Αρχές Λογιστικής, για χρήση των υπαλλήλων των γεωργικών συνεταιριστικών οργανώσεων*, Αθήνα
- Π.Α.Σ.Ε.Γ.Ε.Σ, (2012), Πρόσφατες εξελίξεις στην αγροτική οικονομία της Ελλάδος, Ιούλιος 2012
- Π.Α.Σ.Ε.Γ.Ε.Σ, (2012), Αυτάρκεια αγροτικών διατροφικών προϊόντων, Αύγουστος 2012
- Πατρώνης, Β., (1993), Σταφίδα και αγροτική μεταρρύθμιση σελ.57-85, στο Σακελλαρόπουλος, Θ., *Νεοελληνική κοινωνία, Ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις*, Κριτική, Αθήνα
- Πεπελάσης, Παναγιωτόπουλος (1963) *Η πλεονάζουσα εργατική δύναμη εις την ελληνική γεωργία, 1953-1970*, ΚΕΠΕ: Αθήνα 1962.
- Πιζάνιας, Π., (1988), *Οικονομική ιστορία της σταφίδας 1851-1912*, Αθήνα
- Πουρνάρας, Δ., (1931), *Ιστορία του αγροτικού κινήματος εν Ελλάδι*, Αθήνα
- Προκόβας, Γ., (1982), *Αμπελάκια: το λίκνο του συνεταιρισμού*, Κέδρος: Αθήνα
- Σακελλαρόπουλος, Θ., (1991), *Θεσμικός Μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη, Κράτος και Οικονομία στην Ελλάδα 1830-1922*, Εξάντας: Αθήνα (επανεκδοση 2006, Διόνικος)
- Σακελλαρόπουλος, Θ., (1993), *Νεοελληνική κοινωνία, Ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις*, Κριτική, Αθήνα
- Σακελλαρόπουλος, Θ., (1994), *Οι κρίσεις στην Ελλάδα 1830-1857. Οικονομικές, Κοινωνικές και Πολιτικές Όψεις*, Κριτική: Αθήνα
- Σακελλαρόπουλος, Θ., (2003) *Κείμενα Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας*, Διόνικος
- Σακελλαρόπουλος, Θ., (2004) επιμελ. *Οικονομία και Πολιτική στη σύγχρονη Ελλάδα*, τομ. Α΄
- Σαπουνάς, Γ., (1991), *Ανάπτυξη του αγροτικού τομέα. Προβλήματα και προοπτικές*, Μελέτες Αγροτικής Οικονομίας, Διεύθυνση Μελετών & Προγραμματισμού, Νο 42, ΑΤΕ: Αθήνα
- Σαπουνάς, Γ., Μηλιάκος, Δ., (1996), «*Η Ελληνική Γεωργία στη Μεταπολεμική Περίοδο. Επιπτώσεις από την ένταξη στην Ευρωπαϊκή Ένωση και διδάγματα για το μέλλον*», ΑΤΕ: Αθήνα
- Σερεμέτης, Δ., (1989), *Χρηματικές σχέσεις της Ελλάδας με τις Ευρωπαϊκές Κοινοότητες, Επιπτώσεις της Ένταξης 1981-1985*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών: Αθήνα
- Σέττας, Ν., (1961), «*Τα μεγάλα παραγωγικά έργα της Μακεδονίας*», Αθήνα
- Σίδερης, Α., (1934), *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξαν εκατονταετίαν*, Αθήναι

- Σταματούκος, Γ., Σπάθης, Π., (1991), *Αγροτική Πίστη*, ΑΤΕ: Αθήνα
- Στεφανίδης, Δ., (1948), *Αγροτική Πολιτική*, Αθήνα
- Στεφάνου Κ, *Η Ελλάδα στην ευρωπαϊκή κοινότητα*, Σάκκουλας: Αθήνα, επανέκδοση, Θεμέλιο 2008
- Strasser, D., (1980), *Τα δημόσια οικονομικά της Ευρώπης*, Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Ευρωπαϊκές Προοπτικές. Βρυξέλλες
- Στρατής, Α., (1992), *Κοινή Αλιευτική Πολιτική και Μεσόγειος*, Ελληνικό Κέντρο Ευρωπαϊκών Μελετών (πολυγραφημένο)
- Τζωρτζάκης Θ (1932) *Οι συνεταιρισμοί εις την Ελλάδα*, Πάτραι
- Thriersch, Fr., (1833), *Η Ελλάδα του Καποδίστρια*, Αθήνα 1972
- Τράπεζα Ελλάδος, *Έκθεση Διοικητικού 1946-1955*
- Τράπεζα Ελλάδος, (1978), *Τα πρώτα πενήντα χρόνια της Τραπέζης της Ελλάδος*, Αθήνα
- Τράπεζα Πειραιώς, (2008), *Ο ελληνικός αγροτικός τομέας*, Κλαδική μελέτη 6
- Τραχανάς, Κ., (1985), «*Διερεύνηση των συνεπειών της ένταξης πάνω στο εμπορικό ισοζύγιο της Ελλάδος*». Εισήγηση στο Επιστημονικό διήμερο με τίτλο *Επιπτώσεις από την ένταξη της Ελλάδος στην ΕΟΚ*, Οικονομικό Επιμελητήριο της Ελλάδας, Αθήνα 26-27/9/1984
- Τσιμάρας, Μ., (1936), «*Γεωργικοοικονομικά Έρευναι και Αγροτική Λογιστική*», Τόμος Γ΄ και Δ΄, Αρχείο Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών: Αθήναι
- Τσιμάρας, Μ., (1946), *Αρχαί Γενικής Λογιστικής – Μέρος πρώτο*, Παπαζήσης: Αθήναι
- Τσιμπούκης, Α. Δ., (1995), *Οι νέοι θεσμοί της διοίκησης και της ελληνικής αγοράς στην Ευρώπη του Maastricht και της Λευκής Βίβλου*, Χ.Ο: Αθήνα
- Τσοτσορός, Ε., (2008), *Η συγκρότηση του βιομηχανικού κεφαλαίου στην Ελλάδα 1838-1939*, ΜΙΕΤ: Αθήνα
- Τσουδερός, Ε., *Αρχείο*, Τράπεζα Ελλάδος
- Τσουκαλάς, Κ., (1977), *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα 1830-1922*. Θεμέλιο: Αθήνα
- Τσουκαλάς, Κ., (1983), *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος*, Θεμέλιο: Αθήνα
- Τσουκαλάς, Κ., (1991), *Είδωλα πολιτισμού, ελευθερία, ισότητα και αδελφότητα στη σύγχρονη πολιτεία*, Θεμέλιο: Αθήνα
- Τσουκαλάς, Σ., (1999), *Γεωργική Λογιστική*, Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Στοχαστής: Αθήνα
- Τσούκαλης, Λ., (1993), «*Η Ελλάδα στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα. Η πρόσκληση της προσαρμογής*», Παπαζήσης: Αθήνα
- Υπουργείο Γεωργίας, *Ελληνική Γεωργία*, ετήσιες εκδόσεις 1981-1988
- Υπουργείο Γεωργίας, (1988), *Γεωργικό εισόδημα περιόδου 1977-86*, Αθήνα
- Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, *Γεωργική απογραφή της Ελλάδος 1929, 1939*
- Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, *Γεωργική και κτηνοτροφική Στατιστική της Ελλάδος*, ετήσιες εκδόσεις 1911-1938
- Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, *Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων*, ετήσιες εκδόσεις 1948-1987
- Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, (1983), *Καθαρό Πάγιο Κεφάλαιο, Αποσβέσεις παγίου κεφαλαίου 1948-81*, (Εθνικοί Λογαριασμοί), Αθήνα

- Υπουργείο Συντονισμού, (1949), *Το εθνικό εισόδημα της Ελλάδος κατά το 1947*, Αθήναι
- Υπουργείο Συντονισμού, (1955), *Τα μεγάλα εγχειοβελτιωτικά έργα της πεδιάδος Θεσσαλονίκης*, Αθήναι
- Φραγκάκη-Ιωάννου, Μ., (1989), *Ο ρόλος των γεωργικών συνεταιριστικών οργανώσεων στην αγορά των νωπών φρουτολαχανικών*, Μελέτες Αγροτικής Οικονομίας, Διεύθυνση Μελετών & Προγραμματισμού, Νο 36, ΑΤΕ: Αθήναι
- Φωτόπουλος, Χ., (1989), *Η επίδραση της ΚΑΠ στην ελληνική αγορά αρνίσιου κρέατος*, Επιθεώρηση Αγροτικών Μελετών, Τόμος II, Τεύχος 3, σελ. 55-81
- Φωτόπουλος, Χ., (1991), *Επίδραση των ΝΕΠ στο εμπόριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, Γεωτεχνικά Επιστημονικά Θέματα, Τεύχος 2
- Χάρβευ, Ε., (1996), *Η αναμόρφωση της κοινής αγροτικής πολιτικής και η εφαρμογή ορισμένων νέων μέτρων διαρθρωτικού χαρακτήρα στην Ελληνική γεωργία*, Μελέτες Αγροτικής Οικονομίας, Διεύθυνση Μελετών & Προγραμματισμού, Νο 49, ΑΤΕ: Αθήναι
- Χρυσοκέρη, Ι., (1966), *Αρχαί Γενικής Λογιστικής*, Παπαζήση: Αθήναι
- Χουμεριανός, Μ., (1993), *Αγροτική κρίση και διαμαρτυρία στην Πελοπόννησο (1893-1905)* σελ.87-118, στο Σακελλαρόπουλος, Θ., *Νεοελληνική κοινωνία, Ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις*, Κριτική, Αθήναι
- Χριστοδουλάκης, Ν., (1992), *«Ορισμένες μακροοικονομικές συνθήκες της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης»*, Εργασίες για συζήτηση. ΚΕΠΕ: Αθήναι
- Baran, P., (1954) *On the Political Economy of Growth*, Monthly Review Press.
- Beaujour, F., (1797) *Tableau du commerce de la Grèce, formé d'après une année moyenne, depuis 1787 jusqu' en 1797* (Πίναξ του εμπορίου της Ελλάδος στην Τουρκοκρατία 1787-1797)
- Case, H. C. M., Williams, D. B., (1957), *Fifty years of farms management*, University of Illinois Press: Urbana
- Effesin, J. N., (1949), *Farm Records and Accounts*, J. Willey and Sons: New York
- F.A.O, (1974), *Handbook of Economic Accounts for Agriculture*, F.A.O: Roma
- George, H., (1879) *Progress and Poverty*
- James, S. C., (1968), *Principles of Farm accounting and business analysis*, Iowa State University
- Hopkins, J., (1972), *Farms records*, The Iowa State College Press
- Hopkins, J., Heady, E., (1967), *Farm Records and Accounting*, Iowa State University Press
- Kuhn, T., (1962) *The Structure of Scientific Revolutions*
- Laur, E., (1947), *Compabilite Agricole*, Libraire Payot: Lausanne
- Lewis, W. A., (1954) *Economic Development with unlimited supplies of labour*, *Manchester School of Economic and Social Studies*, Vol. 22, pp. 139–91
- Mouzelis, N., (1978), *Modern Greece: Facts of Underdevelopment*, Macmillan, London
- Orwin, C., (1924), *Farm Accounts*, Cambridge University Press
- Ricardo D. (1817) *Principles of political Economy and Taxations*

- Ritter, F., (1860), *Gesammelte Notizen über die Industrie und Landwirtschaft im Königreichen Griechenland*, Mannheim
- Schumpeter, J. A., (1942) *Capitalism Socialism and Democracy*
- Smith, A., (1776) *The Wealth of Nations*, Penguin (1998)
- Stavrianos L. (1958) *The Balkans since 1453*, Holt, Rinehart and Winston, NewYork
- Sturrock, F., (1971), *Farm Accounting and Management*, Pitman Publishing: London
- Strong, Fr., (1842), *Greece as a Kingdom*, London
- Wyllie, J., (1953), *Farming Records and Accounts*, Butterworth Scientific Publication: London

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Πίνακας Ι

Χρηματικές δοσοληψίες Ελλάδος και Ευρωπαϊκής Ένωσης¹⁸⁶ Ποσοστιαίες σχέσεις (%), 1981-1990

	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995
1. Πληρωμές ως ποσοστό ΑΕΠ	0,49	0,80	0,91	0,98	1,00	1,77	1,32	1,10	1,22	1,14	1,51	1,47	1,52	1,53	1,54
2. Εισπράξεις ως ποσοστό ΑΕΠ	0,98	2,56	3,39	3,11	3,93	5,62	5,84	5,54	5,90	6,43	7,09	7,72	8,10	8,13	8,16
3. Καθαρές εισπράξεις ως ποσοστό ΑΕΠ	0,49	1,76	2,45	2,09	2,95	3,73	4,47	4,19	4,51	5,12	5,46	6,21	6,58	6,60	6,62
4. Εισπράξεις από ΕΓΤΠΕ- Εγγυήσεις ως ποσοστό ΑΑΠ	2,79	10,7	15,1	12,7	16,9	23,9	23,7	20,7	22,4	26,3	26,4	26,3	27,0	27,3	28,0
5. Εισπράξεις από ΕΓΤΠΕ-Προσανατολισμού ως ποσοστό ΑΑΠ	0,00	0,23	0,37	0,72	0,63	1,08	0,55	0,74	1,46	2,21	1,99	2,53	2,62	2,71	2,79
6. Σύνολο εισπράξεων από ΕΓΤΠΕ ως ποσοστό ΑΑΠ	2,79	10,93	15,47	13,42	17,53	24,98	24,25	21,44	23,86	28,51	28,39	28,83	29,62	30,01	30,79
7. Μερίδιο της χώρας στις δαπάνες ΕΓΤΠΕ-Εγγυήσεις Ε.Ε.	1,30	5,50	6,40	5,20	6,00	6,30	5,80	4,80	6,40	7,40	8,20	9,10	13,0	14,5	15,0
8. Μερίδιο της χώρας στις δαπάνες ΕΓΤΠΕ-Προσανατολισμού Ε.Ε.	-	3,90	9,00	13,1	15,4	14,4	11,2	12,6	16,0	13,7	17,1	19,2	19,2	19,3	20,0
9. Σύνολο μεριδίου της χώρας στις δαπάνες ΕΓΤΠΕ της Ε.Ε.	1,3	9,40	15,4	18,3	21,4	20,7	17,0	17,4	22,4	21,1	25,3	28,3	32,2	33,8	35,0
10. Μερίδιο της χώρας στις δαπάνες της Κ. Αλιευτ. Πολιτ. της Ε.Ε.	ΜΔ	ΜΔ	ΜΔ	ΜΔ	ΜΔ	4,3	4,6	3,2	14,5	4,3	5,2	6,9	7,1	7,3	8,0
11. Μερίδιο της χώρας στις δαπάνες του Περιφερειακού Ταμείου της Ε.Ε.	ΜΔ	ΜΔ	ΜΔ	ΜΔ	ΜΔ	12,4	11,6	10,1	25,9	11,9	12,4	16,9	16,8	16,8	17,0
12. Μερίδιο της χώρας στις δαπάνες του Κοιν. Ταμείου της Ε.Ε.	ΜΔ	ΜΔ	ΜΔ	ΜΔ	ΜΔ	4,6	5,6	6,4	16,9	8,5	10,2	12,6	12,0	11,6	12,4
13. Μερίδιο της χώρας στο σύνολο των διαθρ. ταμείων της Ε.Ε.	ΜΔ	ΜΔ	ΜΔ	ΜΔ	ΜΔ	6,8	6,4	5,8	9,9	8,2	10,1	12,0	13,6	14,0	14,9
14. Καθαρές εισπράξεις ως ποσοστό των άδηλων εισπράξεων της εθνικής οικονομίας	2,3	9,0	15,1	13,5	16,5	21,4	19,4	19,2	25,3	22,2	26,3	23,5	24,2	25,1	27,0
15. Καθαρές εισπράξεις ως ποσοστό των άδηλων πληρωμών της εθνικής οικονομίας	6,7	26,8	41,3	34,6	38,3	53,6	58,4	56,6	69,7	67,8	88,4	74,6	80,1	81,3	82,6

Πηγή: Σαπουνάς, Μηλιάκος (σελ. 130)

¹⁸⁶ Συγκρίσεις σε τρέχουσες τιμές

Πίνακας II

Πιστώσεις, οικονομικές ενισχύσεις προς την ελληνική γεωργία από Εθνικούς και Κοινοτικούς πόρους Ποσοστιαία κατανομή (%),

1981-1996

Ενισχύσεις κατ' είδος και φορέα	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995(1)	1996(2)
1. Οικονομ. Ενισχύσεις Προαν/σμος-Διαθρώσεως	11,2	7,3	7,3	7,6	6,1	5,4	6,7	6,9	10,7	0,6	0,5	0,3	0,2	0,3	0,4	0,7
2. Ενισχύσεις Προαν/σμος διαθρώσεως με Κοιν. συμ										11,3	10,8	10,0	9,4	5,9	8,1	10,4
3. Επιδοτήσεις γεωργικών προϊόντων	16,7	19,5	13,6	13,3	12,9	7,4	7,0	5,8	1,6	3,1	1,4	0,7	0,4	0,1	0,0	0,0
4. Κάλυψη ελλείμματος διαχείρισης λιπασμάτων	12,7	9,9	7,3	5,7	8,0	10,2	9,0	7,9	5,1	3,9	3,4	1,9	0,9	0,0	0,0	0,1
5. ΕΛΕΓΕΠ (Εθνικοί πόροι, διαχειριστικά έξοδα)	1,1	2,3	2,6	1,9	1,2	0,4	0,3	0,4	1,1	0,3	1,3	2,0	1,6	1,9	4,6	1,7
6. Επιδότηση επιτοκίων καταθέσεων ΑΤΕ	10,8	6,4	5,9	9,2	7,0	5,9	5,9	5,8	5,2	4,4	2,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
7. Επιδότηση επιτοκίων χορηγήσεων ΑΤΕ	1,4	0,8	0,7	0,7	0,5	0,4	0,5	0,5	0,4	0,4	0,3	0,2	0,3	0,2	0,2	0,2
8. Επιδότηση επιτοκίων αγροτικών στεγαστικών δανείων	0,2	0,2	0,2	0,3	0,2	0,1	0,2	0,4	0,5	0,4	0,1	0,6	0,4	0,3	0,3	0,2
9. Τακτικός προϋπολογισμός	54,1	46,4	37,6	38,7	35,9	29,8	29,6	27,7	24,6	24,4	19,8	15,7	13,2	8,7	13,6	13,3
10. Προϋπολογισμός δημ. Επενδύσεων	9,4	7,5	9,3	8,9	8,2	6,5	5,3	6,0	6,2	4,9	5,9	8,6	8,2	6,2	6,5	6,2
11. Προϋπολογισμός ΟΓΑ-ΕΛΤΑ (συντάξεις-αποζημιώσεις)	26,7	18,0	16,4	16,7	13,9	11,9	16,7	18,0	18,4	17,4	19,0	17,1	16,8	22,6	24,1	24,9
12. Προϋπολογισμός Ε.Ε (ΕΓΤΠΕ-Εγγ.)	9,8	28,1	36,7	35,7	42,0	51,8	48,4	48,3	50,8	53,3	55,3	58,6	61,8	62,5	55,8	55,6
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Πηγή: Υπουργείο Γεωργίας, ΥΠΕΘΟ (επεξεργασία εκθέσεων διάφορων ετών), (1) Εκτιμήσεις πραγματοποιήσεων, (2) Προβλέψεις

Πίνακας III

Επιπτώσεις της ΚΑΠ στον όγκο και στις απολαμβανόμενες, καταβαλλόμενες τιμές παραγωγού, σύμφωνα με το πραγματικό, υποθετικό και ενδιάμεσο σενάριο. Μέσοι όροι 1981-1992

Μεταβλητή: Δείκτης 1970=100	Υποθετικό σενάριο: Χωρίς την ΚΑΠ και σύμφωνα με τις επικρατούσες συνθήκες αγοράς της δεκαετίας 1970		Πραγματικό σενάριο: Με την ΚΑΠ και σύμφωνα με τις επικρατούσες συνθήκες αγοράς της δεκαετίας 1980		Ενδιάμεσο σενάριο: Χωρίς την ΚΑΠ αλλά με την ύπαρξη νέας συμφωνίας σύνδεσης Ελλάδος - Ε.Ε. ¹⁸⁷		Επιπτώσεις της ΚΑΠ	
	Μέγεθος	Ρυθμός	Μέγεθος	Ρυθμός	Μέγεθος	Ρυθμός	$\{(3\alpha-2\alpha)/2\} * 100-100$ έως $\{(3\alpha-4\alpha)/4\} * 100-100$	(3β-2β) έως (3β-4β)
(1)	(2α)	(2β)	(3α)	(3β)	(4α)	(4β)	Μέγεθος (5α)	Ρυθμός (5β)
1. Όγκος αγροτικού προϊόντος (ΟΑΠ)	137,0	1,6%	126,9	0,3%	131,9	0,9%	-3,7% ~ -7,4%	-0,6% ~ -1,3%
2. Απολαμβανόμενες τιμές με ενισχύσεις (ΑΤΜ)	1.346,4	16,7%	1.518,7	17,8%	1.432,6	17,3%	6,0% ~ 12,8%	0,5% ~ 1,1%
3. Απολαμβανόμενες τιμές χωρίς ενισχύσεις (ΑΤΧ)	936,7	14,2%	1.100,3	14,9%	1.018,5	14,6%	8,3% ~ 17,5%	0,3% ~ 0,7%
4. Καταβαλλόμενες τιμές χωρίς ενισχύσεις (ΚΤΧ)	1.083,1	16,0%	1.251,6	17,5%	1.167,4	16,8%	7,2% ~ 15,6%	0,7% ~ 1,5%
5. Απολαμβανόμενες τιμές με ενισχύσεις ως προς το Δείκτη Τιμών Καταναλωτή (Δείκτης πραγματικών τιμών 1970=100)	137,7	2,3%	127,7	0,6%	132,7	1,5%	-3,6% ~ -7,3%	-0,9% ~ 1,7%

Πηγή: Εκτιμήσεις

¹⁸⁷ $(4\alpha) = (3\alpha+2\alpha)/2$ και $(4\beta) = (3\beta+2\beta)/2$

Πίνακας IV

Επιπτώσεις της ένταξης στις τιμές καταναλωτή αγροτικών προϊόντων. Μέσοι όροι 1981-1992

Μεταβλητή: Αποπληθωριστής ακαθάριστης εγχώριας ιδιωτικής κατανάλωσης (1970=100)	Χωρίς την ένταξη		Με την ένταξη		Επιπτώσεις	
	Μέγεθος	Ρυθμός	Μέγεθος	Ρυθμός	Μέγεθος	Ρυθμός
1. Τρόφιμα	1.224,1	16,2%	1.363,7	14,6%	16,2%	-1,6%
2. Ψωμί και άλλα δημητριακά	1.373,8	18,2%	1.253,9	14,4%	-2,3%	-3,8%
3. Κρέας	1.041,0	15,2%	1.265,0	14,2%	27,9%	-1,0%
4. Ψάρια	1.061,4	32,2%	2.386,8	16,7%	24,9%	-15,5%
5. Γάλα, τυρί, αυγά	1.131,9	16,6%	1.258,4	14,1%	17,8%	-2,5%
6. Λάδι και λίπη	1.078,3	14,3%	999,4	13,7%	-7,3%	-0,6%
7. Φρούτα και λαχανικά	1.963,4	19,3%	1.387,3	11,9%	-19,0%	-7,4%
8. Πατάτες και βολβοί	1.838,5	17,4%	1.474,0	11,0%	-8,3%	-6,4%
9. Ζάχαρη	382,4	8,6%	627,9	7,6%	64,2%	-1,0%
10. Καφές, τσάι, κακάο	1.743,1	20,3%	1.015,9	11,7%	-30,3%	-8,6%
11. Λοιπά τρόφιμα και ζαχαρώδη	1.221,1	16,5%	1.375,1	15,2%	16,6%	-1,3%
12. Μη οينوπνευματώδη ποτά	1.333,6	17,9%	1.368,8	15,6%	8,3%	-2,3%
13. Οينوπνευματώδη ποτά	635,2	12,2%	829,6	14,4%	28,4%	2,2%
14. Καπνός	393,2	10,3%	679,4	15,8%	65,1%	5,5%
15. Τρόφιμα, ποτά, καπνός	1.060,6	15,4%	1.212,6	14,4%	17,7%	-1,0%
16. Άλλες κατηγορίες εκτός τροφίμων, ποτών, καπνού	882,4	14,9%	1.054,7	14,1%	21,6%	-0,8%
Εγχώρια Ιδιωτική Κατανάλωση	953,8	15,2%	1.114,4	14,1%	19,2%	-1,1%

Πηγή: Εκτιμήσεις

Πίνακας V

Επιπτώσεις της ένταξης στη ζήτηση αγροτικών προϊόντων. Μέσοι όροι 1981-1992

Μεταβλητή: Δείκτης όγκου ακαθάριστης εγχώριας ιδιωτικής κατανάλωσης (1970=100)	Χωρίς την ένταξη		Με την ένταξη		Επιπτώσεις	
	Μέγεθος	Ρυθμός	Μέγεθος	Ρυθμός	Μέγεθος	Ρυθμός
1. Τρόφιμα	162,8	3,1%	137,6	1,3%	-14,9%	-2,8%
2. Ψωμί και άλλα δημητριακά	131,1	1,6%	97,1	-0,8%	-25,6%	-2,4%
3. Κρέας	191,2	2,6%	171,6	1,7%	-9,9%	-0,9%
4. Ψάρια	103,2	0,4%	118,7	2,6%	14,9%	2,2%
5. Γάλα, τυρί, αυγά	133,7	1,4%	135,2	1,6%	1,1%	0,2%
6. Λάδι και λίπη	110,7	0,1%	115,1	0,4%	4,0%	0,3%
7. Φρούτα και λαχανικά	134,1	1,8%	127,6	1,2%	-4,6%	-0,6%
8. Πατάτες και βολβοί	201,4	5,1%	145,7	0,6%	-25,8%	-4,5%
9. Ζάχαρη, καφές, τσάι, κακάο	116,1	1,1%	115,1	1,5%	-0,8%	0,4%
10. Λοιπά τρόφιμα και ζαχαρωτά	209,9	4,6%	153,9	0,1%	-24,9%	-4,5%
11. Μη οινοπνευματώδη ποτά	992,1	15,1%	356,3	3,7%	-58,3%	-11,4%
12. Οινοπνευματώδη ποτά	270,3	6,7%	232,9	4,4%	-12,6%	-2,3%
13. Καπνός	299,6	6,5%	264,1	4,7%	-9,8%	-1,8%
14. Τρόφιμα, ποτά, καπνός	184,2	3,9%	156,6	2,0%	-14,3%	-1,9%
15. Άλλες κατηγορίες εκτός τροφίμων, ποτών, καπνού	240,5	4,7%	195,9	2,5%	-17,5%	-2,2%
Εγχώρια ιδιωτική κατανάλωση	225,1	4,7%	179,7	2,3%	-19,3%	-2,4%

Πηγή: Εκτιμήσεις

Πίνακας VI
Εισόδημα ανά στρέμμα προ επιδοτήσεων έτους 2008

Προϊόντα	Απόδοση ανά στρέμμα κλά ή ανά δένδρο έτους 2005	Δένδρα ανά στρέμμα	Κιλά ανά στρέμμα	Μέση τιμή προϊόντος έτους 2008 σε ευρώ	Ακαθάριστη πρόσοδος χωρίς επιδοτήσεις	Κόστος παραγωγής ανά στρέμμα	Καθαρό εισόδημα παραγωγού ανά στρέμμα χωρίς επιδοτήσεις σε ευρώ
Ρύζι	722			0,36	259,92	204	55,87
Αραβόσιτος	1.034			0,24	248,16	231	17,47
Σιτάρι σκληρό	235			0,28	65,80	90	-24,67
Σιτάρι μαλακό	288			0,28	80,64	74	6,18
Βαμβάκι	339			0,41	138,99	198	-58,51
Καπνός	231			3,50	808,50	0	808,50
Ζαχαρότευτλα	6.500			0,04	279,50	317	-37,88
Ηλίανθος	300			0,25	75,00	105	-30,13
<i>ΚΗΠΕΥΤΙΚΑ - ΘΕΡΜΟΚΗΠΙΟΥ- ΙΕΡΑΠΕΤΡΑ</i>							
Ντομάτες	12.000			0,68	8.160,00	6.691	1.469,50
Πιπεριές μακριές	12.000			1,18	14.160,00	9.877	4.283,25
Αγγούρια	16.000			0,60	9.600,00	8.868	731,69
<i>ΚΗΠΕΥΤΙΚΑ - ΘΕΡΜΟΚΗΠΙΟΥ- ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ</i>							
Ντομάτες	10.000			0,60	6.000,00		
Πιπεριές μακριές	6.500			0,90	5.850,00		
Αγγούρια	13.500			0,70	9.450,00		
<i>ΚΗΠΕΥΤΙΚΑ - ΘΕΡΜΟΚΗΠΙΟΥ- ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ</i>							
Ντομάτες	9.250			0,70	6.475,00		
Πιπεριές μακριές	6.000			0,80	4.800,00		
Αγγούρια	13.500			0,50	6.750,00		
<i>ΚΗΠΕΥΤΙΚΑ - ΑΝΟΙΧΤΑ</i>							
Σπαράγγι						1.037	
Σκόρδα- ΚΕΦ/ΣΤΡΕΜΜΑ	16.000			0,09	1.440,00	869	571,12
Ντομάτες	4.400			0,27	1.188,00	1.343	-155,00
Πιπεριές	2.500			0,40	1.000,00	1.518	-517,54
Πιπεριές -Φλωρίνης	2.500			0,85	2.125,00	1.518	607,46
Αγγούρια	3.200			0,00	0,00	0	0,00
Πεπόνια	2.100			0,16	336,00	492	-155,83
Καρπούζια	6.475			0,10	647,50	561	86,47
Πατάτες	4.000			0,15	600,00	550	49,82
Λάχανα	4.000			0,13	520,00	617	-97,22
Μαρούλια	2.800			0,18	490,00	1.076	-586,09

Μελιτζάνες	3.000			0,25	750,00	832	-81,87
Φασόλια	3.000			3,00	9.000,00	1.432	7.568,33
ΔΕΝΔΡΟΔΕΙΣ ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΕΣ							
Ελιές ξηρικές	10	40	400	1,70	680,00	257	423,17
Ελιές ποτιστικές	70	40	2.800	2,00	5.600,00	394	5.206,22
Πορτοκάλια	35	19	665	0,30	199,50	963	-763,22
Λεμόνια	15	19	1.300	0,65	845,00	915	-69,58
Ροδάκινα επιτραπέζια λευκά	48	21	1.008	1,16	1.169,28	727	442,09
Ροδάκινα επιτραπέζια κίτρινα	48	21	1.008	1,00	1.008,00	819	189,40
Ροδάκινα βιομηχανικά λευκά	48	21	1.008	0,26	262,08	683	-421,06
Ροδάκινα βιομηχανικά κίτρινα	48	21	1.008	0,18	181,44	797	-615,66
Βερύκοκα ξηρικά	38	21	798	0,58	462,84	416	47,27
Βερύκοκα ποτιστικά	75	18	1.350	0,58	783,00	837	-54,17
Ακτινίδια			2.100	0,65	1.365,00	1.029	335,52
Σταφύλια επιτραπέζια	68	500	2.733	0,60	1.639,80	405	1.234,52
Σταφύλια οινοποιίας	50	500	2.733	0,30	819,90	340	479,88

Πηγή: ΑΤΕ, 2008

Παράδειγμα με παραδοχές επί του κοστολογίου (ΑΤΕ, 2008)

- **Μέση έκταση εκμετάλλευσης:** 100 στρέμματα
- **Ημερομίσθιο ανειδίκευτου εργάτη:** 30 €
- **Αμοιβή ανά ώρα:** $30/8 = 3,75$ € ώρα
- **Ώρες ανθρώπινης εργασίας:** ως πίνακες ανάλογα με καλλιέργεια
- **Μέσο υπόλοιπο κεφαλαίου κίνησης:** κατά εκμετάλλευση 30.000 € ,επιτόκιο δανείου 3,75% + τις προσαυξήσεις. Ετήσιοι τόκοι κατά προσέγγιση 1125€-ανα στρέμμα 11,25€
- **Μέσο επενδυθέν κεφάλαιο:** για επενδύσεις 50.000€ επιτόκιο επενδύσεων 5,35 για την γεωργία κατά κύριο επάγγελμα αγρότες και προσαυξήσεις. Ετήσιοι τόκοι κατά προσέγγιση 26,75€ ανά στρέμμα
- **Αποσβέσεις:** Για τις ανοιχτές καλλιέργειες 15 €/στρέμμα, για τα θερμοκήπια ως στοιχεία των καταστημάτων
- **Έξοδα συντήρησης μηχανολογικού εξοπλισμού:** από 27-56 €/στρέμμα ανάλογα την καλλιέργεια

- **Έξοδα συντήρησης εγκαταστάσεων για θερμοκήπια:** μόνο ως στοιχεία των καταστημάτων
- **Αγορά γεννητικού υλικού-λιπάσματα:** ως πίνακες κατά προϊόν.
- **Ενέργεια λιπαντικά:** Τιμή αγορά πετρελαίου κίνηση 0,83€/λίτρο,-κατανάλωση πετρελαίου κίνησης είναι συνάρτηση του τύπου του μηχανήματος στο κοστολόγιο μας βάζουμε 5 λίτρα την ώρα /στρέμμα – ώρες μηχανικής εργασίας ως πίνακες ανάλογα με την καλλιέργεια
- **Νερό –ρεύμα:** Υπολογισμός κατά προσέγγιση ανάλογα της καλλιέργειας σε νερό και χρησιμοποίηση γεώτρησης
- **Κόστος ασφαλειών:** χρησιμοποιώντας την μονάδα βάσης ότι στις 450 ώρες ανθρώπινης εργασίας το στρέμμα έχει κόστος 44 ,τότε οι απαιτούμενες ώρες ανθρώπινης εργασίας κατά καλλιέργεια πολλαπλασιάζονται με το 44 και διαιρείται με το 450 μας δίνει το κόστος ανθρώπινης εργασίας
- **Στοιχεία κόστους:** Πάρθηκαν στοιχεία κόστους του 2002 τα οποία τα αυξήσαμε κατά 22% σύμφωνα με στοιχεία της Στατιστικής Υπηρεσίας λόγω αύξησης της εργασίας από το έτος 2002-2007 κατά 36%,της γης κατά 6,4% και της αμοιβής κεφαλαίου κατά 22,3% και κατά μέσον όρο συνολική αύξηση 22%

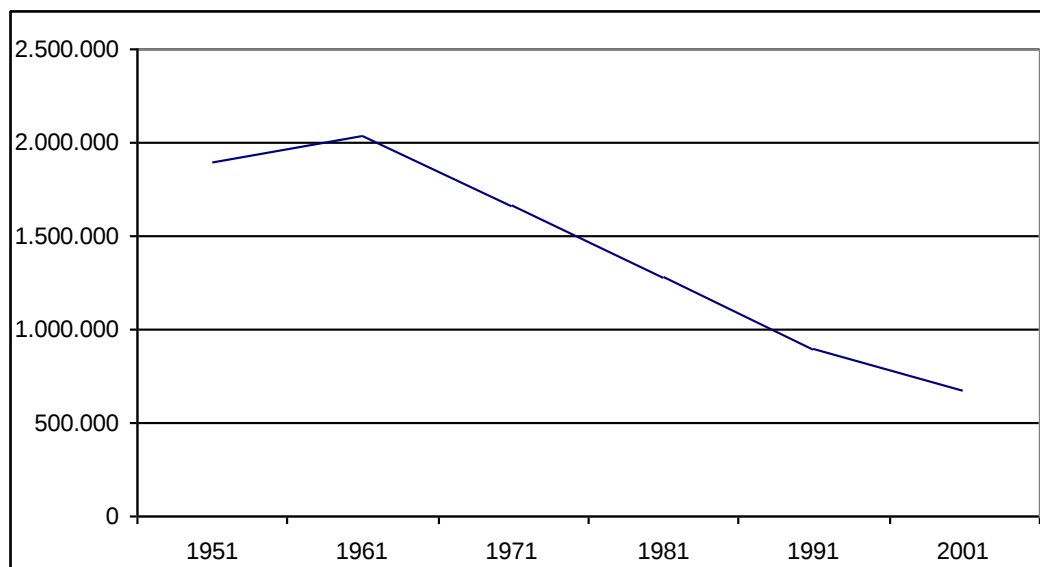
Πίνακας VII
Αγροτικός πληθυσμός 1951-2001

	Έτη					
Περιφέρειες	1951	1961	1971	1981	1991	2001
Αττικής	69.140	43.203	34.612	25.854	23.358	24.457
Στερ. Ελλάδος	156.436	177.300	124.383	93.793	61.788	53.612
Πελοποννήσου	237.509	233.443	201.491	160.689	112.568	86.723
Δυτ. Ελλάδος	193.065	182.622	176.678	149.028	103.392	72.251
Ιονίων Νήσων	63.754	67.414	57.565	42.810	25.544	15.907
Ηπείρου	89.902	110.408	81.858	63.440	45.347	28.953
Θεσσαλίας	184.657	207.041	181.271	156.961	103.253	84.117
Δυτ. Μακεδονίας	100.334	104.668	69.173	48.283	29.599	20.804
Κεντρ. Μακεδον.	330.408	391.437	314.635	221.190	174.664	130.868
Ανατ. Μακεδον.	231.284	246.696	186.760	138.981	100.122	72.562
Νοτίου Αιγαίου	46.997	39.551	30.392	20.164	14.318	10.798
Βορείου Αιγαίου	66.809	65.744	52.779	35.750	17.993	16.798
Κρήτης	121.704	169.473	146.402	124.056	83.053	62.150
Σύνολο Χώρας	1.892.000	2.039.000	1.658.000	1.281.000	895.000	680.000

Πηγή: Εκτιμήσεις

Γράφημα Ι

Εξέλιξη αγροτικού πληθυσμού στο σύνολο Χώρας 1951-2001

Πηγή: Πίνακας VII

Πίνακας VIII

Ποσοστιαία κατανομή αγροτικού πληθυσμού 1951-2001

Περιφέρειες	Έτη					
	1951	1961	1971	1981	1991	2001
Αττικής	3,65%	2,12%	2,09%	2,02%	2,61%	3,60%
Στερ. Ελλάδος	8,27%	8,70%	7,50%	7,32%	6,90%	7,88%
Πελοποννήσου	12,55%	11,45%	12,15%	12,54%	12,58%	12,75%
Δυτ. Ελλάδος	10,20%	8,96%	10,66%	11,63%	11,55%	10,63%
Ιονίων Νήσων	3,37%	3,31%	3,47%	3,34%	2,85%	2,34%
Ηπείρου	4,75%	5,41%	4,94%	4,95%	5,07%	4,26%
Θεσσαλίας	9,76%	10,15%	10,93%	12,25%	11,54%	12,37%
Δυτ. Μακεδονίας	5,30%	5,13%	4,17%	3,77%	3,31%	3,06%
Κεντρ. Μακεδον.	17,46%	19,20%	18,98%	17,27%	19,52%	19,25%
Ανατ. Μακεδον.	12,22%	12,10%	11,26%	10,85%	11,19%	10,67%
Νοτίου Αιγαίου	2,48%	1,94%	1,83%	1,57%	1,60%	1,59%
Βορείου Αιγαίου	3,53%	3,22%	3,18%	2,79%	2,01%	2,47%
Κρήτης	6,43%	8,31%	8,83%	9,68%	9,28%	9,14%
Σύνολο Χώρας	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%

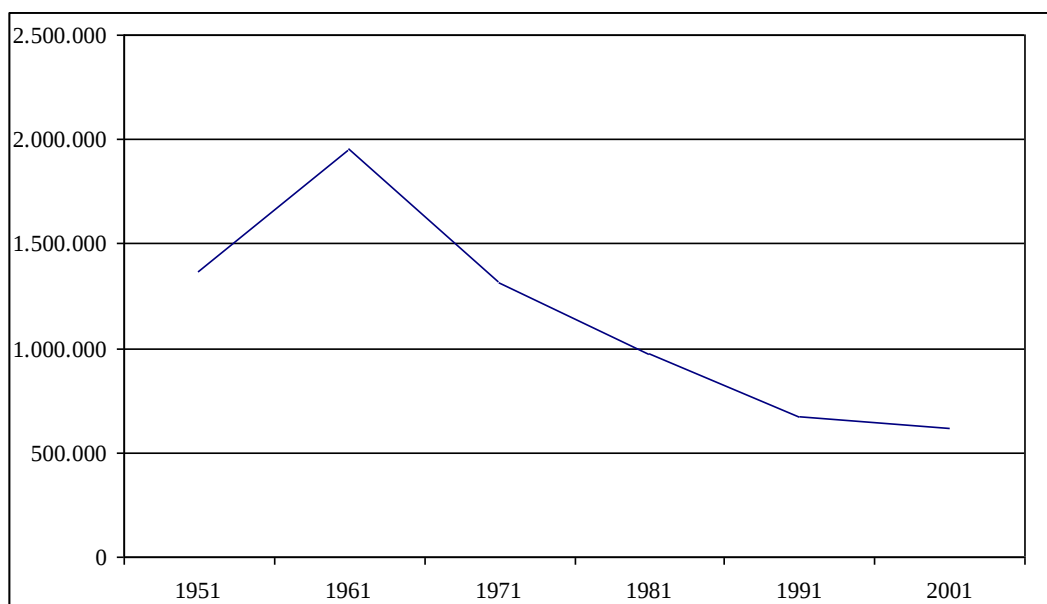
Πηγή: Πίνακας VII

Πίνακας IX
Αγροτικός πληθυσμός 1951-2001

	Έτη					
Περιφέρειες	1951	1961	1971	1981	1991	2001
Αττικής	49.950	41.400	27.396	19.614	17.516	22.207
Στερ. Ελλάδος	113.016	169.900	98.452	71.156	46.334	48.681
Πελοποννήσου	171.587	223.700	159.484	121.906	84.413	78.746
Δυτ. Ελλάδος	139.479	175.000	139.844	113.060	77.532	65.605
Ιονίων Νήσων	46.059	64.600	45.564	32.478	19.155	14.444
Ηπείρου	64.949	105.800	64.792	48.129	34.005	26.290
Θεσσαλίας	133.404	198.400	143.480	119.078	77.428	76.380
Δυτ. Μακεδονίας	72.486	100.300	54.752	36.630	22.196	18.890
Κεντρ. Μακεδον.	238.701	375.100	249.040	167.805	130.978	118.831
Ανατ. Μακεδον.	167.090	236.400	147.824	105.438	75.080	65.888
Νοτίου Αιγαίου	33.953	37.900	24.056	15.297	10.737	9.805
Βορείου Αιγαίου	48.266	63.000	41.776	27.122	13.493	15.253
Κρήτης	87.924	162.400	115.880	94.115	62.280	56.433
Σύνολο Χώρας	1.366.864	1.953.900	1.312.340	971.828	671.147	617.453

Πηγή: ΕΣΥΕ

Γράφημα II
Εξέλιξη αγροτικού πληθυσμού στο σύνολο Χώρας 1951-2001

Πηγή: Πίνακας IX

Αποτελέσματα Χρήσεως (τρέχουσες τιμές, εκατομμύρια δραχμές)

1950

Πίνακας 1.1

Αποτελέσματα Χρήσεως 1950 - Αττικής	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	198,14	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-7,50	-3,8%
Αμοιβή εργασίας	-275,44	-139,0%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-4,17	-2,1%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-88,97	-44,9%

Πίνακας 1.2

Αποτελέσματα Χρήσεως 1950 - Στερεάς Ελλάδος	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	1.132,36	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-12,58	-1,1%
Αμοιβή εργασίας	-623,20	-55,0%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-16,02	-1,4%
Οικονομικό αποτέλεσμα	480,56	42,4%

Πίνακας 1.3

Αποτελέσματα Χρήσεως 1950 - Πελοποννήσου	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	1.010,01	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-9,27	-0,9%
Αμοιβή εργασίας	-946,17	-93,7%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-14,07	-1,4%
Οικονομικό αποτέλεσμα	40,50	4,0%

Πίνακας 1.4

Αποτελέσματα Χρήσεως 1950 - Δυτ. Ελλάδα	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	1.040,23	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-5,97	-0,6%
Αμοιβή εργασίας	-769,12	-73,9%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-13,29	-1,3%
Οικονομικό αποτέλεσμα	251,85	24,2%

Πίνακας 1.5

Αποτελέσματα Χρήσεως 1950 - Ιονίων Νήσων	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	149,10	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-3,19	-2,1%
Αμοιβή εργασίας	-253,98	-170,3%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-8,34	-5,6%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-116,40	-78,1%

Πίνακας 1.6

Αποτελέσματα Χρήσεως 1950 - Ηπείρου	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	333,86	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-8,68	-2,6%
Αμοιβή εργασίας	-358,15	-107,3%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-9,90	-3,0%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-42,86	-12,8%

Πίνακας 1.7

Αποτελέσματα Χρήσεως 1950 - Θεσσαλίας	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	887,17	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-15,67	-1,8%
Αμοιβή εργασίας	-735,62	-82,9%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-12,37	-1,4%
Οικονομικό αποτέλεσμα	123,49	13,9%

Πίνακας 1.8

Αποτελέσματα Χρήσεως 1950 - Δυτ. Μακεδονίας	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	815,34	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-4,49	-0,6%
Αμοιβή εργασίας	-399,71	-49,0%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-8,47	-1,0%
Οικονομικό αποτέλεσμα	402,68	49,4%

Πίνακας 1.9

Αποτελέσματα Χρήσεως 1950 - Κεντρ. Μακεδονίας	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	1.223,01	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-99,20	-8,1%
Αμοιβή εργασίας	-1.316,26	-107,6%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-16,28	-1,3%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-208,73	-17,1%

Πίνακας 1.10

Αποτελέσματα Χρήσεως 1950 - Ανατ. Μακεδονίας	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	842,09	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-21,22	-2,5%
Αμοιβή εργασίας	-921,38	-109,4%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-9,12	-1,1%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-109,63	-13,0%

Πίνακας 1.11

Αποτελέσματα Χρήσεως 1950 - Νοτ. Αιγαίου	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	222,91	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-3,33	-1,5%
Αμοιβή εργασίας	-187,23	-84,0%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-5,21	-2,3%
Οικονομικό αποτέλεσμα	27,14	12,2%

Πίνακας 1.12

Αποτελέσματα Χρήσεως 1950 - Βορ. Αιγαίου	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	357,14	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-3,78	-1,1%
Αμοιβή εργασίας	-266,15	-74,5%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-5,86	-1,6%
Οικονομικό αποτέλεσμα	81,35	22,8%

Πίνακας 1.13

Αποτελέσματα Χρήσεως 1950 - Κρήτης	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	570,64	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-10,20	-1,8%
Αμοιβή εργασίας	-484,83	-85,0%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-8,47	-1,5%
Οικονομικό αποτέλεσμα	67,14	11,8%

Πίνακας 1.14

Αποτελέσματα Χρήσεως 1950 - Σύνολο Ελλάδος	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	8.782,00	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-205,08	-2,3%
Αμοιβή εργασίας	-7.537,23	-85,8%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-131,56	-1,5%
Οικονομικό αποτέλεσμα	908,13	10,3%

1960

Πίνακας 2.1

Αποτελέσματα Χρήσεως 1960 - Αττικής	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	741,58	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-22,73	-3,1%
Αμοιβή εργασίας	-534,73	-72,1%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-16,87	-2,3%
Οικονομικό αποτέλεσμα	167,25	22,6%

Πίνακας 2.2

Αποτελέσματα Χρήσεως 1960 - Στερεάς Ελλάδας	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	2.431,93	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-92,17	-3,8%
Αμοιβή εργασίας	-2.194,47	-90,2%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-57,25	-2,4%
Οικονομικό αποτέλεσμα	88,04	3,6%

Πίνακας 2.3

Αποτελέσματα Χρήσεως 1960 - Πελοποννήσου	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	2.483,62	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-51,65	-2,1%
Αμοιβή εργασίας	-2.889,37	-116,3%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-55,21	-2,2%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-512,60	-20,6%

Πίνακας 2.4

Αποτελέσματα Χρήσεως 1960 - Δυτ. Ελλάδος	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	2.311,60	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-104,28	-4,5%
Αμοιβή εργασίας	-2.260,34	-97,8%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-43,45	-1,9%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-96,48	-4,2%

Πίνακας 2.5

Αποτελέσματα Χρήσεως 1960 - Ιονίων Νήσων	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	458,50	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-14,01	-3,1%
Αμοιβή εργασίας	-834,39	-182,0%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-35,27	-7,7%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-425,17	-92,7%

Πίνακας 2.6

Αποτελέσματα Χρήσεως 1960 - Ηπείρου	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	781,24	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-27,41	-3,5%
Αμοιβή εργασίας	-1.366,54	-174,9%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-38,34	-4,9%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-651,04	-83,3%

Πίνακας 2.7

Αποτελέσματα Χρήσεως 1960 - Θεσσαλίας	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	2.302,96	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-78,58	-3,4%
Αμοιβή εργασίας	-2.562,58	-111,3%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-52,14	-2,3%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-390,34	-16,9%

Πίνακας 2.8

Αποτελέσματα Χρήσεως 1960 - Δυτ. Μακεδονίας	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	1.441,40	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-1,32	-0,1%
Αμοιβή εργασίας	-1.295,50	-89,9%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-34,25	-2,4%
Οικονομικό αποτέλεσμα	110,34	7,7%

Πίνακας 2.9

Αποτελέσματα Χρήσεως 1960 - Κεντρ. Μακεδονίας	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	3.715,31	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-274,69	-7,4%
Αμοιβή εργασίας	-4.844,89	-130,4%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-58,79	-1,6%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-1.463,05	-39,4%

Πίνακας 2.10

Αποτελέσματα Χρήσεως 1960 - Ανατ. Μακεδονίας	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	1.933,49	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-59,91	-3,1%
Αμοιβή εργασίας	-3.053,40	-157,9%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-38,34	-2,0%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-1.218,17	-63,0%

Πίνακας 2.11

Αποτελέσματα Χρήσεως 1960 - Νοτ. Αιγαίου	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	497,54	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-11,48	-2,3%
Αμοιβή εργασίας	-489,53	-98,4%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-23,00	-4,6%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-26,47	-5,3%

Πίνακας 2.12

Αποτελέσματα Χρήσεως 1960 - Βορ. Αιγαίου	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	746,56	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-12,21	-1,6%
Αμοιβή εργασίας	-813,72	-109,0%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-25,05	-3,4%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-104,42	-14,0%

Πίνακας 2.13

Αποτελέσματα Χρήσεως 1960 - Κρήτης	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	1.454,25	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-47,96	-3,3%
Αμοιβή εργασίας	-2.097,60	-144,2%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-33,23	-2,3%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-724,53	-49,8%

Πίνακας 2.14

Αποτελέσματα Χρήσεως 1960 - Σύνολο Ελλάδος	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	21.300,00	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-798,39	-3,7%
Αμοιβή εργασίας	-25.237,06	-118,5%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-511,20	-2,4%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-5.246,65	-24,6%

1970

Πίνακας 3.1

Αποτελέσματα Χρήσεως 1970 - Αττικής	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	2.215,00	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-104,16	-4,7%
Αμοιβή εργασίας	-809,00	-36,5%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-51,84	-2,3%
Οικονομικό αποτέλεσμα	1.250,00	56,4%

Πίνακας 3.2

Αποτελέσματα Χρήσεως 1970 - Στερεάς Ελλάδος	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	4.678,00	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-329,98	-7,1%
Αμοιβή εργασίας	-2.907,26	-62,1%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-150,06	-3,2%
Οικονομικό αποτέλεσμα	1.290,70	27,6%

Πίνακας 3.3

Αποτελέσματα Χρήσεως 1970 - Πελοποννήσου	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	5.562,00	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-168,27	-3,0%
Αμοιβή εργασίας	-4.709,52	-84,7%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-130,96	-2,4%
Οικονομικό αποτέλεσμα	553,25	9,9%

Πίνακας 3.4

Αποτελέσματα Χρήσεως 1970 - Δυτ. Ελλάδος	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	4.640,00	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-315,95	-6,8%
Αμοιβή εργασίας	-4.129,56	-89,0%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-117,32	-2,5%
Οικονομικό αποτέλεσμα	77,17	1,7%

Πίνακας 3.5

Αποτελέσματα Χρήσεως 1970 - Ιονίων Νήσων	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	1.227,00	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-44,80	-3,7%
Αμοιβή εργασίας	-1.345,49	-109,7%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-88,67	-7,2%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-251,96	-20,5%

Πίνακας 3.6

Αποτελέσματα Χρήσεως 1970 - Ηπείρου	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	1.663,00	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-89,63	-5,4%
Αμοιβή εργασίας	-1.913,29	-115,1%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-99,58	-6,0%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-439,51	-26,4%

Πίνακας 3.7

Αποτελέσματα Χρήσεως 1970 - Θεσσαλίας	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	5.422,00	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-210,07	-3,9%
Αμοιβή εργασίας	-4.236,93	-78,1%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-143,24	-2,6%
Οικονομικό αποτέλεσμα	831,76	15,3%

Πίνακας 3.8

Αποτελέσματα Χρήσεως 1970 - Δυτ. Μακεδονίας	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	2.000,00	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-55,94	-2,8%
Αμοιβή εργασίας	-1.616,81	-80,8%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-94,13	-4,7%
Οικονομικό αποτέλεσμα	233,12	11,7%

Πίνακας 3.9

Αποτελέσματα Χρήσεως 1970 - Κεντρ. Μακεδονίας	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	9.863,00	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-805,24	-8,2%
Αμοιβή εργασίας	-7.354,09	-74,6%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-158,24	-1,6%
Οικονομικό αποτέλεσμα	1.545,43	15,7%

Πίνακας 3.10

Αποτελέσματα Χρήσεως 1970 - Ανατ. Μακεδονίας	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	4.031,00	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-176,96	-4,4%
Αμοιβή εργασίας	-4.365,21	-108,3%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-105,04	-2,6%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-616,20	-15,3%

Πίνακας 3.11

Αποτελέσματα Χρήσεως 1970 - Νοτ. Αιγαίου	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	1.004,00	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-45,39	-4,5%
Αμοιβή εργασίας	-710,37	-70,8%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-62,75	-6,3%
Οικονομικό αποτέλεσμα	185,49	18,5%

Πίνακας 3.12

Αποτελέσματα Χρήσεως 1970 - Βορ. Αιγαίου	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	1.385,00	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-35,11	-2,5%
Αμοιβή εργασίας	-1.233,63	-89,1%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-69,57	-5,0%
Οικονομικό αποτέλεσμα	46,68	3,4%

Πίνακας 3.13

Αποτελέσματα Χρήσεως 1970 - Κρήτης	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	3.368,00	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-145,62	-4,3%
Αμοιβή εργασίας	-3.421,91	-101,6%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-92,76	-2,8%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-292,29	-8,7%

Πίνακας 3.14

Αποτελέσματα Χρήσεως 1970 - Σύνολο Ελλάδος	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	47.058,00	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-2.527,13	-5,4%
Αμοιβή εργασίας	-38.753,07	-82,4%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-1.364,16	-2,9%
Οικονομικό αποτέλεσμα	4.413,64	9,4%

1980

Πίνακας 4.1

Αποτελέσματα Χρήσεως 1980 - Αττικής	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	9.373,00	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-897,86	-9,6%
Αμοιβή εργασίας	-5.688,06	-60,7%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-894,73	-9,5%
Οικονομικό αποτέλεσμα	1.892,36	20,2%

Πίνακας 4.2

Αποτελέσματα Χρήσεως 1980 - Στερεάς Ελλάδος	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	29.845,00	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-2.445,80	-8,2%
Αμοιβή εργασίας	-20.635,24	-69,1%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-2.408,88	-8,1%
Οικονομικό αποτέλεσμα	4.355,08	14,6%

Πίνακας 4.3

Αποτελέσματα Χρήσεως 1980 - Πελοποννήσου	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	32.779,00	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-1.580,05	-4,8%
Αμοιβή εργασίας	-35.352,74	-107,9%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-2.041,81	-6,2%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-6.195,60	-18,9%

Πίνακας 4.4

Αποτελέσματα Χρήσεως 1980 - Δυτ. Ελλάδος	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	30.088,00	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-2.222,56	-7,4%
Αμοιβή εργασίας	-32.787,40	-109,0%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-1.881,22	-6,3%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-6.803,17	-22,6%

Πίνακας 4.5

Αποτελέσματα Χρήσεως 1980 - Ιονίων Νήσων	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	5.504,00	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-411,39	-7,5%
Αμοιβή εργασίας	-9.418,62	-171,1%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-1.468,27	-26,7%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-5.794,28	-105,3%

Πίνακας 4.6

Αποτελέσματα Χρήσεως 1980 - Ηπείρου	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	11.314,00	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-727,04	-6,4%
Αμοιβή εργασίας	-13.957,41	-123,4%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-1.605,92	-14,2%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-4.976,37	-44,0%

Πίνακας 4.7

Αποτελέσματα Χρήσεως 1980 - Θεσσαλίας	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	35.484,00	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-2.612,34	-7,4%
Αμοιβή εργασίας	-34.532,62	-97,3%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-2.477,70	-7,0%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-4.138,66	-11,7%

Πίνακας 4.8

Αποτελέσματα Χρήσεως 1980 - Δυτ. Μακεδονίας	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	9.821,00	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-484,05	-4,9%
Αμοιβή εργασίας	-10.622,70	-108,2%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-1.628,86	-16,6%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-2.914,61	-29,7%

Πίνακας 4.9

Αποτελέσματα Χρήσεως 1980 - Κεντρ. Μακεδονίας	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	53.563,00	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-5.891,99	-11,0%
Αμοιβή εργασίας	-48.663,45	-90,9%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-2.684,18	-5,0%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-3.676,61	-6,9%

Πίνακας 4.10

Αποτελέσματα Χρήσεως 1980 - Ανατ. Μακεδονίας	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	22.482,00	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-1.294,94	-5,8%
Αμοιβή εργασίας	-30.577,02	-136,0%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-1.789,45	-8,0%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-11.179,42	-49,7%

Πίνακας 4.11

Αποτελέσματα Χρήσεως 1980 - Νοτ. Αιγαίου	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	3.604,00	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-357,86	-9,9%
Αμοιβή εργασίας	-4.436,13	-123,1%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-1.078,26	-29,9%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-2.268,25	-62,9%

Πίνακας 4.12

Αποτελέσματα Χρήσεως 1980 - Βορ. Αιγαίου	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	5.378,00	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-199,88	-3,7%
Αμοιβή εργασίας	-7.865,38	-146,3%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-1.215,91	-22,6%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-3.903,16	-72,6%

Πίνακας 4.13

Αποτελέσματα Χρήσεως 1980 - Κρήτης	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	20.823,00	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-1.145,09	-5,5%
Αμοιβή εργασίας	-27.293,35	-131,1%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-1.697,69	-8,2%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-9.313,12	-44,7%

Πίνακας 4.14

Αποτελέσματα Χρήσεως 1980 - Σύνολο Ελλάδος	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	270.058,00	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-20.270,83	-7,5%
Αμοιβή εργασίας	-281.830,12	-104,4%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-22.872,87	-8,5%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-54.915,82	-20,3%

1990

Πίνακας 5.1

Αποτελέσματα Χρήσεως 1990 - Αττικής	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	65.182,64	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-4.908,34	-7,5%
Αμοιβή εργασίας	-30.653,00	-47,0%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-10.680,26	-16,4%
Οικονομικό αποτέλεσμα	18.941,04	29,1%

Πίνακας 5.2

Αποτελέσματα Χρήσεως 1990 - Στερεάς Ελλάδος	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	113.417,80	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-9.925,52	-8,8%
Αμοιβή εργασίας	-81.084,50	-71,5%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-27.111,43	-23,9%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-4.703,65	-4,1%

Πίνακας 5.3

Αποτελέσματα Χρήσεως 1990 - Πελοποννήσου	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	154.231,84	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-6.564,87	-4,3%
Αμοιβή εργασίας	-147.722,75	-95,8%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-24.099,05	-15,6%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-24.154,84	-15,7%

Πίνακας 5.4

Αποτελέσματα Χρήσεως 1990 - Δυτ. Ελλάδος	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	135.677,13	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-10.344,50	-7,6%
Αμοιβή εργασίας	-135.681,00	-100,0%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-21.908,23	-16,1%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-32.256,60	-23,8%

Πίνακας 5.5

Αποτελέσματα Χρήσεως 1990 - Ιονίων Νήσων	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	26.687,30	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-1.663,97	-6,2%
Αμοιβή εργασίας	-33.521,25	-125,6%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-17.252,73	-64,6%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-25.750,65	-96,5%

Πίνακας 5.6

Αποτελέσματα Χρήσεως 1990 - Ηπείρου	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	37.545,20	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-3.027,31	-8,1%
Αμοιβή εργασίας	-59.508,75	-158,5%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-19.717,41	-52,5%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-44.708,26	-119,1%

Πίνακας 5.7

Αποτελέσματα Χρήσεως 1990 - Θεσσαλίας	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	199.589,26	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-13.310,95	-6,7%
Αμοιβή εργασίας	-135.499,00	-67,9%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-31.493,08	-15,8%
Οικονομικό αποτέλεσμα	19.286,23	9,7%

Πίνακας 5.8

Αποτελέσματα Χρήσεως 1990 - Δυτ. Μακεδονίας	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	35.850,45	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-2.530,76	-7,1%
Αμοιβή εργασίας	-38.843,00	-108,3%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-18.621,99	-51,9%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-24.145,30	-67,4%

Πίνακας 5.9

Αποτελέσματα Χρήσεως 1990 - Κεντρ. Μακεδονίας	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	246.196,68	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-23.026,63	-9,4%
Αμοιβή εργασίας	-229.211,50	-93,1%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-33.136,20	-13,5%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-39.177,64	-15,9%

Πίνακας 5.10

Αποτελέσματα Χρήσεως 1990 - Ανατ. Μακεδονίας	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	111.514,16	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-6.491,77	-5,8%
Αμοιβή εργασίας	-131.390,00	-117,8%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-19.991,26	-17,9%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-46.358,87	-41,6%

Πίνακας 5.11

Αποτελέσματα Χρήσεως 1990 - Νοτ. Αιγαίου	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	23.795,41	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-1.722,58	-7,2%
Αμοιβή εργασίας	-18.789,75	-79,0%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-12.049,53	-50,6%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-8.766,45	-36,8%

Πίνακας 5.12

Αποτελέσματα Χρήσεως 1990 - Βορ. Αιγαίου	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	24.508,67	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-627,60	-2,6%
Αμοιβή εργασίας	-23.612,75	-96,3%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-15.609,61	-63,7%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-15.341,29	-62,6%

Πίνακας 5.13

Αποτελέσματα Χρήσεως 1990 - Κρήτης	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	163.095,44	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-5.917,58	-3,6%
Αμοιβή εργασίας	-108.990,00	-66,8%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-22.182,08	-13,6%
Οικονομικό αποτέλεσμα	26.005,78	15,9%

Πίνακας 5.14

Αποτελέσματα Χρήσεως 1990 - Σύνολο Ελλάδος	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	1.337.292,00	100,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-90.062,38	-6,7%
Αμοιβή εργασίας	-1.174.507,25	-87,8%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-273.852,85	-20,5%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-201.130,49	-15,0%

2000

Πίνακας 6.1

Αποτελέσματα Χρήσεως 2000 - Αττικής	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστη Αξία Παραγωγής	78.201,73	100,0%
Μείον: Ενδιάμεσες Εισροές	-17.204,38	-22,0%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	60.997,35	78,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-14.815,27	-18,9%
Αμοιβή εργασίας	-77.724,50	-99,4%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-13.800,00	-17,6%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-45.342,42	-58,0%

Πίνακας 6.2

Αποτελέσματα Χρήσεως 2000 - Στερεάς Ελλάδος	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστη Αξία Παραγωγής	272.271,11	100,0%
Μείον: Ενδιάμεσες Εισροές	-59.899,64	-22,0%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	212.371,47	78,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-26.367,98	-9,7%
Αμοιβή εργασίας	-170.383,50	-62,6%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-31.761,00	-11,7%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-16.141,02	-5,9%

Πίνακας 6.3

Αποτελέσματα Χρήσεως 2000 - Πελοποννήσου	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστη Αξία Παραγωγής	296.231,97	100,0%
Μείον: Ενδιάμεσες Εισροές	-65.171,03	-22,0%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	231.060,93	78,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-18.146,45	-6,1%
Αμοιβή εργασίας	-275.611,00	-93,0%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-29.344,80	-9,9%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-92.041,31	-31,1%

Πίνακας 6.4

Αποτελέσματα Χρήσεως 2000 - Δυτ. Ελλάδος	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστη Αξία Παραγωγής	246.212,46	100,0%
Μείον: Ενδιάμεσες Εισροές	-54.166,74	-22,0%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	192.045,72	78,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-21.679,87	-8,8%
Αμοιβή εργασίας	-229.617,50	-93,3%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-27.618,63	-11,2%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-86.870,28	-35,3%

Πίνακας 6.5

Αποτελέσματα Χρήσεως 2000 - Ιονίων Νήσων	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστη Αξία Παραγωγής	56.058,56	100,0%
Μείον: Ενδιάμεσες Εισροές	-12.332,88	-22,0%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	43.725,68	78,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-4.496,16	-8,0%
Αμοιβή εργασίας	-50.554,00	-90,2%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-21.059,21	-37,6%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-32.383,69	-57,8%

Πίνακας 6.6

Αποτελέσματα Χρήσεως 2000 - Ηπείρου	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστη Αξία Παραγωγής	88.747,02	100,0%
Μείον: Ενδιάμεσες Εισροές	-19.524,34	-22,0%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	-69.222,67	-78,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-7.735,45	-8,7%
Αμοιβή εργασίας	-92.015,00	-103,7%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-27.618,63	-31,1%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-58.146,41	-65,5%

Πίνακας 6.7

Αποτελέσματα Χρήσεως 2000 - Θεσσαλίας	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστη Αξία Παραγωγής	365.288,16	100,0%
Μείον: Ενδιάμεσες Εισροές	-80.363,39	-22,0%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	284.924,76	78,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-32.322,63	-8,8%
Αμοιβή εργασίας	-267.330,00	-73,2%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-38.666,08	-10,6%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-53.393,95	-14,6%

Πίνακας 6.8

Αποτελέσματα Χρήσεως 2000 - Δυτ. Μακεδονίας	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστη Αξία Παραγωγής	155.234,22	100,0%
Μείον: Ενδιάμεσες Εισροές	-34.151,53	-22,0%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	121.082,69	78,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-7.120,10	-4,6%
Αμοιβή εργασίας	-66.115,00	-42,6%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-23.821,07	-15,3%
Οικονομικό αποτέλεσμα	24.026,53	15,5%

Πίνακας 6.9

Αποτελέσματα Χρήσεως 2000 - Κεντρ. Μακεδονίας	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστη Αξία Παραγωγής	504.191,09	100,0%
Μείον: Ενδιάμεσες Εισροές	-110.922,04	-22,0%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	393.269,05	78,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-50.082,72	-9,9%
Αμοιβή εργασίας	-415.908,50	-82,5%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-40.392,25	-8,0%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-113.114,42	-22,4%

Πίνακας 6.10

Αποτελέσματα Χρήσεως 2000 - Ανατ. Μακεδονίας	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστη Αξία Παραγωγής	276.449,14	100,0%
Μείον: Ενδιάμεσες Εισροές	-60.818,81	-22,0%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	215.630,33	78,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-15.022,72	-5,4%
Αμοιβή εργασίας	-230.608,00	-83,4%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-29.344,80	-10,6%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-59.345,19	-21,5%

Πίνακας 6.11

Αποτελέσματα Χρήσεως 2000 - Νοτ. Αιγαίου	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστη Αξία Παραγωγής	88.785,97	100,0%
Μείον: Ενδιάμεσες Εισροές	-19.532,91	-22,0%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	69.253,06	78,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-3.987,39	-4,5%
Αμοιβή εργασίας	-34.317,50	-38,7%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-14.499,78	-16,3%
Οικονομικό αποτέλεσμα	16.448,39	18,5%

Πίνακας 6.12

Αποτελέσματα Χρήσεως 2000 - Βορ. Αιγαίου	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστη Αξία Παραγωγής	88.490,12	100,0%
Μείον: Ενδιάμεσες Εισροές	-19.467,83	-22,0%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	69.022,29	78,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-1.417,72	-1,6%
Αμοιβή εργασίας	-53.385,50	-60,3%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-18.297,34	-20,7%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-4.078,27	-4,6%

Πίνακας 6.13

Αποτελέσματα Χρήσεως 2000 - Κρήτης	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστη Αξία Παραγωγής	220.060,95	100,0%
Μείον: Ενδιάμεσες Εισροές	-48.413,41	-22,0%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	171.647,54	78,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-13.620,65	-6,2%
Αμοιβή εργασίας	-197.515,50	-89,8%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-28.999,56	-13,2%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-68.488,17	-31,1%

Πίνακας 6.14

Αποτελέσματα Χρήσεως 2000 - Σύνολο Ελλάδος	Τρέχουσες τιμές - εκατ. δρχ	%
Ακαθάριστη Αξία Παραγωγής	2.736.222,50	100,0%
Μείον: Ενδιάμεσες Εισροές	-601.968,95	-22,0%
Ακαθάριστο Αγροτικό Εισόδημα	2.134.253,55	78,0%
Μείον: Αποσβέσεις	-216.815,10	-7,9%
Αμοιβή εργασίας	-2.161.085,50	-79,0%
Τόκοι βραχείας και μακράς περιόδου	-345.223,14	-12,6%
Οικονομικό αποτέλεσμα	-588.870,19	-21,5%

Πίνακας Χ

Αρχηγοί εκμεταλλεύσεων που είναι συνεταιρισμένοι κατά επίπεδο γενικής εκπαίδευσης, γεωργικής επιμόρφωσης και κατά τάξεις μεγέθους της καλλιεργούμενης γης των εκμεταλλεύσεων τους. Ποσοστιαίες κατανομές (%), σύνολο Χώρας, στρέμματα, 1977

	0-5 στρ.	5-10	10-30	30-50	50-100	100-200	200-300	300-500	500-1.000	1.000 και άνω	Σύνολο
<i>Τελείωσαν Ανώτατη Σχολή</i>											
Ως προς το σύνολο των αρχηγών που τελείωσαν Ανώτατη Σχολή	4,1%	8,7%	29,2%	21,9%	21,5%	10,0%	2,7%	1,4%	0,5%	-	100,0%
Ως προς το σύνολο των αρχηγών όλων των επιπέδων εκπαίδευσης	0,5%	0,5%	0,4%	0,4%	0,5%	0,7%	1,2%	1,4%	1,3%	-	0,5%
<i>Τελείωσαν το Γυμνάσιο</i>											
Ως προς το σύνολο των αρχηγών που τελείωσαν Γυμνάσιο	3,9%	9,1%	31,2%	21,6%	21,3%	9,3%	1,9%	1,5%	0,1%	0,1%	100,0%
Ως προς το σύνολο των αρχηγών όλων των επιπέδων εκπαίδευσης	2,0%	2,5%	2,0%	2,0%	2,2%	3,0%	3,7%	6,8%	1,3%	9,1%	2,2%
<i>Τελείωσαν την Γ' Γυμνασίου</i>											
Ως προς το σύνολο των αρχηγών που τελείωσαν την Γ' Γυμνασίου	2,8%	6,7%	31,7%	23,2%	22,9%	9,5%	1,6%	1,0%	0,4%	-	100,0%
Ως προς το σύνολο των αρχηγών όλων των επιπέδων εκπαίδευσης	2,9%	3,8%	4,1%	4,3%	4,8%	6,3%	6,3%	9,6%	11,7%	-	4,4%
<i>Τελείωσαν το Δημοτικό</i>											
Ως προς το σύνολο των αρχηγών που τελείωσαν το Δημοτικό	3,6%	7,6%	33,9%	23,9%	21,8%	7,2%	1,2%	0,5%	0,2%	-	100,0%
Ως προς το σύνολο των αρχηγών όλων των επιπέδων εκπαίδευσης	47,3%	52,5%	54,3%	55,5%	57,0%	59,2%	60,6%	59,8%	70,1%	-	55,2%
<i>Δεν τελείωσαν το Δημοτικό</i>											
Ως προς το σύνολο των αρχηγών που δεν τελείωσαν το Δημοτικό	4,7%	7,9%	35,3%	24,2%	20,6%	5,9%	0,9%	0,3%	0,1%	-	100,0%

Ως προς το σύνολο των αρχηγών όλων των επιπέδων εκπαίδευσης	34,4%	30,8%	31,8%	31,6%	30,3%	27,4%	25,4%	21,5%	12,9%	45,5%	30,9%
<i>Δεν πήγαν σχολείο</i>											
Ως προς το σύνολο των αρχηγών που δεν πήγαν σχολείο	8,2%	11,8%	37,9%	21,8%	16,3%	3,4%	0,5%	-	-	-	100,0%
Ως προς το σύνολο των αρχηγών όλων των επιπέδων εκπαίδευσης	12,9%	9,9%	7,4%	6,1%	5,2%	3,4%	2,8%	0,9%	2,6%	36,4%	6,7%
<i>Τελείωσαν Μέση Γεωργική Σχολή</i>											
Ως προς το σύνολο των αρχηγών που τελείωσαν Μέση Γεωργική Σχολή	2,9%	8,8%	25,0%	19,1%	25,0%	16,2%	2,9%	-	-	-	100,0%
Ως προς το σύνολο των αρχηγών όλων των επιπέδων εκπαίδευσης	0,1%	0,2%	0,1%	0,1%	0,2%	0,4%	0,4%	-	-	9,1%	0,1%
<i>Εκπαιδεύτηκαν πάνω από 6 μήνες σε Γεωργική Σχολή</i>											
Ως προς το σύνολο των αρχηγών της ίδιας κατηγορίας	3,6%	6,4%	29,1%	27,3%	17,3%	11,8%	2,7%	1,8%	-	-	100,0%
Ως προς το σύνολο των αρχηγών όλων των επιπέδων εκπαίδευσης	0,2%	0,1%	0,2%	0,3%	0,2%	0,4%	0,6%	0,9%	-	-	0,2%
<i>Δεν δήλωσαν εκπαίδευση</i>											
Ως προς το σύνολο των αρχηγών που δεν δήλωσαν εκπαίδευση	-	-	50%	50,0%	-	-	-	-	-	-	100,0%
Ως προς το σύνολο των αρχηγών όλων των επιπέδων εκπαίδευσης	-	-	-		-	-	-	-	-	-	-

Πηγή: Αποτελέσματα Έρευνας Διαρθρώσεων Αγροτικών Εκμεταλλεύσεων, 1977/1978, ΕΣΥΕ (επεξεργασία στοιχείων). Σαπουνάς -Μηλιάκος (1996)

Πίνακας XI

Αριθμός εκμεταλλεύσεων στο σύνολο των περιοχών της χώρας, στις ορεινές και μειονεκτικές περιοχές στις οποίες ο κάτοχος είναι φυσικό πρόσωπο, ανάλογα με το επίπεδο γεωργικής εκπαίδευσης και το κλιμάκιο ηλικίας του. Ποσοστιαίες κατανομές (%), 1989

	15-19 ετών	20-24	25-34	35-44	45-54	55-64	65	66-70	71 ετών και άνω	Σύνολο
Σύνολο Χώρας										
<i>Πρακτική μόνο εμπειρία</i>										
Ως προς το σύνολο των εκμεταλλεύσεων με πρακτική μόνο εμπειρία	16,9%	9,6%	29,2%	23,2%	14,5%	5,9%	0,2%	0,3%	0,1%	100,0%
Ως προς το σύνολο των εκμεταλλεύσεων όλων των επιπέδων εκπαίδευσης	99,8%	99,7%	99,3%	98,7%	98,6%	98,9%	98,1%	96,9%	100,0%	99,1%
<i>Στοιχειώδης γεωργική εκπαίδευση</i>										
Ως προς το σύνολο των εκμεταλλεύσεων με στοιχειώδη γεωργική εκπαίδευση	4,3%	3,8%	24,9%	35,3%	22,6%	7,7%	0,4%	0,9%	-	100,0%
Ως προς το σύνολο των εκμεταλλεύσεων όλων των επιπέδων εκπαίδευσης	0,2%	0,3%	0,7%	1,2%	1,2%	1,0%	1,9%	2,8%	-	0,8%
<i>Πλήρης γεωργική εκπαίδευση δύο τουλάχιστον ετών</i>										
Ως προς το σύνολο των εκμεταλλεύσεων με πρακτική μόνο εμπειρία	10,3%	3,4%	15,5%	29,3%	31,0%	8,6%	-	1,7%	-	100,0%
Ως προς το σύνολο των εκμεταλλεύσεων όλων των επιπέδων εκπαίδευσης	-	-	-	0,1%	0,2%	0,1%	-	0,3%	-	0,1%
Ορεινές περιοχές										
<i>Πρακτική εμπειρία</i>										
Ως προς το σύνολο των εκμεταλλεύσεων με πρακτική μόνο εμπειρία	22,0%	10,8%	28,1%	20,3%	12,2%	5,9%	0,2%	0,3%	0,2%	100,0%
Ως προς το σύνολο των εκμεταλλεύσεων όλων των επιπέδων εκπαίδευσης	99,8%	99,8%	99,4%	98,8%	98,5%	99,0%	98,3%	96,9%	100,0%	99,3%
<i>Στοιχειώδης γεωργική εκπαίδευση</i>										
Ως προς το σύνολο των εκμεταλλεύσεων με στοιχειώδη γεωργική εκπαίδευση	4,4%	3,1%	25,0%	33,8%	25,0%	7,5%	0,4%	0,9%	-	100,0%
Ως προς το σύνολο των εκμεταλλεύσεων όλων των επιπέδων εκπαίδευσης	0,1%	0,2%	0,6%	1,1%	1,4%	0,9%	1,7%	2,0%	-	0,7%

Πλήρης γεωργική εκπαίδευση δύο τουλάχιστον ετών										
Ως προς το σύνολο των εκμεταλλεύσεων με πρακτική μόνο εμπειρία	6,7%	-	13,3%	26,7%	33,3%	13,3%	-	6,7%	-	100,0%
Ως προς το σύνολο των εκμεταλλεύσεων όλων των επιπέδων εκπαίδευσης	0,1%	-	-	0,1%	0,1%	0,1%	-	1,3%	-	-
Μειονεκτικές περιοχές										
Πρακτική εμπειρία										
Ως προς το σύνολο των εκμεταλλεύσεων με πρακτική μόνο εμπειρία	15,8%	9,2%	31,2%	23,5%	14,4%	5,3%	0,2%	0,2%	0,1%	100,0%
Ως προς το σύνολο των εκμεταλλεύσεων όλων των επιπέδων εκπαίδευσης	99,5%	99,3%	98,9%	98,2%	98,1%	98,2%	97,4%	96,4%	100,0%	98,7%
Στοιχειώδης γεωργική εκπαίδευση										
Ως προς το σύνολο των εκμεταλλεύσεων με στοιχειώδη γεωργική εκπαίδευση	5,9%	4,8%	26,1%	33,5%	21,3%	7,4%	0,4%	0,7%	-	100,0%
Ως προς το σύνολο των εκμεταλλεύσεων όλων των επιπέδων εκπαίδευσης	0,5%	0,6%	1,0%	1,8%	1,8%	1,7%	2,6%	3,6%	-	1,2%
Πλήρης γεωργική εκπαίδευση δύο τουλάχιστον ετών										
Ως προς το σύνολο των εκμεταλλεύσεων με πρακτική μόνο εμπειρία	18,8%	9,1%	18,2%	18,2%	27,3%	9,1%	-	-	-	100,0%
Ως προς το σύνολο των εκμεταλλεύσεων όλων των επιπέδων εκπαίδευσης	-	0,1%	-	-	0,1%	0,1%	-	-	-	0,1%

Πηγή: Αποτελέσματα Έρευνας Διαρθρώσεων Αγροτικών Εκμεταλλεύσεων, 1977/1978, ΕΣΥΕ (επεξεργασία στοιχείων) Σαπουνάς -Μηλιάκος (1996)

Πίνακας XII
Συνεταιρισμοί (1939-1975)

Έτος	Αριθμός λειτουργούντων	Αριθμός αδρανούντων	Σύνολο	Αριθμός μελών λειτουργούντων	Συνεταιριστικά κεφάλαια λειτ.	Μέσος όρος μελών λειτ.
1939	4959	1544	6503	307.800	...	62
1944	5423	1198	6621	...	...	...
1945	5878	1139	7017	500.000	...	85
1946	6076	1535	7611	...	...	...
1947	6710	1426	8136	...	...	...
1948	7150	1195	8345	...	...	...
1949	7331	1108	8439	...	...	...
1950	6784	1805	8589	655.123	...	97
1951	6681	2016	8697	670.758	...	100
1952	6783	2005	8788	674.150	...	99
1953	6766	2001	8767	685.087	...	100
1954	6703	1793	8496	691.030	110.872.000	101
1955	6762	1678	8440	687.240	140.849.000	102
1956	6836	1570	8406	696.695	170.418.000	102
1957	7027	1371	8398	700.140	220.138.000	100
1958	7127	1339	8466	717.000	264.688.000	100
1959	7304	1254	8558	729.265	312.971.000	99
1960	7437	1238	8670	730.000	367.406.000	98
1961	7543	1184	8727	737.115	431.139.000	98
1962	7707	1072	8779	748.000	...	97
1964	7667	1121	8788	750.000	580.613.000	98
1965	7733	1055	8788	755.000	631.238.000	98
1966	7766	1179	8945	754.513	...	97
1967	7721	1144	8865	753.717	792.553.000	97
1968	7776	1109	8885	754.513	858.081.000	97
1969	7635	913	8548	755.300	959.300.000	99
1970	7493	866	8359	745.111	1.068.200.000	99
1971	7333	756	8089	726.512	...	99
1972	7249	...	...	713.625	...	99
1973	7115	468	7583	699.670	...	98
1974	7050	427	7477	697.590	...	99
1975	7002	416	7418	698.988	...	100

Πηγή: Αβδελίδης, 1981

Πίνακας XIII
Συνεταιρισμοί (1939-1975)

Έτος	Αριθ. λειτ.	Πιστωτικοί		Προμηθευτικοί		Παραγωγικοί		Πώλησης		Διάφοροι	
		Αριθμός	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%
1933											
1934											
1935											
1936	3967	3134	79,0	22	0,5	272	6,8	369	9,3	170	4,4
1944	5423	3809	70,2	50	0,9	731	13,4	483	8,9	350	6,6
1945	5878	4094	69,6	55	0,9	814	13,8	513	8,7	402	7,0
1946	6076	4267	70,2	114	1,8	914	15,0	475	7,8	302	5,2
1947	6710	4490	66,9	107	1,6	987	14,7	541	8,0	396	5,9
1948	7150	4826	67,5	33	0,4	1033	14,4	615	8,6	469	6,5
1949	7331	4873	66,4	33	0,4	1077	14,7	627	8,5	507	6,9
1950	6784	4580	67,5	35	0,4	1049	15,4	562	8,3	326	4,8
1951	6681	4375	65,5	20	0,3	1084	16,2	694	10,4	288	4,3
1952	6783	4320	63,7	41	0,6	1306	19,2	615	9,0	347	5,1
1953	6766	4289	63,4	35	0,3	1444	21,3	522	7,7	343	5,0
1954	6703	4304	64,2	33	0,5	1494	22,3	542	8,1	330	4,9
1955	6762	4307	63,7	34	0,5	1576	23,3	521	7,7	324	4,8
1956	6836	4367	63,9	30	0,4	1623	23,8	514	7,5	302	4,4
1957	7027	4415	62,8	24	0,3	1835	26,1	512	7,3	241	3,5
1958	7127	4473	62,8	18	0,3	1825	25,6	503	7,0	308	4,3
1959	7304	4557	62,4	7	0,1	1988	27,2	503	6,9	249	3,4
1960	7437	4620	62,1	7	0,1	2045	27,5	507	6,8	258	3,5
1961	7543	4673	62,0	5	-	2116	28,1	513	6,8	236	3,1
1962	7603	4699	61,8	5	-	2141	28,1	534	7,1	227	3,0
1964	7708	4764	61,7	-	-	2213	28,7	515	6,7	223	2,9
1965	7733	4733	61,2	-	-	2241	29,0	...	...	...	...
1966	7766	4754	61,2	-	-	2245	28,9	547	7,0	220	2,9
1967	7721	4742	61,4	-	-	2222	28,8	543	7,0	214	2,8
1968	7776	4759	61,2	-	-	2247	28,9	551	7,0	219	2,9
1969	7635	4702	61,8	-	-	2158	28,3	547	7,1	215	2,8
1970	7493	4685	62,5	-	-	2135	28,5	487	6,5	186	2,5
1971	7333	5257	71,7	-	-	1539	21,0	154	2,1	383	5,2
1972	7249	5161	71,2	-	-	1538	21,2	165	2,3	365	5,3
1973	7115	5087	71,5	-	-	1482	20,8	165	2,3	381	5,4
1974	7050	5045	71,5	-	-	1462	20,7	156	2,2	387	5,6
1975	7002	4997	71,4	-	-	1455	20,8	166	2,4	384	5,4

Πηγή: Αβδελίδης

Πίνακας XIV
Συνεταιρισμοί κατά είδος (1939-1975)

Είδος	1939	1953	1959	1961	1964	1967	1968	1969	1972	1974	1975
Ελαιουργεία	132	280	363	369	378	424	431	442	463	473	479
Τυροκομεία	19	64	294	330	406	400	340	282	275	267	270
Αλευρόμυλοι, κυλινδρόμυλοι	20	98	104	104	105	105	107	108	108	68	70
Εγκατ. ηλεκτρ.	6	26	27	27	...	27	...	5	...	...	...
Εκκοκ. βάμβακος	4	20	22	23	22	23	21	22	17	20	20
Οινοποιεία	12	17	36	56	44	50	47	48	51	53	54
Κονσερβοποιεία	-	17	16	17	17	17	17	19	15	22	23
Θάλαμοι προβλαστήσεως πατάτας	-	11	39	39	42	...	...	51	40	36	42
Αποστειρωτήρια σύκων	11	29	33	41	43	48	50	53	48	49	49
Εργοστάσια παστερίωσης γάλακτος	-	-	-	9	4	12	7	6	6	7	7
Ψυγεία-Παγοποιεία	-	-	-	2	1	3	3	5	-	20	22
Εργοστάσια χυμών	-	-	-	3	4	6	6	5	2	2	2
Πυρηνελαιουργεία	3	-	-	12	5	11	11	9	6	5	6
Συσκευαστήρια φρούτων	-	-	...	...	...	11	11	24	43	45	49
Εγκαταστάσεις επεξεργασίας σταφυλιών	-	3	11	11	...	15	...	...	5	6	7
Διάφορες άλλες βιομηχανικές εγκαταστάσεις	-	-	48	56	86	...	94	114	94	163	224
Ελκυστήρες	-	560	362	366	...	...	...	218	145	158	146
Μηχανήματα διαλογής σπόρων	-	...	247	...	...	...	...	...	30	...	31
Αντλητικά συγκροτήματα	-	70	65	86	...	...	...	...	...	60	75
Θεριστικές μηχανές	-	50	50	...	...	...	...	...	42	41	42
Θεριζοαλωνιστικές	-	...	33	47	64	...	...	108	67	65	50
Αλωνιστικές μηχανές	90	201	207	205	208	...	...	121	51	44	41
Αυτοκίνητα	-	228	211	255	...	...	...	185	473	517	555
Άλλα μηχανήματα	-	...	1026	...	...	...	...	...	...	...	4366
Αποθηκευτικοί χώροι (αριθμός) ¹⁸⁸	-	567	1674	1757	2050	...	...	4463	...	...	5109

Πηγή: Αβδελίδης, 1981

¹⁸⁸ Εκτός από τις αποθήκες αυτές υπάρχουν και άλλοι αποθηκευτικοί χώροι, όπως ελαιοδεξαμενές, οινοδεξαμενές, οινοβάρελα και ρητινοδεξαμενές συνολικής χωρητικότητας 99.934 τόνοι το 1959. Το 1975 οι οινοδεξαμενές ήταν συνολικής χωρητικότητας 228.116 μ³ και οι ελαιοδεξαμενές 41.531 μ³. Επίσης το 1959 υπήρχαν 785 κτίρια γραφείων και 77 κτίρια πρατηρίων, οικόπεδα συνολικής έκτασης 1.551.704 μ², χωράφια 50.436 στρέμματα και συνιδιόκτητες δασικές εκτάσεις 1.583.291 στρέμματα. Το 1975 ο αριθμός των κτιρίων των γραφείων ανερχόταν σε 1543 έκτασης 71.954 μ²

Πίνακας XV

Αριθμός λειτουργούντων παραγωγικών συνεταιρισμών που κατείχαν εγκαταστάσεις και γεωργικά μηχανήματα 1978-1985

	1978		1979		1980		1981	
Είδος συνεταιρισμού	Αρ. συνετ.	Αρ. μελών	Αρ. συνετ.	Αρ. μελών	Αρ. συνετ.	Αρ. μελών	Αρ. συνετ.	Αρ. μελών
Ελαιουργικοί	435	63.965	441	64.752	444	65.653	450	67.661
Οινοποιητικοί	6	3.001	6	2.936	6	2.915	6	2.996
Τυροκομικοί	221	23.586	222	23.173	212	21.793	199	20.466
Πτηνοτροφικοί	11	973	10	925	8	864	8	872
Κοινής χρήσεως μηχανημάτων	43	7.506	41	6.453	40	6.251	33	5.139
Πολλαπλών παραγωγικών δραστηριοτήτων	27	10.560	27	11.456	26	10.969	25	10.963
Παραγωγικοί διάφοροι	13	1.415	16	1.606	18	2.353	16	2.348
Σύνολο	756	111.006	763	111.301	754	110.798	737	110.445
	1982		1983		1984		1985	
Είδος συνεταιρισμού	Αρ. συνετ.	Αρ. μελών	Αρ. συνετ.	Αρ. μελών	Αρ. συνετ.	Αρ. μελών	Αρ. συνετ.	Αρ. μελών
Ελαιουργικοί	461	78.261	482	83.700	496	88.856	512	92.952
Οινοποιητικοί	6	3.354	6	3.567	6	3.995	7	4.958
Τυροκομικοί	193	22.739	192	22.637	186	22.201	169	18.382
Πτηνοτροφικοί	6	763	6	771	6	776	7	837
Κοινής χρήσεως μηχανημάτων	31	5.639	38	7.053	118	21.420	246	52.650
Πολλαπλών παραγωγικών δραστηριοτήτων	25	11.517	29	12.612	31	14.233	35	15.087
Παραγωγικοί διάφοροι	19	3.309	25	4.000	85	5.732	38	11.366
Σύνολο	741	125.582	778	134.340	928	157.213	1.014	196.232

Πηγή: Κρουσταλλάκη, 1990, σελ. 156-157

Economic and Social Changes in the Agricultural Sector (1950-2010)

Michail Th. Papailias

ABSTRACT

This thesis investigates the economic and the social changes of the agricultural sector in modern Greek period. Usually, the interpretation of the economic changes achieved either by using macroeconomic theories or through a microeconomic approach. The contribution of the proposed thesis lies: 1) in the method of accounting techniques (net profit/loss statement), 2) in the correlation of economic changes with the political and social developments and 3) in the assessment of financial result for every Greek region. Moreover, there are no similar studies, except some fragmentary approaches.

Part of the data came from processing various information sources (Hellenic Statistical Authority, Ministry of Rural Development and Food and Agricultural Bank of Greece), while a larger part (such as agricultural population, wages and depreciation) was based on estimation.

The changes that are presented in this thesis were related to geographic restrictions and specific historical evolution. Particularly the country, as regards land and climate differs substantially from most of the rest of Europe. The poverty and the abandonment of agricultural sector resulted in fundamental demographic changes and as a consequence the countryside was unable to display potential social and political role. After the country's accession to the E.U. (1981) the situation was even more difficult for rural areas and farmers, who until today, are dependent upon incoming subsidies.

The research question was that an average agricultural household is not able to achieve long-term profits. This hypothesis was totally proved.

The thesis is structured in five parts. In the first, the economic and social changes for the period before 1950 are presented. The second refers to the changes for the period between 1950-2000. The third, which consists the main contribution of the thesis, shows the findings regarding the economic results through net profit/(loss) statement. The

fourth reflects a plan of interpretation which justifies both the stability of the institution of family land use and the social developments in rural areas. Moreover, it includes some forecast until the year 2020. The fifth part tries to summarize the findings. References and appendix follow.